O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI
MALAKA OSHIRISH INSTITUTI

Mirzaaxmedova Sabina Baxodirovna

SHAXSNI BAHOLASH SAN’ATI:
PROFAYLING VA PSIXODIAGNOSTIKA

O‘quv qo‘llanma

Yangi sahifa
2026

UO‘K: 159.9.072(075.4)
KBK: 88.3ya73
M 54

M 54 **Mirzaaxmedova, S.B.**
Shaxsni baholash san’ati: profayling va psixodiagnostika [Matn]: o‘quv qo‘llanma / S.B. Mirzaaxmedova. – Toshkent: Yangi sahifa, 2026. – 288 b.

Muallif:

Mirzaaxmedova Sabina Baxodirovna

Toshkent shahridagi A. I. Gerzen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti filiali bitiruvchisi, pedagog-psixolog.

Taqrizchi:

Axmedov O.T.

O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti boshlig‘i, t.f.n., professor.

Gaffarova M.K.

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti professori, sotsiologiya fanlari doktori (DSc).

Turg‘unov N.Sh.

O‘zbekiston Respublikasi IIV MMI va KBTD MMIX Psixologik ta’minlash bo‘limi katta psixolog-poligrafologi, psixologiya fanlari falsafa doktori(PhD).

Mazkur o‘quv qo‘llanma profayling, yuridik psixologiya va jinoyat xulq-atvorini tahlil qilishga oid nazariy hamda amaliy bilimlarni qamrab oladi. Qo‘llanmada shaxs psixologiyasi, jinoyatchi xulq-atvorining shakllanish omillari, psixologik diagnostika va profayling usullari tizimli ravishda yoritilgan. Shuningdek, unda huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan psixologik tahlil, kuzatuv, muloqot va baholash ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Qo‘llanma oliy ta’lim muassasalari talabalari hamda ichki ishlar organlari tizimi xodimlari uchun mo‘ljallangan.

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Malaka oshirish instituti tomonidan ichki ishlar organlari xodimlari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-5080-8-0

© Sabina Mirzaaxmedova
“Shaxsni baholash san’ati:
profayling va psixodiagnostika”
© “Yangi sahifa”, 2026

MUNDARIJA

KIRISH 5

I BOB. PROFAYLINGNING NAZARIY VA TARIXIY ASOSLARI 6
1.1. Profaylingning shakllanishi va rivojlanish tarixi 6
1.2. Jek Potroshitel ishi va Tomas Bond tomonidan tuzilgan birinchi psixologik portret 8
1.3. XX asrda kriminalistik profayling rivojlanishi: Pol Kirk va Jeyms Brussell tajribasi 9
1.4. FBI Behavioral Science Unit va zamonaviy kriminalistik profayling shakllanishi 11
1.5. Profayling rivojlanishi Rossiya va postsovet hududida 13

II BOB. PROFAYLINGNING NAZARIY-ASOSIY TUSHUNCHALARI VA HUQUQIY ASOSLARI 16
2.1. Profaylingni qo'llashning huquqiy asoslari 16
2.2. Profayling tushunchasi va uni qo'llash texnologiyasi 18
2.3. Profaylingni amaliy qo'llashning asosiy yo'nalishlari 20
2.4. Psixofiziologik reaksiyalarni tahlil qilish asosida shaxsni baholash texnologiyalari: poligraf va zamonaviy yondashuvlar 22
2.5. Asosiy emotsiyalar va ularning yuz ifodalarida namoyon bo'lishi 34

III BOB. HUQUQBUZAR SHAXSINING PSIXOLOGIYASI 53
3.1. Xulq-atvor psixologik kategoriya sifatida 53
3.2. Jinoyat xulqi: shakllanish shart-sharoitlari va motivlari 55
3.3. Huquqbuzar shaxsining psixologik xususiyatlari 60

IV BOB. PSIXIATRIK PROFAYLING 65
4.1. Aktsentuatsiya xususiyatlari va turlari 65
4.2. Shaxs buzilishlari va ularning klassifikatsiyasi 84
4.3. Psixopatiyalar 88
4.4. Psixologik himoya mexanizmlari va ularning jinoiy xulq-atvorda namoyon bo'lishi 98
4.5. IIO xodimlari faoliyatini psixologik himoya mexanizmlari asosida prognozlash 107

V BOB. ETNOPSIXOLOGIK OMILLAR VA PROFAYLING 110
5.1. Etnopsixologiyaning nazariy asoslari 110
5.2. Etnik identiklik va uning shakllanishi 111
5.3. Markaziy Osiyo hududiga xos etnopsixologik xususiyatlar 115
5.4. Etnomadaniy omillarning xulq-atvoriga ta'siri 117

5.5. Ichki ishlar organlari xodimlarining professional faoliyatida etnopsixologik bilimlardan foydalanish masalalari 119

VI BOB. TERRORCHI SHAXS PSIXOLOGIYASI 130
6.1. Terrorizm tushunchasi va terrorchilarning psixologik xususiyatlari 130
6.2. Terrorchilik faoliyatiga turtki bo'luvchi motivatsiyalar 139
6.3. Ayol-kamikadzelarni fenomeni va tayyorlash mexanizmlari 141
6.4. "Mijoz" hayotiy tarixini kartirovka qilish 144
6.5. Destruktiv guruhlar (yopiq radikal tizimlar)ning ijtimoiy-psixologik belgilari 156

VII BOB. POTENTSIAL XAVFLI SHAXSLARNI ANIQLASH VA BAHOLASHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI 160
7.1. Profaylingda kuzatish diagnostik vosita sifatida 160
7.2. Vizual psixodiagnostika tushunchasi va mazmuni 164
7.3. Shaxsning tashqi psixofiziologik va noverbal belgilarini tahlil qilish 166
7.4. Shaxslararo kommunikatsiyaning mohiyati 173
7.5. Kommunikatsiyaning verbal va noverbal vositalari 175

VIII BOB. PSIXOLOGIK PORTRETNI SHAKLLANTIRISH 185
8.1. Shaxsni idrok etishning psixologik mexanizmlari va psixologik portretni shakllantirish jarayoni 185
8.2. Psixologik portretni shakllantirishda tipik baholash xatolari, himoya mexanizmlari va noverbal belgilar tahlili 194
8.3. Jinoyatchining psixologik portreti va turlari 199

XULOSA 203
PSIXODIAGNOSTIK METODIKALAR 204
1. G. Ayzenk shaxsiyat so'rovnomasi (EPQ) 204
2. Leongard xarakterologik so'rovnomasi 214
3. Kommunikativ agressivlikning integral shakllarini aniqlash metodikasi (V. V. Boyko) 224
4. Ch. D. Spilberger, Yu. L. Xanin tashvishlik darajasini baholash metodikasi 230
5. Ekzistensiya shkalasi A. Lengle va K. Orgler 234
6. V. Garbuzovning dominant instinktni aniqlash testi 243
7. G. U. Soldatova metodikasi: "Etnik identifikatsiya turlari" 251
AMALIY QISM 258
ADABIYOTLAR RO'YXATI 285

KIRISH

Hozirgi zamon sharoitida ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida insonning psixologik xususiyatlarini tezkor va aniq anglash muhim kasbiy talabga aylangan. Amaliy faoliyat jarayonida xodim qisqa vaqt ichida shaxs bilan muloqot o‘rnatishi, uning xatti-harakatlarini baholashi hamda vaziyatga mos samarali qaror qabul qilishi zarur bo‘ladi. Bu esa yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlik va analitik fikrlashni talab etadi.

Profayling texnologiyasi mazkur vazifalarni hal etishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu yondashuv shaxs bilan dastlabki muloqotni samarali tashkil etish, suhbatdoshda ishonch muhitini shakllantirish, uning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash hamda xatti-harakatlarini prognoz qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, profayling inson xulq-atvorini kompleks tahlil qilish orqali uning ehtimoliy niyatlarini baholashga xizmat qiladi.

Ichki ishlar organlari faoliyatida psixodiagnostik jarayonlarning vaqt bilan cheklanganligi, qaror qabul qilish tezligi va aniqligiga yuqori talab qo‘yilishi mavjud bilim va ko‘nikmalarni samarali qo‘llashni murakkablashtiradi. Shu sababli zamonaviy psixologik texnologiyalarni, xususan, profayling usullarini amaliyotga joriy etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Profayling yordamida shaxsning xavfli xulq-atvori belgilari aniqlanadi, jinoyat sodir etish ehtimoli baholanadi hamda ekstremistik va terroristik faoliyatning oldini olish imkoniyatlari kengayadi. Shu jihatdan, profayling nafaqat shaxsni o‘rganish vositasi, balki jamoat xavfsizligini ta’minlash va jinoyatchilik profilaktikasining samarali metodologiyasi sifatida qaraladi.

Ushbu o‘quv qo‘llanmaning maqsadi – profaylingning nazariy asoslari, amaliy qo‘llash mexanizmlari hamda ichki ishlar organlari faoliyatida undan foydalanishning o‘ziga xos jihatlarini yoritishdan iborat. Shuningdek, qo‘llanma doirasida shaxsni baholash, noverbal va verbal belgilarni tahlil qilish, psixologik portretni shakllantirish hamda xavfli xulq-atvorni aniqlash usullari ko‘rib chiqiladi.

I BOB

PROFAYLINGNING NAZARIY VA TARIXIY ASOSLARI

1.1. Profaylingning shakllanishi va rivojlanish tarixi

Profayling – bu shaxsning psixologik, xulq-atvor va tashqi ifodaviy xususiyatlarini kompleks tahlil qilish orqali uning ehtimoliy xatti-harakatlarini aniqlash va prognoz qilish jarayonidir. Ushbu yondashuv insonning nutqi, mimikasi, tana harakatlari, emotsional reaksiyalari hamda ijtimoiy xulqini o'rganishga asoslanadi.

Profaylingning asosiy maqsadi – mavjud axborotlar asosida shaxsning ichki holati, motivlari va niyatlari haqida xulosa chiqarishdir. Bu jarayon faqat tashqi belgilarni kuzatish bilan cheklanmaydi, balki ularni tizimli ravishda tahlil qilish, solishtirish va umumlashtirishni ham o'z ichiga oladi. Profayling yordamida potensial xavfli shaxslarni aniqlash, jinoyatlarning oldini olish va murakkab vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish imkoniyati yaratiladi.

Inson shaxsini uning xulq-atvori, nutqi, tashqi ko'rinishi hamda noverbal reaksiyalari orqali tahlil qilish g'oyasi juda qadimiy tarixga ega. Insonning niyatlari, xarakteri va ehtimoliy harakatlarini kuzatish orqali aniqlashga bo'lgan urinishlar psixologiya fani shakllanishidan ancha avval paydo bo'lgan. Turli tarixiy davrlarda ushbu yondashuvlar jamiyatning ilmiy qarashlari va dunyoqarashi ta'sirida rivojlanib borgan hamda asta-sekin zamonaviy profayling metodologiyasining shakllanishiga zamin yaratgan.

Profaylingga yaqin bo'lgan dastlabki qarashlardan biri fiziognomika hisoblanadi. XVII–XIX asrlarda Yevropa va Rossiyada keng tarqalgan ushbu yo'nalish insonning tashqi qiyofasi, yuz tuzilishi, mimikasi va tana tuzilishi orqali uning xarakteri hamda ruhiy xususiyatlarini aniqlash mumkin degan g'oyaga asoslangan edi. Fiziognomika tarafdorlari tashqi belgilar insonning ichki psixologik xususiyatlarini aks ettiradi deb hisoblaganlar.

Keyinchalik ushbu nazariya ilmiy jihatdan yetarlicha asoslanmaganligi sababli tanqid qilingan bo‘lsa-da, u inson xulq-atvori va psixologik xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Zamonaviy ma’nodagi profayling esa XIX asrda psixiatriya, kriminologiya va kriminalistika fanlari tutashgan nuqtada shakllana boshladi. Aynan shu davrda olimlar va tergov amaliyoti vakillari jinoyat sodir etish usuli orqali jinoyatchining shaxsiy xususiyatlarini aniqlash mumkin degan fikrni ilgari sura boshladilar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, jinoyat sodir etish jarayonidagi xatti-harakatlar jinoyatchining psixologik xususiyatlari, motivlari va individual xulq-atvor modelini aks ettirishi mumkin.

Mazkur yo‘nalishda muhim ilmiy ishlardan biri italiyalik shifokor va kriminolog Chezare Lombrozo faoliyati bilan bog‘liqdir. U o‘z tadqiqotlarida “tug‘ma jinoyatchi” nazariyasini ilgari surgan. Lombrozo fikriga ko‘ra, ayrim insonlarda biologik yoki anatomik xususiyatlar ularning jinoyatchilikka moyilligini ko‘rsatishi mumkin. Masalan, yuz assimetriyasi, bosh suyagi tuzilishidagi ayrim o‘ziga xosliklar yoki jag‘ shaklining o‘ziga xosligi shunday belgilar sifatida talqin qilingan. Hozirgi zamon ilm-fani ushbu nazariyani to‘liq tasdiqlamagan bo‘lsa-da, Lombrozo ishlari jinoyatchi shaxsini ilmiy jihatdan o‘rganish yo‘nalishining shakllanishiga muhim turtki bergan.[1]

Profayling g‘oyalarining rivojlanishida yana bir muhim shaxs avstriyalik huquqshunos va kriminalistika asoschilaridan biri hisoblangan Hans Gross hisoblanadi. U jinoyatni faqat huquqiy hodisa sifatida emas, balki inson shaxsining psixologik ifodasi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlagan. Gross fikriga ko‘ra, jinoyat sodir etish usuli, jinoyatchining harakatlari va hodisa joyida qoldirilgan izlar jinoyatchining shaxsiy xususiyatlari haqida muhim ma’lumotlar beradi. Shuning uchun u tergov jarayonida psixologik tahlil usullaridan foydalanish zarurligini asoslab bergan. Ushbu yondashuv keyinchalik kriminalistik profayling rivojlanishining muhim ilmiy asoslaridan biriga aylandi.

[1] Морозова Ю. В. Юридическая психология: учебное пособие для обучающихся по программам специалитета и магистратуры. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2021. – 110 с.

1.2. Jek Potroshitel ishi va Tomas Bond tomonidan tuzilgan birinchi psixologik portret

Kriminalistik profayling tarixida eng mashhur va ko‘p tilga olinadigan voqealardan biri XIX asr oxirida Londonda sodir bo‘lgan ketma-ket qotilliklar bilan bog‘liqdir. Ushbu jinoyatlar tarixga noma’lum shaxs tomonidan sodir etilgan “Jek Potroshitel” nomi bilan kirgan. Mazkur hodisa nafaqat kriminalistika tarixida, balki psixologik profayling rivojlanishida ham muhim bosqichlardan biri hisoblanadi.

1888-yilda Londonning Uaytchapel (Whitechapel) hududida bir nechta ayollarning shafqatsiz tarzda o‘ldirilishi jamiyatda katta vahima uyg‘otdi. Qurbonlarning aksariyati ijtimoiy jihatdan himoyasiz qatlam vakillari bo‘lib, ko‘pincha fohishalik bilan shug‘ullangan ayollar edi. Jinoyatlar o‘ta shafqatsizlik bilan sodir etilgan bo‘lib, qurbonlarning tanasida murakkab kesilish izlari mavjudligi jinoyatchining o‘ziga xos harakat uslubiga ega ekanligini ko‘rsatardi. Tergov jarayonida jinoyatchini aniqlash juda murakkab bo‘lib chiqdi, chunki aniq guvohlar va yetarli dalillar mavjud emas edi. Shu sababli politsiya mutaxassislar yordamiga murojaat qildi. Jinoyatlarni tahlil qilish uchun sud tibbiyoti mutaxassisi, britaniyalik jarroh Tomas Bond tergov jarayoniga jalb qilindi. Tomas Bond qurbonlarning jasadlarini tekshirish va jinoyat sodir etilgan joylardagi holatlarni tahlil qilish asosida ehtimoliy jinoyatchining psixologik portretini tuzishga harakat qildi. U jinoyat sodir etilish uslubini, jarohatlarning xususiyatlarini hamda jinoyatning umumiy kontekstini o‘rganib chiqdi. Ushbu tahlil natijasida Bond jinoyatchining ehtimoliy shaxsiy xususiyatlari haqida bir qator taxminlarni ilgari surdi. Uning fikriga ko‘ra, jinoyatchi o‘rta yoshdagi erkak bo‘lib, jismoniy jihatdan yetarlicha kuchli va mustaqil harakat qiluvchi shaxs bo‘lgan. Bond jinoyatchi odatda yolg‘iz harakat qilganini ham ta’kidladi. Shuningdek, u jinoyatlar o‘ta shafqatsizlik bilan sodir etilganligini hisobga olib, jinoyatchi ruhiy jihatdan beqaror bo‘lishi mumkinligini taxmin qildi. Ayrim jarohatlarning xususiyatlari esa jinoyatchida jinsiy xarakterdagi patologik impulslar mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatgan. Bond yana bir muhim xulosaga kelgan: jinoyatchi tashqi ko‘ri-

nish jihatidan oddiy, hatto e'tibor qaratmaydigan shaxs bo'lishi mumkin. Bu esa uning jamiyat ichida sezilmay yashashiga imkon yaratgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Shuningdek, jinoyat sodir etilgandan keyin jinoyatchi kiyimlari orqali qon izlarini yashirishga harakat qilgan bo'lishi mumkinligi ham taxmin qilingan. Mazkur profil to'liq tasdiqlanmagan bo'lsa-da, Tomas Bond tomonidan tuzilgan ushbu tahlil kriminalistik tarixda jinoyatchining shaxsini uning harakatlari va jinoyat sodir etish uslubi orqali aniqlashga qaratilgan ilk urinishlardan biri sifatida baholanadi. Bu hodisa keyinchalik kriminalistik profayling metodologiyasining shakllanishiga muhim turtki berdi.[2]

Shunday qilib, Jek Potroshitel ishi psixologik profayling amaliyotining ilk tarixiy misollaridan biri sifatida ko'riladi. Ushbu voqea tergov jarayonida nafaqat moddiy dalillarni, balki jinoyatchining xulq-atvori va psixologik xususiyatlarini ham tahlil qilish zarurligini ko'rsatdi. Keyingi yillarda aynan shu yondashuv kriminalistika va kriminologiya fanlarida yangi ilmiy yo'nalish – kriminalistik profaylingning shakllanishiga asos bo'ldi.

1.3. XX asrda kriminalistik profayling rivojlanishi: Pol Kirk va Jeyms Brussell tajribasi

XX asrga kelib kriminalistika va psixologiya fanlarining rivojlanishi natijasida jinoyatchi shaxsini tahlil qilishga nisbatan ilmiy yondashuvlar yanada takomillasha boshladi. Agar XIX asr oxirida jinoyatchining ehtimoliy shaxsiy xususiyatlarini aniqlash asosan alohida mutaxassislarning tajribasi va intuitiv kuzatuvlariga asoslangan bo'lsa, XX asrda bu jarayon asta-sekin ilmiy metodologiyaga ega bo'la boshladi. Ushbu jarayonda amerikalik kriminalist va olim Pol Leland Kirk muhim rol o'ynadi. U kriminalistik dalillarni tahlil qilish asosida jinoyatchining shaxsiy xususiyatlarini aniqlash mumkinligini ilmiy jihatdan asoslashga harakat qilgan. 1953-yilda nashr etilgan "Crime Investigation" nomli asarida Kirk jinoyat joyida qoldirilgan moddiy izlar nafaqat jinoyatning

[2] Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / под ред. В. Л. Цветкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 254 с.

qanday sodir etilganini, balki jinoyatchining ayrim shaxsiy belgilarini ham aniqlash imkonini berishini ta'kidlagan. Pol Kirkning fikriga ko'ra, jinoyat joyida topilgan buyumlar, kiyim-kechak izlari, asbob-uskunalar yoki boshqa moddiy dalillar jinoyatchining kasbi, turmush tarzi, hatto uning yashash muhiti haqida ham muhim ma'lumotlar berishi mumkin. Shu sababli u kriminalistik tahlilni nafaqat dalillarni aniqlash vositasi, balki jinoyatchining ehtimoliy profilini shakllantirish usuli sifatida ko'rgan.

Kriminalistik profayling amaliyotining rivojlanishida yana bir muhim voqea amerikalik psixiatr Jeyms Brussell faoliyati bilan bog'liqdir. U XX asr o'rtalarida Nyu-York shahrida sodir bo'lgan mashhur jinoyatlar seriyasini tergov qilishda muhim rol o'ynagan. 1950–1960-yillar davomida Nyu-Yorkda noma'lum shaxs tomonidan turli jamoat joylarida portlashlar sodir etilgan. Ushbu jinoyatlar seriyasi tarixga "Mad Bomber" (ya'ni "Telba bombachi") nomi bilan kirgan. Jinoyatchi bir necha yil davomida shaharning turli hududlarida portlovchi moslamalar o'rnatib kelgan bo'lib, bu holat jamiyatda katta xavotir uyg'otgan. Politsiya uzoq vaqt davomida jinoyatchining shaxsini aniqlay olmaganidan so'ng, tergov jarayoniga psixiatr Jeyms Brussell jalb qilindi. Brussell jinoyat joylaridan olingan fotosuratlar, portlashlarning sodir etilish usullari hamda jinoyatchi tomonidan gazetalar tahririyatiga yuborilgan xatlarni batafsil tahlil qildi. Mazkur tahlil asosida u jinoyatchining ehtimoliy psixologik portretini tuzdi. Brussell jinoyatchi o'rta yoshdagi erkak bo'lishi, ehtimol Sharqiy Yevropa kelib chiqishiga ega bo'lishi, katolik dini vakili bo'lishi hamda yolg'iz yashashi mumkinligini taxmin qildi. Shuningdek, u jinoyatchi juda tartibli va aniq fikrlaydigan shaxs bo'lishi mumkinligini ham ta'kidladi.

Brussell tomonidan berilgan eng mashhur taxminlardan biri shundan iborat ediki, u jinoyatchi qo'lga olingan paytda ehtimol ikki qator tugmali kostyum kiygan bo'lishi mumkinligini aytgan. Qiziqarli jihati shundaki, keyinchalik politsiya tomonidan qo'lga olingan Jorj Meteski ismli shaxs aynan shunday kiyimda bo'lgan.[3]

[3] Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / под ред. В. Л. Цветкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 254 с.

Mazkur voqea kriminalistik profayling tarixida juda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, jinoyatchining shaxsini uning xatti-harakatlari, yozish uslubi va psixologik xususiyatlarini tahlil qilish orqali aniqlash mumkinligini amaliy jihatdan namoyish etdi.

Shunday qilib, XX asr o‘rtalariga kelib kriminalistik profayling asta-sekin ilmiy asoslangan tergov usullaridan biriga aylana boshladi. Aynan shu davrda jinoyatchining xulq-atvori, motivlari va psixologik xususiyatlarini tahlil qilish kriminalistika amaliyotida muhim o‘rin egallay boshladi.

1.4. FBI Behavioral Science Unit va zamonaviy kriminalistik profayling shakllanishi

XX asrning ikkinchi yarmida kriminalistik profayling metodologiyasi yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda jinoyatchi shaxsini tahlil qilish alohida ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatida shakllana boshladi. Ayniqsa, AQSh Federal qidiruv byurosi (FBI) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar va amaliy ishlanmalar zamonaviy profayling tizimining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

1970-yillarda FBI akademiyasida jinoyatchilar xulq-atvorini o‘rganishga bag‘ishlangan maxsus ilmiy yo‘nalish shakllantirildi. Shu davrda FBIning Quantico shahridagi akademiyasida *Behavioral Science Unit (BSU)* – ya’ni xulq-atvor fanlari bo‘limi tashkil etildi. Ushbu bo‘limning asosiy maqsadi og‘ir va seriyali jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslarning psixologik xususiyatlarini o‘rganish hamda jinoyat sodir etish uslublari asosida ularning ehtimoliy profilini tuzishdan iborat edi. Mazkur yo‘nalishning rivojlanishida FBI maxsus agentlari Robert Ressler, Jon Duglas va Govard Teten muhim rol o‘ynadilar. Ular jinoyatchilar xulq-atvorini tizimli ravishda o‘rganish maqsadida AQSh tarixidagi eng mashhur seriyali qotillar bilan intervyular o‘tkazdilar. Ushbu intervyular orqali jinoyatchilarning motivlari, psixologik holati, shaxsiy tajribasi va jinoyat sodir etish jarayonidagi xulq-atvori haqida muhim ma’lumotlar to‘plandi.

Olingan ma’lumotlar asosida jinoyatchilar xulq-atvorini tahlil qilishning yangi konsepsiyasi ishlab chiqildi. Tadqiqotchilar se-

riyali jinoyatchilarni ularning xatti-harakatlari va jinoyat sodir etish uslubiga qarab ikki asosiy turga ajratdilar: *tashkillashtirilgan (organized)* va *tashkillashtirilmagan (disorganized)* jinoyatchilar. [4]

Tashkillashtirilgan jinoyatchilar odatda jinoyatni oldindan rejalashtiradilar, jinoyat sodir etish joyini ehtiyotkorlik bilan tanlaydilar va jinoyat izlarini yashirishga harakat qiladilar. Bunday shaxslar ko'pincha yuqori darajada ijtimoiy moslashgan bo'lib, kundalik hayotda oddiy fuqarolar sifatida ko'rinishi mumkin. Ular jinoyatni amalga oshirish jarayonida mantiqiy fikrlash va nazorat qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. *Tashkillashtirilmagan* jinoyatchilar esa, aksincha, ko'pincha impulsiv tarzda harakat qiladilar. Ular jinoyatni rejalashtirmasdan sodir etishlari mumkin va ko'pincha hodisa joyida ko'plab izlar qoldiradilar. Bunday shaxslar ko'pincha ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklarga duch keladilar hamda psixologik yoki psixiatrik muammolarga ega bo'lishi mumkin.

Mazkur klassifikatsiya jinoyatlarni tahlil qilish va jinoyatchining ehtimoliy shaxsiy xususiyatlarini aniqlash jarayonida muhim metodologik asos bo'lib xizmat qila boshladi. FBI mutaxassislari tomonidan ishlab chiqilgan ushbu yondashuv keyinchalik ko'plab davlatlarning huquqni muhofaza qiluvchi organlari faoliyatida qo'llanila boshlandi. Bundan tashqari, FBI mutaxassislari tomonidan jinoyatlarni tizimli tahlil qilish uchun maxsus ma'lumotlar bazalari va analitik usullar ham ishlab chiqildi. Bu esa seriyali jinoyatlar o'rtasidagi o'xshashliklarni aniqlash, jinoyatchining harakat modelini prognoz qilish va tergov jarayonini samaraliroq tashkil etish imkonini berdi.

Shunday qilib, FBI Behavioral Science Unit faoliyati kriminalistik profaylingning ilmiy asoslangan metodologiyaga aylanishida muhim rol o'ynadi. Ushbu yondashuv jinoyatchi shaxsini uning xatti-harakatlari, motivlari va psixologik xususiyatlarini tahlil qilish orqali aniqlash imkonini beradigan samarali kriminalistik vosita sifatida keng qo'llanila boshladi.

[4] Цветков В. Л., Хрусталева Т. А., Нурадинов Ш. М. Основы профайлинга (психологический аспект): учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Московский университет МВД России имени В. Я. Кикотя, 2020. – 244 с.

1.5. Profayling rivojlanishi Rossiya va postsovet hududida

Kriminalistik profayling metodlari XX asrning oxirlariga kelib sobiq Sovet Ittifoqi hududida ham rivojlana boshladi. Garchi G‘arb mamlakatlarida jinoyatchi shaxsini psixologik tahlil qilish bo‘yicha tizimli ilmiy tadqiqotlar nisbatan erta shakllangan bo‘lsa-da, postsovet hududida ham kriminalistik psixologiya va jinoyatchi xulq-atvorini tahlil qilishga oid muhim ilmiy va amaliy tajribalar mavjud edi.

Sovet kriminalistik maktabi an’anaviy ravishda jinoyatni tergov qilishda versiyalar ilgari surish**,** mantiqiy modellashtirish hamda psixologik tahlil kabi usullardan keng foydalanib kelgan. Tergov jarayonida jinoyat sodir etish usuli, jinoyatchining harakatlari va hodisa joyida qoldirilgan izlarni o‘rganish orqali jinoyatchining ehtimoliy shaxsiy xususiyatlari haqida xulosa chiqarish amaliyoti mavjud bo‘lgan.

1970-yillarda sodir bo‘lgan mashhur *“Vitebsk ishi”* kriminalistik tahlilning muhim misollaridan biri sifatida ko‘riladi. Ushbu ish doirasida Belarus hududida sodir etilgan bir qator qotilliklar dastlab alohida jinoyatlar sifatida ko‘rib chiqilgan edi. Biroq tergovchi N. Ignatovich ushbu jinoyatlarni tahlil qilib, ular bir xil shaxs tomonidan sodir etilgan bo‘lishi mumkinligini asoslab berdi. Jinoyatlar sodir etilish uslubi, tanlangan qurbonlar hamda jinoyat joyining xususiyatlari o‘rtasidagi o‘xshashliklar bu xulosaga kelishga asos bo‘ldi. Mazkur hodisa jinoyatlarni tizimli tahlil qilish va jinoyatchining xulq-atvor modelini aniqlash muhimligini yana bir bor ko‘rsatdi.

1990-yillarga kelib Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar vazirligi tizimida ham jinoyatchi shaxsini psixologik tahlil qilishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar faol rivojlana boshladi. Shu davrda NII MVD RF tarkibida jinoyat xulq-atvori va psixofiziologik muammolarini o‘rganishga ixtisoslashgan bo‘lim tashkil etildi. Ushbu bo‘limning asosiy vazifasi seriyali qotilliklar va boshqa og‘ir jinoyatlarni tergov qilishda psixologik profayling metodlaridan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish edi. Bundan tashqa-

ri, jinoyatlar haqidagi ma'lumotlarni tizimli ravishda tahlil qilish maqsadida bir qator avtomatlashtirilgan axborot tizimlari ham ishlab chiqildi. Jumladan, seriyali qotilliklar to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun "AISP Monstr" nomli axborot tizimi yaratilgan. Ushbu tizim turli hududlarda sodir etilgan jinoyatlar o'rtasidagi o'xshashliklarni aniqlash hamda jinoyatchining ehtimoliy profilini shakllantirish jarayonida foydalanilgan.

Postsovet hududida seriyali jinoyatchilar xulq-atvorini o'rganish jarayonida eng mashhur va murakkab jinoyatlardan biri Andrey Chikatilo ishi hisoblanadi. 1970–1990-yillar davomida Rossiya va Ukraina hududlarida sodir etilgan ushbu jinoyatlar seriyasi kriminalistika tarixidagi eng og'ir va shafqatsiz jinoyatlardan biri sifatida baholanadi. Chikatilo tomonidan sodir etilgan qotilliklar uzoq vaqt davomida ochilmay qolgan bo'lib, tergov jarayoni bir qator qiyinchiliklarga duch kelgan. Jinoyatlar turli hududlarda sodir etilganligi, qurbonlarning ijtimoiy guruhlari turlicha bo'lganligi hamda jinoyatchining ehtiyotkorlik bilan harakat qilishi tergovni murakkablashtirgan. Mazkur ishni tergov qilish jarayonida jinoyatchining psixologik xususiyatlarini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etgan. Mutaxassislar jinoyat sodir etish usuli, qurbonlarni tanlash tamoyili va jinoyatchining harakat modelini o'rganish orqali uning ehtimoliy psixologik xususiyatlari haqida xulosalar chiqarishga harakat qilganlar. Ushbu jarayon kriminalistik psixologiya va profayling metodlarining amaliy ahamiyatini yana bir bor namoyish etdi. Chikatilo ishi jinoyatchining psixologik portretini tuzish, jinoyat sodir etish uslubini tahlil qilish hamda seriyali jinoyatchilar xulq-atvorini o'rganish sohasida muhim tajriba sifatida qaraladi. Mazkur hodisa jinoyatlarni tergov qilish jarayonida psixologik tahlil va xulq-atvor modellari asosida ishlash zarurligini yana bir bor tasdiqladi. [5]

Shunday qilib, postsovet hududida ham kriminalistik profayling asta-sekin tergov amaliyotining muhim tarkibiy qismiga

[5] Валуев М. В., Башлуева М. А. Криминологические портреты серийных убийц в России XXI века: учебное пособие. – М.: Московский университет МВД России имени В. Я. Кикотя, 2019. – 80 с.

aylana boshladi. Jinoyatchining shaxsiy xususiyatlarini uning xatti-harakatlari va jinoyat sodir etish uslubi orqali tahlil qilish tergov samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy yo'nalish sifatida shakllandi.

Nazorat savollari:

1. Profayling tushunchasi qanday ta'riflanadi?
2. Profaylingning asosiy maqsadi nimadan iborat?
3. Profayling jarayonida qanday omillar tahlil qilinadi?
4. Jinoyat sodir etish usuli orqali jinoyatchi haqida qanday ma'lumotlar olish mumkin?
5. XIX asrda profayling qaysi fanlar tutashuvida shakllana boshlagan?
6. Sovet kriminalistik maktabining asosiy xususiyati nimada edi?
7. Profaylingning rivojlanish bosqichlarini sanab bering.
8. Profaylingning zamonaviy kriminalistikadagi o'rni nimada?
9. Nima uchun psixologik tahlil tergov jarayonida muhim hisoblanadi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Морозова Ю. В. Юридическая психология: учебное пособие для обучающихся по программам специалитета и магистратуры. – СПб.: СанктПетербургский университет МВД России, 2021. – 110 с.
2. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / под ред. В. Л. Цветкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 254 с.
3. Цветков В. Л., Хрусталева Т. А., Нурадинов Ш. М. Основы профайлинга (психологический аспект): учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Московский университет МВД России имени В. Я. Кикотя, 2020. – 244 с. – ISBN 978-5-9694-0852-4.

II BOB

PROFAYLINGNING NAZARIY-ASOSIY TUSHUNCHALARI VA HUQUQIY ASOSLARI

2.1. Profaylingni qo‘llashning huquqiy asoslari

Zamonaviy dunyo sharoitida terrorizm va ekstremizm tahdidlarining ortib borishi ichki ishlar organlari tizimida professional tayyorgarlik va kadrlar malakasini oshirish bo‘yicha yangi yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Shu maqsadda, ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy tayyorgarligida yuqori sifatli integrativ fanlarni ishlab chiqish, jumladan, psixologik va huquqiy bilimlarni birlashtirgan yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining *“Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonuni* (16.09.2016 qabul qilingan, 18.03.2017-yildan kuchga kirgan, O‘RQ-407-son) ichki ishlar organlarining asosiy vazifalarini belgilaydi.[6] Ushbu qonunga muvofiq: Ichki ishlar organlari fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qiladi; jamoat tartibini saqlaydi; jamoat xavfsizligini ta’minlaydi. Shuningdek, qonun ichki ishlar organlarining faoliyati davlat hokimiyati organlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, ommaviy tadbirlarni tashkil etuvchilar va boshqa manfaatdor tuzilmalar bilan uzviy hamkorlikda amalga oshirilishini belgilaydi. Bu esa ichki ishlar xodimlariga jamoat xavfsizligini samarali ta’minlash imkonini beradi.

Transport tizimi xavfsizligini ta’minlash ham ichki ishlar organlarining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. *“Transport xavfsizligi to‘g‘risida”gi Qonun* (09.08.2021, O‘RQ-706) transport

[6] O‘zbekiston Respublikasining “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2016-yil 16-sentyabr, O‘RQ-407-son (2017-yil 18-martdan kuchga kirgan).

infratuzilmasida noqonuniy aralashuv harakatlarini aniqlash va oldini olishni asosiy vazifalardan biri sifatida belgilaydi.[7] Shu bilan birga, qonunda transport obyektlarida xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ichki ishlar organlari va boshqa tegishli idoralar o'rtasidagi hamkorlik tartibi ham aniq ko'rsatilgan.

Shunday qilib, profayling metodologiyasi ichki ishlar organlarining huquqiy bazasi bilan mustahkam bog'langan bo'lib, u xodimlarga xavfli vaziyatlarni oldindan aniqlash, jamoat tartibini saqlash va fuqarolar xavfsizligini ta'minlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

So'nggi yillarda xavfsizlikni ta'minlash tizimi sezilarli darajada takomillashganiga qaramay, amaliy tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, faqat nazorat o'tkazish punktlari, texnik ko'rik vositalari va standart tekshiruv tadbirlariga tayanish yetarli natija bermaydi. Albatta, bunday choralar jamoat xavfsizligini ta'minlashning ajralmas qismi hisoblanadi, biroq ular asosan moddiy obyektlarni aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, insonning ichki motivatsiyasi va yashirin niyatlarini ochib bera olmaydi. Mavjud xavfsizlik texnologiyalari ko'proq qurol-yarog', portlovchi moddalar, taqiqlangan buyumlar yoki qalbaki hujjatlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ammo jinoyat sodir etish qarori avvalo shaxs ongida shakllanadi. Demak, xavf manbai har doim ham predmet emas, balki insonning o'zi bo'lishi mumkin. Shu bois, xavfsizlikni ta'minlashning zamonaviy yondashuvi shaxsning psixologik va xulq-atvor xususiyatlarini tahlil qilishni ham o'z ichiga olishi zarur.

Ilmiy izlanishlar doirasida insonning psixofiziologik reaksiyalarini o'rganish asosida uning yashirin niyatlarini aniqlashga qaratilgan bir qator texnologiyalar ishlab chiqilgan. Masalan, poligraf orqali vegetativ reaksiyalarni qayd etish, psixoemotsional holatni masofadan turib aniqlash tizimlari, vibratsion tasvir tahlili, nutq parametrlarini o'rganish asosida yolg'onni aniqlash metodlari va boshqa innovatsion ishlanmalar shular jumlasi-

[7] O'zbekiston Respublikasining "Transport xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni. 2021-yil 9-avgust, O'RQ-706-son.

dandir. Biroq ushbu usullar hali ham universal va ommaviy qo‘llash uchun to‘liq moslashgan deb baholab bo‘lmaydi. Transport infratuzilmasi obyektlari sharoitida vaziyat yanada murakkablashadi. Yo‘lovchilar oqimining yuqoriligi, tekshiruv uchun ajratilgan vaqtning qisqaligi, maxsus uskunalarning qimmatligi hamda xodimlarni maxsus tayyorlash zarurati bunday texnologiyalarni keng miqyosda joriy etishni cheklaydi.

Shu sababli, bugungi kunda inson omili alohida ahamiyat kasb etadi. Tajribali xodim shaxsning mimikasi, tana harakati, nutq ohangi, emotsional reaksiyalari va umumiy xulq dinamikasini kuzatish orqali ehtimoliy xavfni aniqlash imkoniyatiga ega. Inson tafakkuri vaziyatni kompleks baholash, tezkor xulosa chiqarish va mos ravishda qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘lib, bu jarayonni hech qanday texnik vosita to‘liq almashtira olmaydi. Aynan shu nuqtada profayling metodologiyasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. U texnik nazorat vositalarini inkor etmaydi, balki ularni to‘ldiradi. Profayling shaxsning tashqi va ichki belgilarini tizimli ravishda tahlil qilish orqali ehtimoliy g‘ayriqonuniy niyatlarni erta bosqichda aniqlash imkonini beruvchi zamonaviy psixologik-amaliy yondashuv hisoblanadi.

2.2. Profayling tushunchasi va uni qo‘llash texnologiyasi

Jamoat xavfsizligini samarali ta’minlash zamonaviy sharoitda faqat an’anaviy tezkor-qidiruv faoliyati, shaxsni identifikatsiya qilish vositalari yoki videokuzatuv tizimlari bilan cheklanib qolmasligi lozim. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, texnik nazorat vositalari muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ular shaxsning ichki motivatsiyasi va ehtimoliy g‘ayriqonuniy niyatlarini bevosita aniqlash imkonini bermaydi. Shu bois xavfsizlikni ta’minlash tizimiga zamonaviy psixologik yondashuvlarni, xususan, profayling metodini integratsiya qilish zarurati yuzaga kelmoqda. Profayling psixologiya fanining nisbatan yangi yo‘nalishi bo‘lib, u inson xulq-atvorining tashqi va ichki ko‘rsatkichlarini tizimli tahlil qilishga asoslanadi. Mazkur metod shaxsning og‘zaki va

og‘zaki bo‘lmagan (noverbal) belgilarini o‘rganish orqali uning ehtimoliy xavflilik darajasini baholash imkonini beradi. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, profayling yordamida subyektning yashirin xavf omillarini aniqlash va profilaktik choralarni o‘z vaqtida qo‘llash mumkin, ayniqsa transport obyektlari hamda odamlar gavjum joylarda terrorchilik harakatlarining oldini olishda ushbu metod muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

“Profile” (inglizcha – “profil”) so‘zidan kelib chiqqan profayling quyidagi mazmunni anglatadi: inson xatti-harakatini baholash va prognoz qilishga qaratilgan metodlar majmui; tashqi ko‘rinish, xulq-atvor, nutq va boshqa informativ belgilar asosida shaxsni tahlil qilish texnologiyasi; noverbal reaksiyalar, emotsional holat, vegetativ asab tizimi namoyonlari hamda boshqa psixofiziologik ko‘rsatkichlarni hisobga olgan holda ehtimoliy xavfni aniqlash tizimi; yo‘lovchilar yoki fuqarolar bilan suhbat va kuzatuv jarayonida ularning reaksiyalarini baholash orqali xavfli shaxslarni saralash usuli.[8]

Profayling amaliy qo‘llanilishi XX asrning 70-yillari oxirida aviatsiya xavfsizligi sohasida boshlangan. Dastlab ushbu yondashuv yo‘lovchilar bilan suhbat jarayonida ularning noodatiy reaksiyalarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, xavfsizlik risklarini kamaytirish maqsadida qo‘llanilgan. Savollar oddiy ko‘rinsa-da, ular shaxsning psixologik barqarorligi va yashirin zo‘riqish belgilarini aniqlashga xizmat qilgan. Bu jarayon ma’lum darajada psixologik test elementlarini eslatgan. Keyinchalik mazkur yondashuv takomillashtirilib, xalqaro darajada qo‘llanila boshlandi. Emotsional ekspressiyalarni o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar natijasida insonning mikro ifodalari (yuzdagi qisqa muddatli ifodalar) orqali uning ichki kechinmalarini aniqlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Suhbat ssenariysi (ya’ni oldindan ishlab chiqilgan muloqot algoritmi) va mikro ifodalar nazariyasining birlashtirilishi profayling metodini yangi bosqichga olib chiqdi.

[8] Духновский С. В., Злоказов К. В. Профайлинг: учебник и практикум для вузов. – М.: Юрайт, 2020. – 178 с.

Natijada u nafaqat aviatsiya sohasida, balki boshqa xavfsizlik tuzilmalarida ham keng qo‘llanila boshlandi. Profayling metodini egallash kelajakdagi ichki ishlar organlari xodimlariga potensial huquqbuzarni yashirin tarzda “psixologik baholash” imkonini beradi. Ushbu metod orqali shaxsning ehtimoliy xavflilik darajasi haqida asosli taxmin qilish, uning xulq-atvor modelini shakllantirish va zarur profilaktik choralarni belgilash mumkin. Profayling ayniqsa vokzallar, aeroportlar, avtovokzallar va boshqa ommaviy joylarda terrorizmning oldini olish maqsadida samarali qo‘llanilishi mumkin.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, profayling bo‘yicha tayyorgarlikdan o‘tgan xodimlar atrof-muhitni yanada chuqurroq tahlil qiladi, odamlarning xatti-harakatlariga e’tiborliroq yondashadi va sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlashda yuqori natijalarga erishadi. Mazkur metod tafakkurning moslashuvchanligini oshiradi, nostandart vaziyatlarda tezkor va asosli qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Xorijiy davlatlarda ko‘p yillik muvaffaqiyatli qo‘llash tajribasi ham profaylingning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. Shu sababli ushbu metod ichki ishlar organlari xodimlarini kasbiy tayyorlash tizimida muhim o‘rin egallashi zarur.

2.3. Profaylingni amaliy qo‘llashning asosiy yo‘nalishlari

Profayling texnologiyasi xavfsizlikni ta’minlash tizimida keng imkoniyatlarga ega bo‘lgan zamonaviy psixologik-amaliy vosita hisoblanadi. U nafaqat jinoyat sodir etilganidan keyingi tahlil jarayonida, balki eng avvalo profilaktika va ogohlantirish bosqichida samarali qo‘llanilishi mumkin. Amaliy tajriba va ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, profayling xavfsizlik infratuzilmasining turli bosqichlarida integratsiyalashgan holda qo‘llanilganda yuqori natija beradi.

Profaylingning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri – transport xavfsizligini ta’minlash jarayonidir. Xususan, aviatsiya sohasida yo‘lovchilarni parvoz oldidan tekshirish, suhbatdan o‘tkazish

va kuzatish jarayonida profayling elementlaridan foydalanish ehtimoliy xavf manbalarini erta bosqichda aniqlash imkonini beradi. Biroq ushbu metod faqat aeroportlar bilan cheklanib qolmaydi. U temir yo‘l vokzallari, avtovokzallar, dengiz va daryo portlari, metropoliten bekatlari hamda boshqa odamlar gavjum hududlarda ham muvaffaqiyatli tatbiq etilishi mumkin. Amaliy qo‘llash jarayonida profayling quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi: shaxsning xatti-harakati va emotsional reaksiyalarini tizimli kuzatish; maqsadli suhbat orqali (strukturaviy savollar yordamida) psixologik holatni baholash; hujjatlar, yuk va shaxsiy buyumlar bilan bog‘liq noan’anaviy yoki shubhali belgilarni tahlil qilish; shuningdek, vaziyatni kompleks baholash asosida ehtimoliy xavf darajasini aniqlash.

Huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida profayling jarayonida uch asosiy omil tahlil qilinishi lozim: birinchidan, ehtimoliy noqonuniy niyat yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan vaziyat; ikkinchidan, ushbu vaziyatni shakllantiruvchi sharoit va omillar; uchinchidan, jinoyatni amalga oshirish mexanizmi va usullari. Terrorchilik va boshqa og‘ir jinoyatlar tarixini o‘rganish asosida ehtimoliy xavfli shaxsning ma’lum umumiy xususiyatlarini modellashtirish mumkin. Bunday model tashqi ko‘rinish, xulq-atvor, harakat dinamikasi, emotsional beqarorlik belgilariga asoslanadi. Ushbu belgilarni tizimlashtirish va tasniflash orqali xavf guruhlariga kiruvchi shaxslarni aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Bu jarayon “profil tuzish” deb ataladi.

Profayling texnologiyasi insonni aniqlangan belgilar asosida ehtimoliy xavflilik darajasiga ko‘ra tasniflash imkonini beradi. Masalan, nazoratsiz qoldirilgan yuk, shubhali predmetlar yoki shaxsning vaziyatga mos kelmaydigan xatti-harakatlari xavfli harakatlarga tayyorgarlik belgisi bo‘lishi mumkin. Biroq bunday baholash har doim kompleks yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim, ya’ni faqat bitta belgi asosida xulosa chiqarish noto‘g‘ri hisoblanadi. Profaylingni xavfsizlikni ta’minlash usullaridan biri sifatida ko‘rib chiqishda quyidagi konseptual qoidalar

muhim ahamiyat kasb etadi: profayling huquqbuzarlikni sodir etilishidan oldin aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan mexanizm hisoblanadi. Potensial xavfli shaxslar va vaziyatlar tashqi ko'rinish, xulq-atvor, hujjatlar, yuk va boshqa omillarni kompleks tahlil qilish orqali aniqlanadi. Profayling xavfsizlikni ta'minlash jarayonining barcha bosqichlarida – kirish nazorati, kuzatuv, tekshiruv va monitoring jarayonlarida qo'llanilishi mumkin. Ushbu metod amaliy psixologiya yondashuvlariga asoslanadi va unda kuzatuvchanlik, sezgirlik, muloqotga kirishish qobiliyati, tezkor tahlil qilish kabi kasbiy sifatlarni rivojlantirish muhim o'rin tutadi.

Keng ma'noda, profayling – bu ehtimoliy xavfli shaxslar va vaziyatlarni aniqlash orqali huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan psixologik texnologiyalar tizimidir. Tor ma'noda esa u ma'lum bir shaxsning rejalashtirilayotgan noqonuniy harakatga ehtimoliy aloqadorligini baholash mexanizmi sifatida qaraladi. Profayling xodimni atrof-muhitni yanada chuqurroq kuzatishga, inson xulq-atvoridagi nozik o'zgarishlarni sezishga va sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlashga o'rgatadi. Bu metod nostandart vaziyatlarda ijodiy yondashuvni, tezkor fikrlashni va asosli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, profaylingni tizimli ravishda joriy etish xavfsizlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois ushbu metod ichki ishlar organlari xodimlari, tezkor-qidiruv bo'linmalari, jamoat xavfsizligi xizmati xodimlari hamda IIO psixologlari kasbiy tayyorgarligida muhim o'rin egallashi zarur.

2.4. Psixofiziologik reaksiyalarni tahlil qilish asosida shaxsni baholash texnologiyalari: poligraf va zamonaviy yondashuvlar

Insonning ichki psixologik holati va yashirin niyatlari ko'pincha uning psixofiziologik reaksiyalarida namoyon bo'ladi. Shu sababli zamonaviy kriminalistik amaliyotda ushbu reaksiyalarni qayd etish va tahlil qilishga asoslangan texnologiyalar keng

qo‘llanilmoqda. Ushbu yondashuvlarning asosida bir muhim ilmiy tamoyil yotadi: inson yolg‘on gapirganda yoki ichki ziddiyatni boshdan kechirayotganda, uning organizmida ixtiyorsiz fiziologik o‘zgarishlar yuzaga keladi. Mazkur o‘zgarishlar yurak urishi, nafas olish, teri qarshiligi, mikro harakatlar yoki nutq parametrlari orqali namoyon bo‘lishi mumkin.

VibraImage texnologiyasi – bu insonning psixoemotsional holatini uning tanasida, ayniqsa bosh sohasida yuzaga keladigan mikro harakatlar orqali tahlil qilishga qaratilgan zamonaviy usullardan biridir. Ushbu texnologiya videokuzatuv vositalari yordamida insonning juda kichik, ko‘zga deyarli sezilmaydigan tebranishlarini qayd etadi va ularni maxsus algoritmlar asosida tahlil qiladi. Mazkur yondashuvning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, insonning ichki psixologik holati (stress, qo‘rquv, zo‘riqish va boshqalar) uning motor faoliyatida, xususan mikro harakatlarda aks etadi. VibraImage tizimi aynan shu mikro harakatlarni aniqlash va vizual ko‘rinishga keltirish orqali psixofiziologik holatni baholashga harakat qiladi.

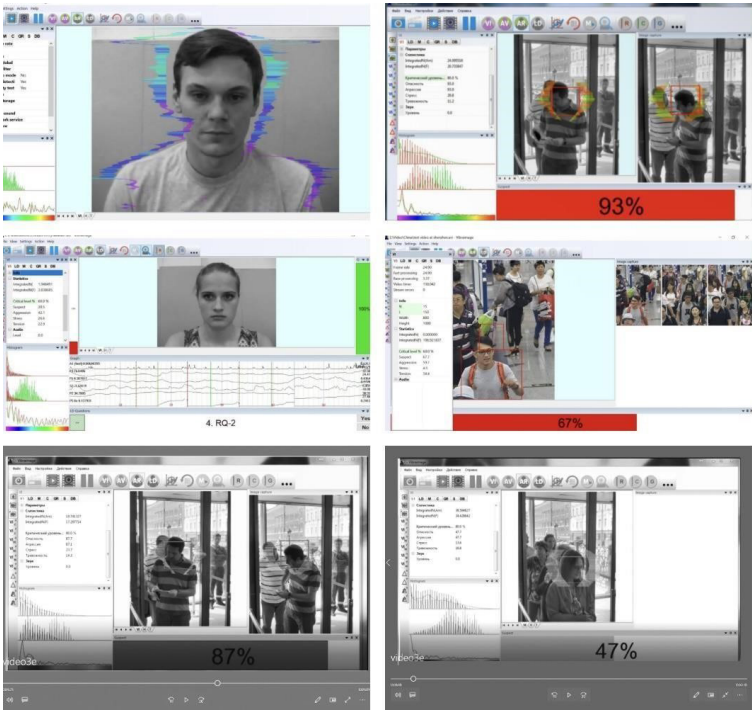
Texnologiya oddiy videokamera orqali olingan tasvirni qayta ishlashga asoslanadi. Dastur inson yuzini yoki bosh qismini tahlil qilib, kadrlar orasidagi minimal o‘zgarishlarni aniqlaydi. Ushbu o‘zgarishlar “vibratsiya” sifatida qayd etilib, ular asosida quyidagi ko‘rsatkichlar baholanadi: emotsional zo‘riqish darajasi, stress holati, ichki barqarorlik yoki beqarorlik, psixofiziologik faollik. Natijalar odatda rangli vizual xaritalar yoki grafiklar ko‘rinishida taqdim etiladi, bu esa tahlilni soddalashtiradi. VibraImage texnologiyasi turli sohalarda qo‘llanishi mumkin: xavfsizlik va skrining tizimlari, kadrlarni tanlash va baholash, psixologik diagnostika, profayling va xavfli shaxslarni aniqlash. Ba’zi hollarda ushbu texnologiya yolg‘onni aniqlash vositasi sifatida ham taqdim etiladi, biroq bu masala ilmiy jihatdan bahsli hisoblanadi. VibraImage texnologiyasi amaliy jihatdan qiziqarli bo‘lsa-da, uning ilmiy asoslanganligi masalasida mutaxassislar o‘rtasida turli fikrlar mavjud. Asosiy

muammolar quyidagilardan iborat: mikro harakatlar va psixologik holat o‘rtasidagi bog‘liqlik har doim ham aniq va barqaror emas; tashqi omillar (yorug‘lik, kamera sifati, insonning fiziologik xususiyatlari) natijalarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin; tizim natijalari ko‘pincha ehtimoliy xarakterga ega bo‘lib, ularni mutlaqo haqiqat sifatida qabul qilib bo‘lmaydi. Shuningdek, ayrim tadqiqotchilar ushbu texnologiyani yetarli darajada validatsiyadan o‘tmagan deb hisoblaydi.

Profayling jarayonida VibraImage texnologiyasidan yordamchi vosita sifatida foydalanish mumkin. U insonning umumiy psixoemotsional holati haqida qo‘shimcha ma’lumot berishi mumkin, biroq mustaqil diagnostik vosita sifatida qo‘llanishi maqsadga muvofiq emas. Mutaxassis har qanday texnologik natijalarni tanqidiy tahlil qilishi, ularni kuzatuv, suhbat va boshqa psixologik metodlar bilan solishtirishi zarur. Aks holda noto‘g‘ri xulosalar chiqarish xavfi ortadi.

Rasm 2.1. Aeroportda yukni nazoratdan o‘tkazish jarayonida yo‘lovchining qo‘zg‘algan holatda namoyon bo‘lishi

Rasm 2.2. Vibralmage texnologiyasi

Psixozondlash (psixozondirovanie) – bu inson ong osti jarayonlarini aniqlashga qaratilgan maxsus psixotexnologik usul bo‘lib, u professor I. Smirnov tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu metodika ba’zan “Mind Reader” (ya’ni “fikrlarni o‘quvchi”) nomi bilan ham ataladi. Mazkur yondashuvning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, inson ong ostida mavjud bo‘lgan ma’lumotlar, tajribalar va hissiy reaksiyalar maxsus stimullar orqali faollashtirilishi mumkin. Ushbu stimullarga berilgan reaksiyalarni qayd etish orqali shaxsning yashirin psixologik holati, ehtimoliy niyatlari yoki ichki ziddiyatlari haqida xulosa chiqarishga urinish amalga oshiriladi.

Psixozondlash metodikasi inson ongiga ongli ravishda sezilmaydigan (subyektiv darajada anglanmaydigan) axborot sti-

mullarini berishga asoslanadi. Ushbu stimullar ko‘pincha: tezkor audio signallar, yashirin (markalangan) so‘zlar yoki obrazlar, qisqa muddatli vizual ta’sirlar ko‘rinishida taqdim etiladi. Inson ushbu stimullarni ongli ravishda idrok etmasligi mumkin, biroq uning psixofiziologik reaksiyalari (nutq, mimika, javob tezligi, hissiy reaksiyalar) orqali ichki javob qayd etiladi. Shu asosda maxsus dasturiy vositalar yordamida tahlil o‘tkaziladi.

Psixozondlash metodikasi turli yo‘nalishlarda qo‘llanishi mumkin deb hisoblanadi: kriminalistik va xavfsizlik faoliyatida; yashirin niyatlarni aniqlashda; psixologik diagnostika jarayonida; reklama va marketing tadqiqotlarida (ong osti reaksiyalarini o‘rganish). Ba’zi manbalarda ushbu metod jinoyatlarni fosh etishda yoki shaxsning yolg‘on gapirayotganligini aniqlashda qo‘llanishi mumkinligi ta’kidlanadi. Psixozondlash metodikasi bilan bog‘liq eng muhim masalalardan biri – bu etik muammolardir. Inson ong ostiga uning roziligisiz ta’sir ko‘rsatish yoki yashirin psixologik ma’lumotlarni aniqlashga urinish shaxsiy daxlsizlik va psixologik xavfsizlik tamoyillariga zid kelishi mumkin. Ushbu metoddan foydalanishda: shaxsning xabardor roziligi, ma’lumotlardan foydalanish chegaralari, psixologik xavfsizlikni ta’minlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Profayling amaliyotida psixozondlash metodikasi ehtiyotkorlik bilan baholanishi lozim. U nazariy jihatdan insonning yashirin reaksiyalarini aniqlash imkonini beruvchi vosita sifatida qiziqarli bo‘lsa-da, amaliy qo‘llanishda uning natijalariga to‘liq tayanish maqsadga muvofiq emas. Mutaxassis ushbu metod orqali olingan ma’lumotlarni faqat qo‘shimcha indikator sifatida ko‘rib chiqishi, asosiy xulosalarni esa kompleks tahlil – kuzatish, suhbat va boshqa psixologik usullar asosida shakllantirishi zarur.

“Silent Talker” – bu insonning yolg‘on gapirayotganligini aniqlashga qaratilgan texnologiya bo‘lib, u asosan noverbal xulq-atvorni, xususan yuzdagi mikro ifodalarni tahlil qilishga asoslanadi. Ushbu tizim Manchester Metropolitan University

olimlari tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur texnologiya klassik poligrafdan farqli ravishda inson tanasiga sensorlar ulashni talab qilmaydi. Buning o‘rniga u videokamera orqali yuz harakatlarini qayd etadi va ularni sun’iy intellekt yordamida tahlil qiladi.

“Silent Talker” tizimi insonning yuzidagi mikro ifodalarni (microexpressions) aniqlashga asoslanadi. Mikro ifodalar – bu juda qisqa vaqt (millisoniyalar ichida) yuzaga keladigan, ongli ravishda nazorat qilish qiyin bo‘lgan emotsional reaksiyalardir. Texnologiya quyidagi bosqichlarda ishlaydi: videokamera orqali yuz tasvirini olish; yuzdagi mikro harakatlarni qayd etish; olingan ma’lumotlarni sun’iy neyron tarmoqlar yordamida qayta ishlash; natijada shaxsning “ishonchlilik darajasi”ni baholash. Tizim ishlab chiquvchilari fikricha, yolg‘on gapirayotgan insonda ichki ziddiyat va stress yuzaga keladi, bu esa mikro ifodalarda aks etadi. Ushbu texnologiya bir qator potensial afzalliklarga ega: kontakt talab qilmaydi, tezkor tahlil imkonini beradi, yashirin emotsional reaksiyalarni qayd etishga urinadi. Mikro ifodalar har doim ham yolg‘on bilan bog‘liq emas – ular stress, qo‘rquv yoki boshqa omillar natijasi bo‘lishi mumkin. Tizim natijalari ko‘pincha ehtimoliy xarakterga ega, ayrim mutaxassislar ushbu texnologiyani psevdofan sifatida baholaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday tizimlarning aniqligi cheklangan bo‘lib, hatto 80% atrofidagi ko‘rsatkichlar ham doimiy va universal emas. Bundan tashqari, yolg‘onni aniqlashda asosiy muammo shundaki, texnologiyalar aslida yolg‘onni emas, balki emotsional reaksiyalarni qayd etadi. Bu esa noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Profayling amaliyotida “Silent Talker” texnologiyasi yordamchi vosita sifatida qaralishi mumkin. U suhbatdoshning emotsional holati haqida qo‘shimcha ma’lumot berishi mumkin, biroq uning natijalariga to‘liq tayanish ilmiy jihatdan asoslanmagan. Mutaxassis quyidagilarni inobatga olishi zarur: noverbal belgilar har doim ham yolg‘on indikatori emas; texnologik natijalar kontekst bilan birgalikda tahlil qilinishi

kerak; xulosa chiqarishda kompleks yondashuv (kuzatuv, suhbat, tahlil) muhim. Shunday qilib, “Silent Talker” zamonaviy va texnologik jihatdan ilg‘or tizim bo‘lishiga qaramay, hozirgi bosqichda uni mustaqil va ishonchli diagnostik vosita sifatida qo‘llash cheklangan.

XIX asr oxirlarida insonning psixofiziologik reaksiyalarini amaliy maqsadlarda qo‘llashga bo‘lgan dastlabki urinishlar amalga oshirilgan. Ushbu yo‘nalishda ilk tashabbuskorlardan biri italiyalik shifokor-psixiatr Chezare Lombrozo bo‘lib, u so‘roq jarayonida shaxsning yolg‘on gapirish holatida yurak urishi va qon bosimidagi o‘zgarishlarni qayd etishga harakat qilgan. Bu yondashuv keyinchalik poligrafiya rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan. XX asr boshlarida mazkur g‘oya yanada rivojlantirildi. 1921-yilda amerikalik politsiya xodimi va psixolog Jon A. Larson jinoyatlarni tergov qilishda insonning bir nechta fiziologik ko‘rsatkichlarini bir vaqtning o‘zida qayd etuvchi maxsus qurilmadan foydalanishni taklif etdi. Aynan shu davrdan boshlab yolg‘onni aniqlashga qaratilgan texnik vositalar amaliyotga joriy etila boshladi.

Poligraf – bu insonning psixofiziologik reaksiyalarini qayd etuvchi qurilma bo‘lib, u amaliyotda ko‘pincha “yolg‘on detektori” sifatida talqin qilinadi. Biroq ilmiy nuqtai nazardan poligraf yolg‘onni aniqlamaydi, balki organizm reaksiyalarining o‘zgarishini qayd etadi. Shu jihatdan u absolyut emas, balki nisbiy ko‘rsatkichlar registratori hisoblanadi. Ya’ni qurilma insonning javoblari emas, balki turli savollarga nisbatan fiziologik reaksiyalaridagi farqni qayd etadi.

O‘zbekiston Respublikasida poligrafdan foydalanish amaliyoti nisbatan yaqinda shakllangan. 2014-yil iyul oyida Ichki ishlar vazirligi tomonidan ichki ishlar organlari faoliyatida poligrafdan foydalanish tartibini belgilovchi maxsus yo‘riqnoma tasdiqlangan. Mazkur hujjat ushbu texnologiyani amaliyotga joriy etishning huquqiy asosini yaratdi. Hozirgi kunda poligraf turli davlat tuzilmalarida qo‘llanilmoqda. Sud tizimida ushbu vosita odatda qo‘llanilmaydi, biroq prokuratura organlari zarur

hollarda poligrafolog mutaxassislar xizmatidan foydalanadi hamda o‘z texnik vositalariga ega. Poligraf asosan jinoyatlarni ochish, shaxs tomonidan berilgan ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirish va xizmat tekshiruvlarini o‘tkazishda qo‘llaniladi. Mazkur texnologiya, xususan, Davlat xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi, Davlat bojxona qo‘mitasi hamda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi giyohvandlik vositalarini nazorat qilishga ixtisoslashgan axborot-tahlil markazlarida keng qo‘llaniladi. Amaliyotda turli texnik vositalar, jumladan “Diana07” va zamonaviy kompyuterlashtirilgan “Lafayette LX4000” poligraf tizimlari ishlatiladi.

Rasm 2.3. Rossiya apparati “Diana 07”

Rasm 2.4. “Lafayette LX4000”

“Lafayette LX4000” turidagi kompyuter poligrafi bir qator funksional imkoniyatlarga ega. U tekshiruv jarayonidagi ma’lumotlarni yozib olish, ularni qayta tiklash, saqlash hamda olingan psixofiziologik reaksiyalarni kompleks tarzda qayta ishlash imkonini beradi.

Poligraf tekshiruvi – bu oddiy texnik jarayon emas, balki murakkab psixologik-intervyu tizimi bo‘lib, unda asosiy rolni mutaxassis – poligrafolog bajaradi. Natijaning ishonchliligi ko‘p jihatdan aynan savollar qanday tuzilganiga, ular qanday ketma-ketlikda berilganiga va tekshiruv qanday tashkil etilganiga bog‘liq bo‘ladi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, tajribali va malakali mutaxassis tekshiruvning dastlabki bosqichidayoq shaxsning xulq-atvoridagi nozik o‘zgarishlarni payqashi mumkin. Xususan, sun’iy qarshilik ko‘rsatishga urinishlar – nafasni boshqarish, tana holatini o‘zgartirish, hissiy reaksiyalarni yashirish kabi harakatlar tajribali mutaxassis tomonidan odatda tez aniqlanadi. Bunday holatda shaxsning o‘zi bevosita savollarga javob bermasdan turib ham o‘zini fosh qilishi mumkin, chunki uning umumiy xulq-atvori va reaksiyalari tabiiy emasligi bilan ajralib turadi. Aksincha, agar mutaxassis yetarli darajada tayyorlanmagan, e’tiborsiz yoki tajribasiz bo‘lsa, u hatto oddiy holatlarda ham xatolarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Savollar noto‘g‘ri tuzilishi, ularning mantiqiy ketma-ketligi buzilishi yoki javoblar noto‘g‘ri talqin qilinishi natijasida xulosalar ham noto‘g‘ri shakllanishi ehtimoli mavjud. Bu esa poligraf tekshiruvining eng muhim jihatlaridan birini ko‘rsatadi: natijaning sifati ko‘proq texnik vositaga emas, balki inson omiliga bog‘liq.

Poligraf tekshiruvining yana bir muhim jihati – bu psixologik ta’sir omilidir. Agar shaxsga nisbatan haddan tashqari bosim o‘tkazilsa, masalan, uzluksiz ayblovlar, qo‘rqitish yoki noto‘g‘ri kommunikatsiya uslublari qo‘llansa, unda kuchli tashvish va qo‘rquv holati yuzaga keladi. Bunday holatda hatto aybsiz shaxsda ham kuchli psixofiziologik reaksiyalar paydo bo‘lishi mumkin va bu natijalar noto‘g‘ri talqin qilinish xavfi-

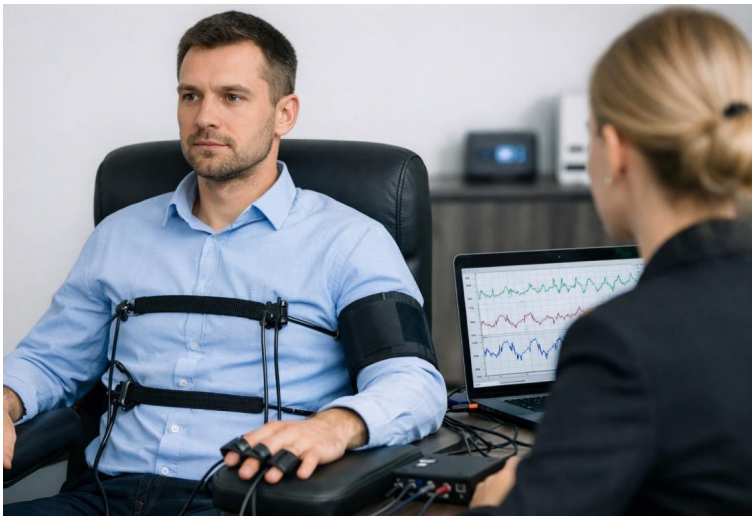
ni oshiradi. Shu sababli professional yondashuvda tekshiruv qat'iy nazorat ostidagi, neytral va barqaror muhitda o'tkaziladi. Odatda xonada ortiqcha tashqi stimullar bo'lmaydi, muhit maksimal darajada sokin boshqariladigan bo'ladi, tashqi shovqin va chalg'ituvchi omillardan xoli, tinch va nazorat qilinadigan muhit bo'lishi kerak. Shaxs ma'lum tartibda joylashtiriladi, bu esa uning xulq-atvorini kuzatish va tana tilini tahlil qilish imkonini beradi. Tekshiruvning yakuniy bosqichi eng murakkab va mas'uliyatli hisoblanadi. Ushbu bosqichda mutaxassis qayd etilgan barcha ma'lumotlarni kompleks tahlil qiladi va ularning o'zaro bog'liqligini baholaydi. Yakuniy xulosa aynan shu tahlil asosida shakllantiriladi.

Jarayon odatda dastlabki suhbatdan boshlanadi. Ushbu bosqichda mutaxassis tekshiruv tartibini tushuntiradi, qurilma bilan tanishtiradi va beriladigan savollarni muhokama qiladi. Bu bosqich nafaqat texnik tayyorgarlik, balki shaxs bilan psixologik aloqa o'rnatish uchun ham muhim hisoblanadi. Mutaxassis suhbatni oddiy va shaxs uchun ahamiyatsiz savollar bilan boshlaydi. Bu bosqichda mutaxassis shaxsning tabiiy holatini, uning odatiy nutqi va xulq-atvorini kuzatadi. Shundan so'ng savollar asta-sekin tekshiruv mavzusiga yaqinlashtiriladi, biroq hali asosiy masalaga o'tilmaydi. Bu o'tish bosqichi shaxsning turli mavzularga bo'lgan reaksiyalarini taqqoslash imkonini beradi. Faqatgina ushbu tayyorgarlik bosqichlaridan keyin asosiy, ya'ni diagnostik ahamiyatga ega bo'lgan savollar berila boshlaydi. Ular odatda relevant yoki ahamiyatli savollar deb ataladi. Poligrafolog uchun eng muhim ko'rsatkich – bu alohida reaksiya emas, balki reaksiyalarning o'zgarish dinamikasidir. Ya'ni u shaxsning turli turdagi savollarga nisbatan qanday farq bilan javob berayotganini tahlil qiladi. Aynan shu farqlar asosida ehtimoliy xulosa shakllantiriladi. Agar tekshiruv davomida ayrim savollar bo'yicha noaniqlik yoki yetarli ma'lumot kuzatilmasa, qo'shimcha savollar beriladi. Bu esa olingan natijalarni aniqlashtirish va yanada ishonchli xulosa chiqarish imkonini beradi. Tekshiruvning yakuniy bosqi-

chi eng murakkab va mas'uliyatli hisoblanadi. Ushbu bosqichda mutaxassis qayd etilgan barcha ma'lumotlarni kompleks tahlil qiladi va ularning o'zaro bog'liqligini baholaydi. Yakuniy xulosa aynan shu tahlil asosida shakllantiriladi.

Poligraf tekshiruvini o'tkazishda yana bir muhim cheklov mavjud. Poligraf tekshiruvi barcha shaxslarga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas. Ayrim holatlarda insonning psixologik yoki fiziologik xususiyatlari olingan natijalarning ishonchliligini pasaytiradi yoki umuman talqin qilish imkonini bermaydi. Shu sababli bunday shaxslar tekshiruvdan o'tkazilmaydi. Avvalo, og'ir psixik buzilishlarga ega bo'lgan shaxslar poligraf tekshiruviga jalb etilmaydi. Bunga psixoz holatlari, shizofreniya, ongning buzilishi bilan kechuvchi kasalliklar kiradi. Bunday holatlarda insonning psixofiziologik reaksiyalari barqaror emas va standart mezonlar asosida baholab bo'lmaydi. Shuningdek, kuchli emotsional zo'riqish, depressiya yoki yuqori darajadagi tashvish holatida bo'lgan shaxslar uchun ham tekshiruv natijalari ishonchsiz bo'lishi mumkin. Chunki bunday holatlarda organizm reaksiyalari real vaziyatga emas, balki ichki psixologik holatga bog'liq bo'ladi. Intoksikatsiya holatidagi shaxslar, ya'ni alkogol yoki psixoaktiv moddalar ta'siri ostida bo'lgan insonlar ham tekshiruvdan o'tkazilmaydi. Bu omillar markaziy asab tizimi faoliyatiga ta'sir ko'rsatib, fiziologik ko'rsatkichlarni buzadi. Og'ir somatik kasalliklarga ega shaxslar, ayniqsa yurak-qon tomir tizimi kasalliklari bilan og'riganlar uchun ham poligraf tekshiruvi tavsiya etilmaydi. Bunday holatda qurilma qayd etayotgan ko'rsatkichlar patologik omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, homilador ayollar, balog'at yoshiga yetmagan shaxslar hamda jismoniy yoki ruhiy holati tekshiruvni o'tkazishga imkon bermaydigan shaxslar ehtiyotkorlik bilan baholanadi yoki umuman tekshiruvdan chetlashtiriladi.[9]

[9] Ивкин С. В. Правоприменение полиграфа в органах внутренних дел // Вестник магистратуры. – 2022. – № 3-1 (126).

Rasm 2.5. Poligraf yordamida tekshiruv jarayoni

Shunday qilib, poligraf tekshiruvi faqat psixik va jismoniy jihatdan nisbatan barqaror holatdagi shaxslarga nisbatan qo‘llanilishi mumkin. Aks holda olingan natijalar noto‘g‘ri talqin qilinishi va xulosalarning ishonchliligi pasayishi ehtimoli yuqori bo‘ladi. Shu bilan birga, professional poligrafolog nafaqat texnik ko‘nikmalarga, balki chuqur psixologik bilimlarga ham ega bo‘lishi lozim. U oliy psixologik ma’lumotga ega bo‘lishi, shaxs psixologiyasi, stress reaksiyalari hamda psixopatologiya asoslarini yaxshi bilishi zarur. Ayniqsa, psixiatrik bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ayrim psixik holatlar yoki buzilishlar insonning reaksiyalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi va ularni noto‘g‘ri talqin qilish xavfi mavjud.

Muhim jihat shundaki, ushbu texnologiyalarning aksariyati inson xulq-atvorini to‘liq va aniq aniqlashga kafolat bermaydi. Ular faqat ehtimoliy baho beradi va noto‘g‘ri talqin qilish xavfi mavjud. Shu sababli ularni qo‘llashda ehtiyotkorlik, etik me’yorlarga rioya qilish va natijalarni kompleks tahlil qilish zarur. Profayling nuqtai nazaridan, psixofiziologik texnologi-

yalar yordamchi vosita sifatida qaraladi. Asosiy e'tibor baribir mutaxassisning kuzatuv, tahlil va muloqot ko'nikmalariga qaratiladi.

2.5. Asosiy emotsiyalar va ularning yuz ifodalarida namoyon bo'lishi

Insonning emotsional holatini aniqlashda eng muhim va ishonchli vizual manbalardan biri – bu uning mimikasidir. Yuz ifodalari orqali inson ichki kechinmalari, hissiy reaksiyalari va ruhiy holati haqida katta hajmdagi axborotni uzatadi. Ko'pincha inson aytgan so'zlardan ko'ra uning yuz ifodasi ko'proq haqiqatni aks ettiradi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson yuzida nafaqat oddiy emotsiyalar, balki murakkab va ziddiyatli hissiy holatlar ham aks etadi. Masalan, bir vaqtning o'zida bir nechta qarama-qarshi kechinmalar – qo'rquv va qiziqish, g'azab va hayrat – mimikada o'ziga xos kombinatsiyada namoyon bo'lishi mumkin. Tajribali kuzatuvchi bunday nozik farqlarni ajrata oladi. Emotsional ifodalar universalligi masalasi alohida ilmiy qiziqish uyg'otgan. Tadqiqotlar natijasida turli madaniyat vakillari bir xil emotsiyalarni deyarli o'xshash yuz ifodalari orqali namoyon etishi aniqlangan. Bu esa asosiy emotsiyalar inson tabiatiga xos bo'lib, tug'ma xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ijtimoiy muhit, tarbiya va madaniy omillar emotsiyalarning namoyon bo'lish shakliga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi.

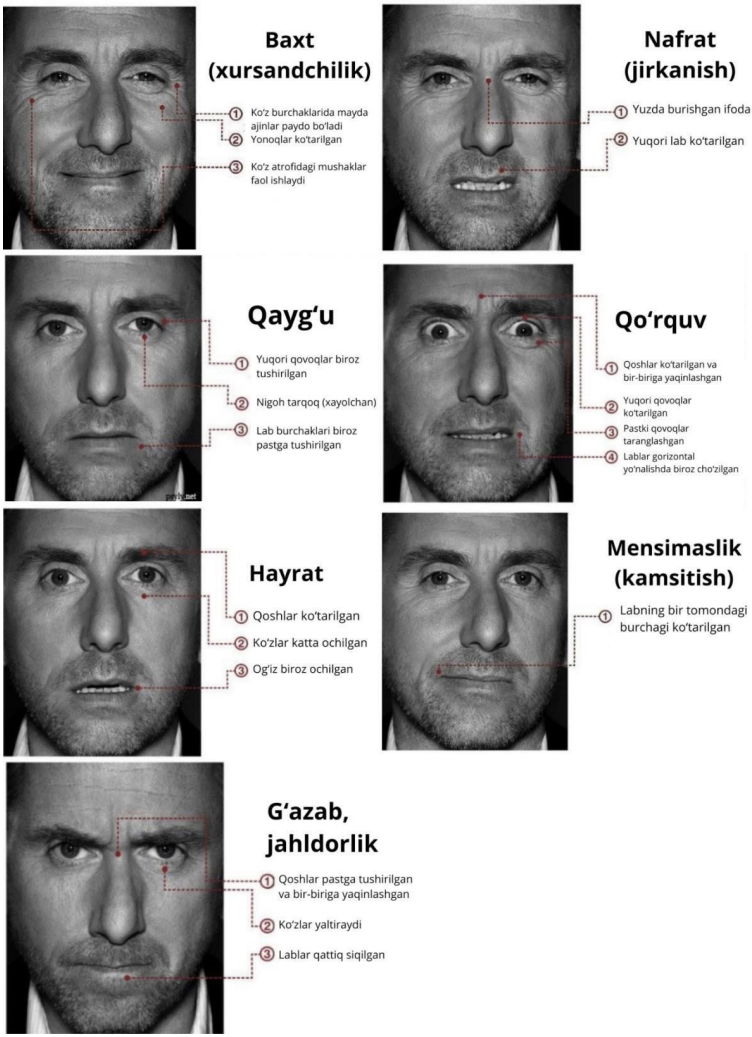
Vizual psixodiagnostika nuqtai nazaridan asosiy emotsiyalarni aniqlash alohida ahamiyatga ega. Odatda quyidagi fundamental emotsiyalar ajratiladi: quvonch, g'azab, qo'rquv, nafrat, hayrat, qayg'u va jirkanish. Ushbu emotsiyalar inson yuzida aniq mimik belgilar orqali ifodalanadi va ular ko'pincha tez va ixtiyorsiz yuzaga keladi. Amaliy jihatdan muhim bo'lgan yana bir holat shundaki, emotsiyalar ikki xil shaklda namoyon bo'lishi mumkin: tabiiy (spontan) va ijtimoiy o'rganilgan (nazorat qilinadigan). Tabiiy emotsiyalar qisqa muddatli, tez paydo bo'ladigan

va ko‘pincha to‘liq nazorat qilinmaydigan reaksiyalar bilan tavsiflanadi. O‘rganilgan emotsiyalar esa ijtimoiy me’yorlar ta’sirida shakllanadi va inson tomonidan ongli ravishda boshqarilishi mumkin.

Mimik reaksiyalarni tahlil qilishda yuz mushaklarining harakati, ayniqsa qosh, ko‘z va lab sohalaridagi o‘zgarishlar katta ahamiyatga ega. Juda kichik o‘zgarishlar ham emotsiyaning mazmunini tubdan o‘zgartirishi mumkin. Shu sababli yuz ifodalarini to‘g‘ri talqin qilish uchun ularni kompleks tarzda, ya’ni umumiy kontekst bilan birgalikda baholash zarur. Profayling amaliyotida emotsiyalarni kuzatish va tahlil qilish shaxsning haqiqiy holatini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, qisqa muddatli va yashirin mimik reaksiyalar insonning ichki kechinmalari haqida qo‘shimcha ma’lumot beradi.

Quyida asosiy emotsiyalar va ularning yuz ifodalaridagi namoyon bo‘lishi vizual materiallar asosida ko‘rsatilgan. Har bir emotsiya alohida tahlil qilinib, uning yuzaga kelish sabablari, asosiy xususiyatlari va tashqi ifodalanish belgilariga e’tibor qaratiladi.[10]

[10] Экман П. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2003.

Rasm 2.6. Pol Ekman nazariyasiga ko'ra asosiy emotsiyalarning yuz ifodalari

Pol Ekman nazariyasiga ko'ra universal emotsiyalar quyidagi rasmda aks ettirilgan.

Sababi: Ahamiyatli mezonning qondirilishi.	Xususiyatlari: Maqsadlarga yo'nalganlik, faollik, jalb etilganlik, ochiqlik, muloqotchanlik, moslashuvchanlik, hozirgi vaqtga yo'nalganlik, optimistiklik	Oqibatlari: muloqotchanlik, e'tibor qozonishga intilish va rasmiylikdan qochish

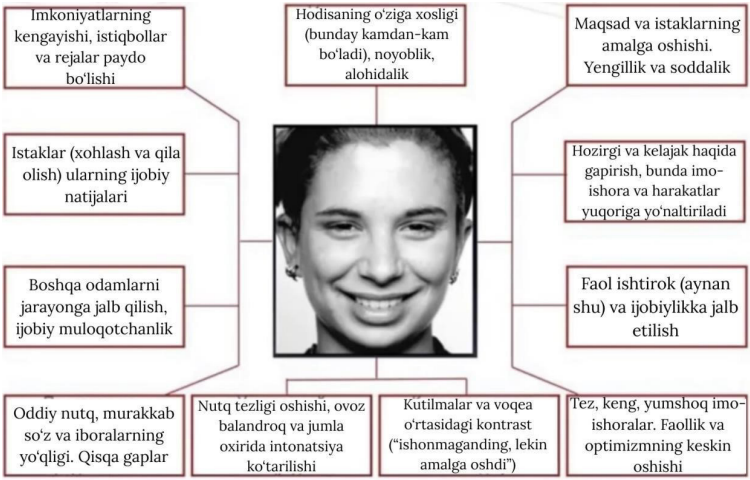
Rasm 2.7. Quvonch emotsiyasi

Rasm 2.8. Quvonch emotsiyasining tabiiy va o'rganilgan namoyon bo'lishi

Quvonch insonning ijobiy emotsional holatlaridan biri bo'lib, u odatda shaxsiy muvaffaqiyat, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yoki muhim ehtiyojlarning qondirilishi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Ushbu emotsiya insonning psixologik barqarorligini mustahkamlaydi va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirni yengillashtiradi. Quvonchning tabiiy ifodasi odatda spontan va nazoratsiz bo'ladi, bunda yuz mushaklari uyg'un tarzda hara-

katlanadi. Ijtimoiy jihatdan o‘rganilgan ifoda esa vaziyatga mos ravishda boshqariladi va ba’zan ichki holat bilan to‘liq mos kelmasligi mumkin. Amaliy kuzatuvlarda quvonch holati ko‘pincha umumiy tana erkinligi, ochiq pozalar va faol ijtimoiy aloqaga intilish bilan birga kechadi.

Rasm 2.9. Quvonch emotsiyasi. Qo‘shimcha xususiyatlar

Rasm 2.10. Qayg‘u emotsiyasi

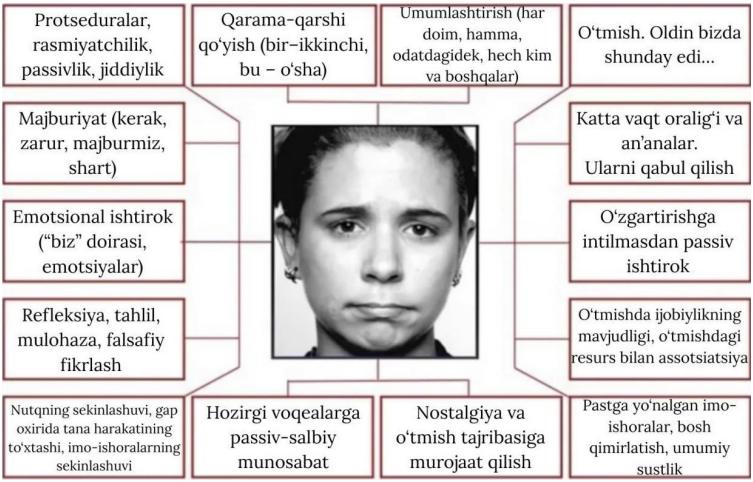

Tabiiy emotsiya

O‘rganilgan (sun’iy) emotsiya

Rasm 2.11. Qayg‘u emotsiyasining tabiiy va o‘rganilgan namoyon bo‘lishi

Rasm 2.12. Qayg‘u emotsiyasi. Qo‘shimcha xususiyatlar

Qayg‘u insonning yo‘qotish, umidsizlik yoki muhim ehtiyojlarning qondirilmasligi bilan bog‘liq bo‘lgan salbiy emotsional holatidir. U insonning ichki resurslarini qayta yo‘naltirish va vaziyatni qayta baholashga undaydi. Mazkur emotsiya ko‘pincha sust, energiyasi pasaygan holat bilan kechadi. Tabiiy qayg‘u ifodasi odatda chuqur va davomli bo‘lib, u ijtimoiy jihatdan yashiri-

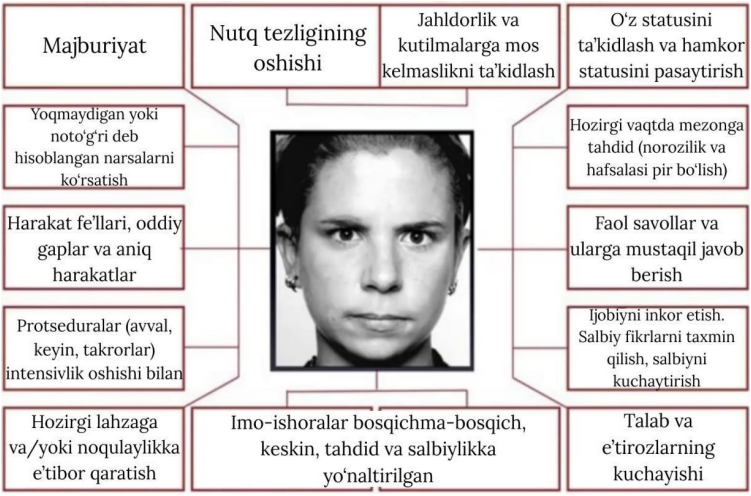
lishi yoki nazorat qilinishi mumkin. Profayling nuqtai nazaridan qayg‘u holati shaxsning motivatsiyasi va ichki kechinmalarini tushunishda muhim diagnostik ahamiyatga ega.

Rasm 2.13. G‘azab emotsiyasi

Rasm 2.14. G‘azab emotsiyasining tabiiy va o‘rganilgan namoyon bo‘lishi

Rasm 2.15. G'azab emotsiyasi. Qo'shimcha xususiyatlar

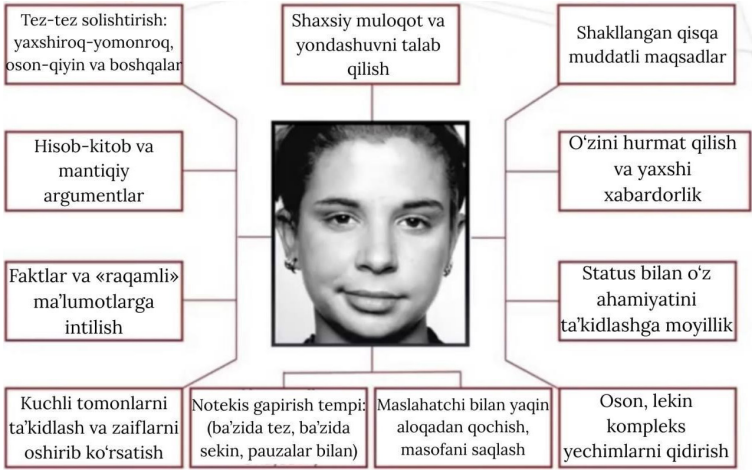
G'azab insonning ichki noroziligi, adolatsizlik hissi yoki to'sqinliklarga javoban yuzaga keladigan kuchli emotsional reaksiyadir. U faol harakatga undovchi emotsiya bo'lib, ko'pincha tashqi ifoda bilan namoyon bo'ladi. G'azab holatida shaxsning xulq-atvori keskinlashadi, qaror qabul qilish jarayoni tezlashadi, biroq nazorat darajasi pasayishi mumkin. Shu sababli bu emotsiya konfliktli vaziyatlarda muhim rol o'ynaydi. Profaylingda g'azabning namoyon bo'lish darajasi va shakli shaxsning impulsivligi hamda agressiv tendensiyalarini baholashda qo'llaniladi.

Mensimaslik boshqalarga nisbatan ustunlik hissi, bepisandlik yoki ijtimoiy masofalanish bilan bog'liq murakkab emotsional holatdir. U ko'pincha ijtimoiy baholash va o'zini yuqori qo'yish bilan bog'liq. Ushbu emotsiya boshqa asosiy emotsiyalardan farqli ravishda ko'proq ijtimoiy tajriba asosida shakllanadi va har doim ham ochiq ifodalanmaydi. Amaliy kuzatuvlarda mensimaslik yashirin konfliktlar, ichki qarama-qarshiliklar yoki manipulyativ xulq belgisi sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

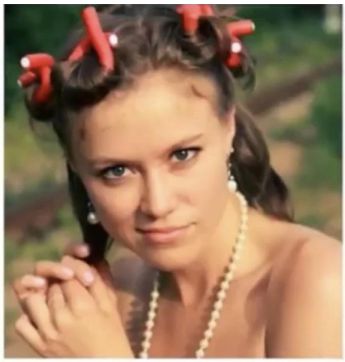
Sababi:	Xususiyatlari:	Natijalari:
Qoniqish va kriteriyaning buzilishi bilan solishtirish	Solishtirish, faktlar, raqamlar. Faoliyat va refleksiya, foyda va imkoniyatlarga yo'naltirilish	foyda yoki daromadlilikni hisoblash va baholash

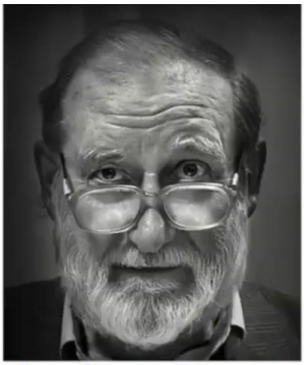
Rasm 2.16. Mensimaslik (kamsitish) emotsiyasi

Rasm 2.17. Mensimaslik (kamsitish) emotsiyasi.
Qo'shimcha xususiyatlar

Tabiiy emotsiya

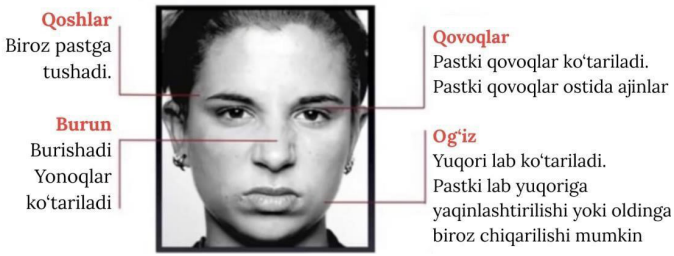

O‘rganilgan (sun’iy) emotsiya

Rasm 2.18. Mensimaslik emotsiyasining tabiiy va o‘rganilgan namoyon bo‘lishi

Sababi:	Xususiyatlari:	Oqibatlari:
Faol himoya qilinmaydigan mezonning buzilishi	Statusni ta’kidlash bilan birga chetlashish, masofa va ierarxiyani saqlash, yopiq va sir tutuvchi bo‘lish, skeptitsizm, hamkorga nisbatan ekspert pozitsiyasi	Muloqotda rollarni shakllantirish va saqlash, ajralish va masofalanish.

Jirkanish qanday ko‘rinadi:

Rasm 2.19. Jirkanish emotsiyasi

Nafrat (jirkanish) kuchli salbiy emotsiya bo‘lib, yoqimsiz, rad etiladigan yoki xavfli deb qabul qilingan obyektga nisbatan yuzaga keladi. U insonni ushbu obyekt yoki vaziyatdan uzoqlashishga undaydi. Bu emotsiya ko‘pincha himoya mexanizmi sifatida ishlaydi va organizmni zararli ta’sirlardan saqlashga xizmat qiladi. Profaylingda nafratning namoyon bo‘lishi shaxsning ichki munosabati va yashirin salbiy baholarini aniqlash imkonini beradi.

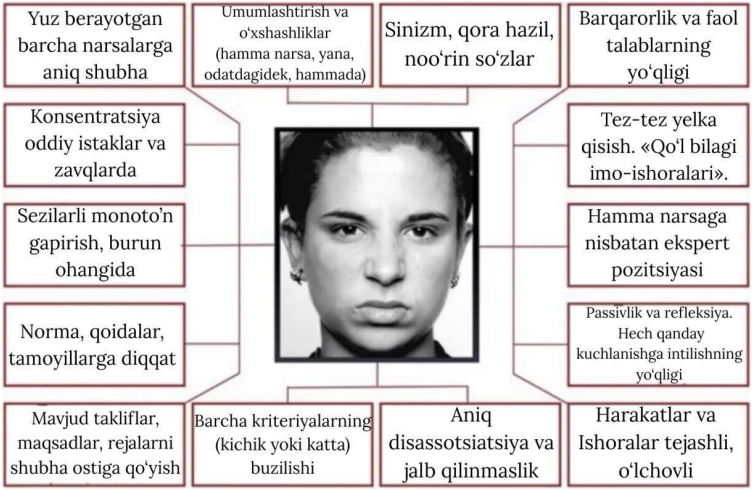

Tabiiy emotsiya

O‘rganilgan (sun’iy) emotsiya

Rasm 2.20. Jirkanish emotsiyasining tabiiy va o‘rganilgan namoyon bo‘lishi

Rasm 2.21. Jirkanish emotsiyasi. Qo‘shimcha xususiyatlar

Sababi: Kriteriyaga tahdid soluvchi, lekin ularga ta'sir qilish imkoni bo'lmagan omillar.	Xususiyatlari: Tanlov va harakatlarning to'g'riligiga shubha, sizning ekspert fikringizga savol va qiziqish, voqeaga jalb bo'lish, qarorni boshqasiga topshirish istagi, kontakt qilish istagi bilan birga masofani saqlash, ustuvorliklarda noaniqlik	Natijalari: Ishonchsizlik, nazorat qilish istagi

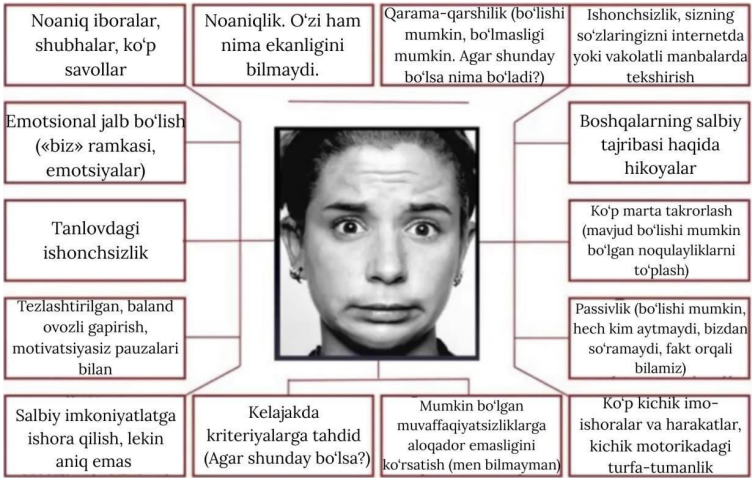
Rasm 2.22. Qo'rquv emotsiyasi

Tabiiy emotsiya O'rganilgan (sun'iy) emotsiya

Rasm 2.23. Qo'rquv emotsiyasining tabiiy va o'rganilgan namoyon bo'lishi

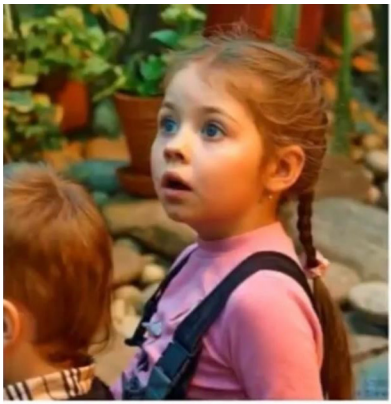
Qo'rquv xavf yoki tahdidni anglash natijasida yuzaga keladigan asosiy himoya emotsiyasidir. U organizmni tezkor reaksiya – qochish yoki himoyalanishga tayyorlaydi. Ushbu emotsiya fiziologik faollikning oshishi bilan kechadi va diqqatni xavf manbaiga qaratadi. Qo'rquv darajasi vaziyatga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Amaliy jihatdan qo'rquv reaksiyalari inson uchun muhim yoki xavfli bo'lgan axborotni aniqlashda muhim indikator hisoblanadi.

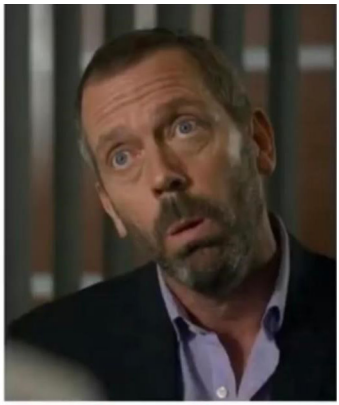
Rasm 2.24 Qo'rquv emotsiyasi. Qo'shimcha xususiyatlar

Rasm 2.25. Hayrat emotsiyasi

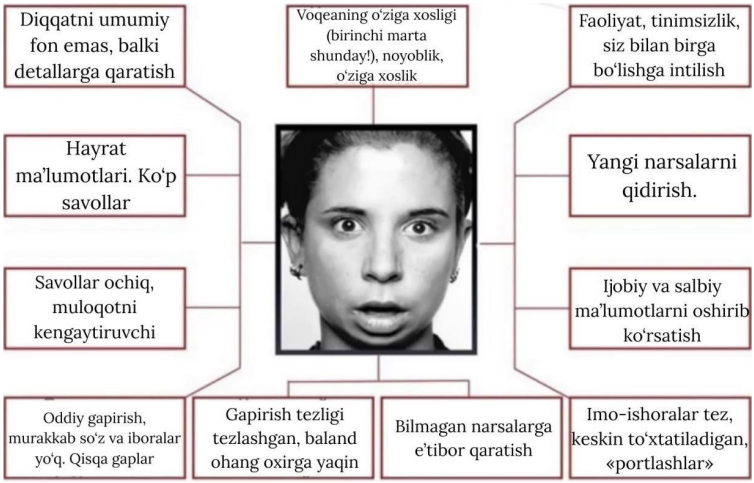

Tabiiy emotsiya

O‘rganilgan (sun’iy) emotsiya

Rasm 2.26. Hayrat emotsiyasining tabiiy va o‘rganilgan namoyon bo‘lishi

Rasm 2.27. Hayrat emotsiyasi. Qo‘shimcha xususiyatlar

Hayrat kutilmagan axborot yoki vaziyatga nisbatan yuzaga keladigan qisqa muddatli emotsional reaksiyadir. U insonning diqqatini tezda jamlash va yangi ma’lumotni qayta ishlashga yo‘naltiradi. Ushbu emotsiya juda tez paydo bo‘lib, tez yo‘qolishi

bilan ajralib turadi. Ko‘pincha u boshqa emotsiyalar – qo‘rquv yoki qiziqish bilan almashadi. Amaliy jihatdan hayrat insonning e’tibor markaziga tushgan obyekt yoki voqeani aniqlashda muhim signal hisoblanadi.

Rasm 2.28. Yuz mimikasi orqali aldash belgilari

Inson mimikasida eng boy va chuqur axborotni uzatuvchi qism – bu **ko‘zlardir**. Ular nafaqat hissiy holatni, balki shaxsning ichki kechinmalari, niyatlari va munosabatlarini ham aks ettiradi. Shu sababli ko‘zlar ko‘pincha “inson qalbining oynasi” sifatida talqin qilinadi. Ko‘zlar orqali insonning turli psixologik holatlarini aniqlash mumkin: qiziqish yoki befarqlik, ishonch yoki shubha, ustunlik yoki bo‘ysunish, simpatiya yoki antipatiya. Emotsional holatga qarab ko‘zlarda turli o‘zgarishlar yuz beradi.

Masalan, g‘azab yoki nafrat paytida ko‘zlar torayadi, nigoh keskinlashadi. Aksincha, hayrat yoki qo‘rquv holatida ko‘zlar keng ochiladi. Qayg‘u vaqtida nigoh “xiralashadi”, quvonch paytida esa ko‘zlarda yorqinlik va jonlanish paydo bo‘ladi. Mehr va iliqlik lahzalarida qarash yumshoq va sokin tus oladi.

Ko‘z harakatlari ham katta diagnostik ahamiyatga ega. Inson suhbat davomida ko‘zini chetga olib qochsa, bu ko‘pincha ichki qayta ishlash, o‘ylash yoki noqulaylik belgisi bo‘lishi mumkin. Aksincha, to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarash e’tibor, qiziqish yoki aloqa o‘rnatishga intilishni bildiradi. Odatda insonlar muloqot davomida vaqtning taxminan chorak qismida bir-birining ko‘ziga qarab turadi, bu esa ijtimoiy me’yor sifatida qabul qilingan. Ko‘z qarashining turli shakllari mavjud bo‘lib, ular hissiy holatni aniqroq ifodalaydi. Masalan, g‘azabli, qo‘rquvli, qayg‘uli, hayratlangan yoki mensimaslikka xos qarashlar bir-biridan keskin farq qiladi. Tajribali kuzatuvchi ushbu farqlar orqali insonning ichki holatini aniqlashi mumkin. Ko‘zlarni tahlil qilishda faqat ularning shakliga emas, balki dinamikasiga ham e’tibor berish zarur. Nigohning yo‘nalishi, davomiyligi, jonliligi va nutq bilan uyg‘unligi muhim diagnostik belgilar hisoblanadi.

Ko‘zlarning eng muhim elementlaridan biri – bu qorachiq (zrachok) hisoblanadi. U inson irodasiga bo‘ysunmaydi va emotsional holatga bevosita javob beradi. Yorug‘likdan tashqari, insonning ichki kechinmalari ham qorachiq diametriga ta’sir ko‘rsatadi. Ijobiy yoki kuchli hissiy qo‘zg‘alish paytida qorachiq kengayadi, salbiy yoki agressiv holatlarda esa torayishi mumkin. Ilmiy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, kuchli emotsional holatlarda qorachiq hajmi bir necha baravar o‘zgarishi mumkin. Masalan, qiziqish, hayajon yoki qo‘rquv holatida kengayish kuzatilsa, keskin agressiya yoki ichki zo‘riqish paytida torayish holatlari qayd etiladi. Shu bilan birga, ko‘zlar orqali olingan ma’lumotlarni alohida emas, balki boshqa noverbal belgilar bilan birgalikda baholash zarur. Chunki bir xil qarash turli sabablar bilan yuzaga kelishi mumkin. Faqat kompleks yondashuvgina insonning haqiqiy psixologik holatini to‘g‘ri talqin qilish imkonini beradi.

Emotsional reaksiyalarning tashqi (ekspressiv) belgilari[11]							
Emotsiya	Bosh holati	Qoshlar	Ko'zlar	Og'iz	Qo'llar	Tana holati	Oyoqlar
Quvonch	Bosh biroz orqaga og'gan	–	Ko'zlar biroz torayadi, tashqi burchaklarda ajinlar	Lab burchaklari yuqoriga ko'tarilgan tabassum	Harakatchan, erkin	Tana orqaga og'gan	Oyoqlar erkin joylashgan
Diqqat (e'tibor)	Bosh tik yoki oldinga egilgan	Qoshlar yaqinlashgan yoki tushirilgan	Nigoh jamlanga ko'zlar toraygan	Lablar biroz cho'zilgan	Ba'zan qo'l bilan predmetga intilish	Tana e'tibor qaratilgan tomonga egilgan	–
Hayrat	Bosh qimirlamaydi	Qoshlar ko'tarilgan, peshonada ajinlar	Ko'zlar keng ochilgan	Og'iz yarim ochiq	Qo'llar harakatsiz yoki bo'sh	Tana qotib qolgan yoki oldinga tortilgan	Oyoqlar bukilgan
Befarqlik	Odatda o'zgarishsiz	Qoshlar tekis holatda	Ko'zlar yarim ochiq, nigoh befarq	Ifoda deyarli yo'q	Qo'llar sust, haraketsiz	Tana bo'shashgan, «cho'kkan»	Oyoqlar tartibsiz, sudralib yurish mumkin
Mensimaslik nafrat aralash	Bosh orqaga tashlangan	Bir qosh ko'tarilgan	Ko'zlar pastga qaragan yoki yarim yopiq	Pastki lab tushgan yoki siqilgan	–	Tana tarang	Yurishda oyoq uchlari tashqariga qaragan
Qayg'u	Bosh pastga egilgan, o'tirganda qo'lga suyanadi	Qoshlar bir-bir: yaqinlashgan	Ko'zlar tushgan, nigoh sust	Lab burchaklari pastga tushgan	Qo'llar sust, ba'zan o'tirganda boshni ushlab turadi	Tana bo'shashgan, bukilgan	Oyoqlar bo'shashgan
G'azab	Bosh tik	Qoshlar chimirilgan	Ko'zlar keng ochilgan, keskin harakatda	Lablar qattiq siqilgan	Qo'llar musht bo'lib siqilgan, titrash mumkin	Tana oldinga egilgan	Oyoqlar bilan urish, keskin harakat
Qo'rquv	Bosh pastga yoki orqaga tortilgan	Qoshlar ko'tarilgan va yaqinlashgan	Ko'zlar katta ochilgan, tarang	Og'iz yopiq yok keskin ochilgan	Qo'llar tanaga yaqin, musht bo'lishi mumkin	Tana tarang yoki qotib qolgan	Oyoqlar bukilgan harakat notekis

Ushbu jadval insonning emotsional holatini tashqi belgilar orqali tushunishga yordam beruvchi umumiy yo'riqnoma hisoblanadi, biroq uni qat'iy va o'zgarmas qoida sifatida qabul qilish

[11] Социальная психология: учебник и практикум для вузов / И. С. Клецина [и др.] ; под ред. И. С. Клециной. – М.: Юрайт, 2022. – 348 с.

noto‘g‘ri bo‘ladi, chunki real vaziyatda inson xulq-atvori ko‘plab omillarga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi va bir xil tashqi belgi turli psixologik holatlarni anglatishi mumkin, masalan pastga qarash qo‘rquvni ham, uyatni ham, oddiy charchoqni ham bildirishi ehtimoldan xoli emas, shu sababli har qanday kuzatuv albatta vaziyat konteksti bilan birgalikda baholanishi lozim. Shuningdek har bir insonning individual xususiyatlari mavjud bo‘lib, mimika, imo-ishoralar va tana harakati turlicha rivojlangan bo‘ladi, ayrim shaxslar hissiyotlarini ochiq ifodalaydi, boshqalari esa ularni yashirishga moyil bo‘ladi, ayniqsa so‘roq yoki stressli holatlarda inson o‘z xulqini ongli ravishda nazorat qilishi mumkin, biroq ko‘pincha mayda, nazorat qilinmaydigan belgilar – mikro harakatlar, tana tarangligi yoki nomuvofiqliklar orqali haqiqiy holat namoyon bo‘ladi.

Mazkur jadvaldagi belgilar ko‘proq statik, ya’ni alohida olingan holatlarni ifodalaydi, amaliy profayling jarayonida esa eng muhim omil – bu dinamikani kuzatish hisoblanadi, ya’ni insonning holati vaqt davomida qanday o‘zgarayotgani, qaysi savollarga qanday reaksiyalar kuchaygani yoki pasaygani, shuningdek uning so‘zlari bilan tana tili o‘rtasidagi moslik yoki nomoslikni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli jadvaldan yakuniy xulosa uchun emas, balki dastlabki taxminlarni shakllantirish vositasi sifatida foydalanish, xulosalarni esa qo‘shimcha kuzatuv va tahlil bilan tekshirish zarur.

Nazorat savollari:

1. Xavfsizlikni ta’minlashda inson omilining ahamiyati nimada?
2. Profayling orqali huquqbuzarliklarning oldini olishda qaysi uch asosiy omil tahlil qilinadi?
3. “Profil tuzish” tushunchasi nimani anglatadi va u qanday belgilar asosida shakllanadi?
4. Psixofiziologik texnologiyalar (poligraf, VibraImage, Silent Talker)ning mohiyati va cheklovlari nimada?

5. Nima sababdan ushbu texnologiyalar natijalari ehtimoliy xarakterga ega?
6. Poligraf tekshiruvi qanday bosqichlarda o'tkaziladi va uning ishonchliligi nimaga bog'liq?
7. Emotsiyalar va mimika tahlilining profaylingdagi o'rni qanday?
8. Psixologiyada qanday asosiy emotsiyalar ajratiladi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonuni. 2016-yil 16-sentyabr, O'RQ-407-son (2017-yil 18-martdan kuchga kirgan).
2. O'zbekiston Respublikasining "Transport xavfsizligi to'g'risida"gi Qonuni. 2021-yil 9-avgust, O'RQ-706-son.
3. Ивкин С. В. Правоприменение полиграфа в органах внутренних дел // Вестник магистратуры. – 2022. – № 3-1 (126). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravoprimenenie-poligrafa-v-organahvnutrennihdel.
4. Социальная психология: учебник и практикум для вузов / И. С. Клецина [и др.] ; под ред. И. С. Клециной. – М.: Юрайт, 2022. – 348 с.
5. Канузель А. Е., Рашидова К. М., Шалягин В. А. Этические принципы применения полиграфа при раскрытии и расследовании преступлений // Криминалистика: вчера, сегодня, завтра. – Иркутск: ВосточноСибирский институт МВД России, 2023. – Т. 27, № 3. – С. 97–103. – DOI: 10.55001/2587-9820-2023-27-3-97-103.
6. Основы профайлинга в обеспечении безопасности на транспорте : учебное пособие / СПбУ МВД Рос. ; сост.: В. А. Золотенко [и др.]. - СПб. : [б. и.], 2021. – 156 с.
7. Экман П. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2003.
8. Экман П. Психология лжи. – СПб.: Питер, 1985.
9. Устройства, определяющие ложь человека в следствии. – URL: tergov.uz

III BOB

HUQUQBUZAR SHAXSINING PSIXOLOGIYASI

3.1. Xulq-atvor psixologik kategoriya sifatida

Ichki ishlar organlari xodimlarining professional faoliyatida, xususan, jamoat tartibini saqlash va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash jarayonida, xodimlar qisqa vaqt ichida fuqaro bilan munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yish, eng samarali xulq-atvor strategiyasini tanlash va jinoyatlarni aniqlash bo'yicha belgilangan vazifalarni sifatli bajarish zaruriyatiga duch keladilar. Shuningdek, huquqbuzar shaxsning psixologik mohiyatini tushunish, uning xulq-atvori va motivatsiyasini kompleks tarzda tahlil qilish hamda kelajakdagi harakatlarini prognoz qilish imkonini beradi. Bu esa ichki ishlar xodimidan maxsus bilim va malakalarni talab qiladi. Biroq, psixodiagnostik tadqiqotlar vaqtining cheklanganligi va tezkor qaror qabul qilish zarurati, mavjud bilim va ko'nikmalardan samarali foydalanishni har doim ham osonlashtirmaydi. Shu nuqtai nazardan, huquqbuzar shaxsni psixologik jihatdan o'rganishga yo'naltirilgan profayling texnologiyasi dolzarbligini saqlab qoladi, chunki u psixologik bilimlarni jinoyatchilikni oldini olish va profilaktika qilish jarayonida samarali qo'llash imkonini beradi.

Hozirgi zamon psixologiya fanida «xulq-atvor» tushunchasiga nisbatan yagona va umumqabul qilingan ta'rif mavjud emas. Turli ilmiy maktablar ushbu tushunchani o'z metodologik yondashuvlari asosida izohlaydi. Umuman olganda, xulq-atvor inson yoki tirik organizmning tashqi va ichki reaksiyalarini o'z ichiga oluvchi keng qamrovli hodisa bo'lib, u harakatlar, faoliyat turlari, reaksiyalar, operatsiyalar hamda turli psixik jarayonlar orqali namoyon bo'ladi. Ya'ni, xulq-atvor or-

ganizmning o‘lchash va kuzatish mumkin bo‘lgan har qanday javob reaksiyasini qamrab oladi.

Milliy psixologiya an’analarida xulq-atvor tirik mavjudotning atrof-muhit bilan o‘zaro ta’siri sifatida talqin qilinadi. Ushbu o‘zaro ta’sir tashqi (harakat, nutq, mimika va boshqa jismoniy ifodalar) hamda ichki (psixik jarayonlar, motivlar, ehtiyojlar, hissiy holatlar) faollik orqali amalga oshadi. Demak, inson xulq-atvori faqat tashqi harakatlar yig‘indisi emas, balki ichki psixologik mexanizmlar bilan ham chambarchas bog‘liq murakkab tizimdir.

Ijtimoiy xulq-atvorning asosiy birligi sifatida psixologiyada «harakat» yoki «qilmish» tushunchasi qo‘llanadi. Qilmish – bu shunchaki harakat emas, balki ijtimoiy mazmunga ega, ongli ravishda amalga oshirilgan faoliyatdir. U insonning boshqa shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki muayyan obyektlar bilan o‘zaro munosabatini ifodalaydi. Qilmishda shaxsning jamiyatga, ijtimoiy me’yorlarga va axloqiy qadriyatlarga bo‘lgan munosabati aks etadi.[12]

Shu bois, har qanday harakatni qilmish deb bo‘lmaydi. Qilmishning muhim jihati – uning ongli ravishda tanlanishi va ma’lum qadriyat hamda me’yorlarga asoslanganligidir. Aynan mana shu normativ va ma’naviy asos xulq-atvor yo‘nalishini belgilaydi. Qilmishlar yig‘indisi esa shaxsning ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan faoliyatini tashkil etadi. Shaxs o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Javobgarlik darajasi esa uning o‘z faoliyati oqibatlarini oldindan ko‘ra bilish, ijtimoiy va psixologik natijalarni anglash qobiliyati bilan belgilanadi. Ijtimoiy xulq-atvor oddiy individual reaksiyalardan farqli ravishda ma’lum darajadagi ijtimoiylashuvni talab qiladi. Ya’ni shaxs jamiyatda qabul qilingan me’yor va qadriyatlarni o‘zlashtirishi, o‘z xulqini nazorat qila olishi, boshqalarning xulq-atvoriga nisbatan munosabat bildira olishi hamda vaziyatga mos ravishda o‘z harakatlarini muvofiqlashtira bilishi lozim.

Shaxs ijtimoiy xulq-atvorini o‘rganishda nafaqat tashqi kuzatiladigan harakatlar, balki uning asosida yotuvchi ijtimoiy-

[12] Еникеев М. И. Юридическая психология: краткий учебный курс. – М.: Норма, 2004.

psixologik omillar ham tahlil qilinadi. Jumladan, guruhlararo munosabatlar, stereotiplar, axloqiy qadriyatlar, ommaviy axborot vositalarining ta'siri, ijtimoiy rollar va ijtimoiylashuv jarayonida shakllangan ichki ustanovkalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini aniq prognoz qilish murakkab masala hisoblanadi. Bu nafaqat psixologik bilimlarning cheklanganligi, balki shaxsning ko'p qirrali va dinamik tizim ekanligi bilan ham izohlanadi. Har bir insonning motivlari, tajribasi, qadriyatlari va individual xususiyatlari o'ziga xos bo'lib, ular turli vaziyatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Biroq ijtimoiy xulq-atvorning tipik vaziyatlardagi umumiy qonuniyatlarini bilish amaliy faoliyat uchun katta ahamiyatga ega. Xususan, profayling jarayonida insonning tashqi namoyon bo'layotgan harakatlari, mimika va xatti-harakatlari orqali uning huquqiy ong darajasi, ichki niyatlari hamda ehtimoliy g'ayriqonuniy maqsadlari haqida muayyan xulosalar chiqarish mumkin. Shu tariqa, xulq-atvorni psixologik tahlil qilish jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarliklarni prognozlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

3.2. Jinoyat xulqi: shakllanish shart-sharoitlari va motivlari

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarga ko'ra, jinoiy xulq-atvor murakkab, ko'p omilli ijtimoiy psixologik hodisa hisoblanadi. Uni faqat tashqi ko'rinishdagi harakatlar yoki huquqbuzarlik faktlari orqali emas, balki uning shakllanish jarayoni, motivatsion asoslari, qaror qabul qilish mexanizmlari hamda jinoyatni amalga oshirish usullarini tanlash jarayoni nuqtai nazaridan ham tahlil qilish zarur. Jinoiy faoliyat – bu bir martalik tasodifiy harakat emas, balki shaxsning ichki omillari va tashqi sharoitlar o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan jarayondir. Jinoyatchi shaxsini o'rganishda jinoiy xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi omillar majmuasini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Ushbu kriminogen kompleks uch asosiy tarkibiy qismdan iborat:

1. shaxsning o‘zi (uning psixologik xususiyatlari va qadriyatlari),
2. kriminogen vaziyat,
3. shaxs va vaziyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir.

Mazkur omillar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shaxsni vaziyatdan ajratgan holda o‘rganish yetarli natija bermaydi, chunki jinoiy xulq-atvor aynan ichki va tashqi omillarning uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Jinoiy harakatning bevosita sabablari shaxsning o‘zida mujassam bo‘ladi. Tashqi sharoitlar jinoyatni yuzaga keltiruvchi asosiy sabab sifatida emas, balki shaxs tomonidan qabul qilinib, ichki motivga aylangandagina ta’sir ko‘rsatadi. Agar tashqi omillar inson ongida ichki determinant sifatida shakllanmasa, u holda shaxsni to‘liq javobgarlikka tortishning asoslari zaiflashadi. Shu bois jinoiy xulq-atvor – bu avvalo ongli ravishda amalga oshirilgan g‘ayriqonuniy faoliyatdir. Jinoiy xulq-atvor ko‘pincha ijtimoiy ziddiyatlar bilan bog‘liq bo‘ladi: jamiyat va shaxs o‘rtasidagi, ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi yoki shaxsning ichki qarama-qarshiliklari bilan bog‘liq ziddiyatlar jinoiy qaror qabul qilishga turtki bo‘lishi mumkin. Biroq jinoyat faqat tashqi ta’sirning to‘g‘ridan-to‘g‘ri natijasi emas. Har qanday vaziyat shaxsning ichki psixologik tizimi orqali qayta ishlanadi.

Shaxsning ichki sharoitlariga quyidagilar kiradi: qadriyatlar tizimi va hayotiy yo‘nalish, maqsad qo‘yish va unga erishish usullari, xulq-atvorning shakllangan stereotiplari, o‘zini boshqarishning psixodinamik xususiyatlari. Xarakterologik xususiyatlar asosan ijtimoiy muhit ta’sirida shakllansa, psixodinamik jihatlar ma’lum darajada biologik omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, barcha omillar yagona psixik tartibga solish tizimini tashkil etadi. Bu tizimning markazida esa shaxs yo‘nalganligi, ya’ni uning qadriyatlari va motivlar iyerarxiyasi turadi. Muayyan shaxs nima sababdan jinoyat sodir etishini tushunish uchun uning shakllanish jarayonini psixologik jihatdan tahlil qilish zarur. Bu jarayonda ijtimoiy muhit, individual psixologik xususiyatlar va biologik omillar o‘zaro ta’sirlashadi.

Jinoiy xulq-atvor shakllanishining asosiy omillari. Jinoiy xulq-atvorning yuzaga kelishida bir qator psixologik va ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynaydi:

1. Ijtimoiylashuvdagi nuqsonlar. Shaxsning jamiyatga moslashuvi va ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirishi jarayoni ijtimoiylashuv deb ataladi. Agar bu jarayon buzilgan bo‘lsa, shaxs jamiyat qadriyatlarini to‘liq qabul qilmaydi, huquqiy me’yorlarga befarq yoki salbiy munosabatda bo‘ladi. Huquqiy ijtimoiylashuv – bu shaxsning qonun bilan himoyalangan me’yorlarni ichki qadriyat sifatida qabul qilishi, qonuniy xatti-harakatlarni ongli ravishda tanlashi va ijtimoiy javobgarlikni his etishidir. Huquqiy ijtimoiylashuvdagi nuqsonlar quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin: huquqiy qadriyatlarni yetarli darajada baholamaslik, qonun talablariga beparvo munosabat, huquqiy me’yorlarni ongli ravishda inkor etish, ongli jinoiy yo‘lni tanlash. Ko‘pincha huquqbuzarlik ijtimoiy dezadaptatsiyaga uchragan shaxslarda uchraydi.

Bunday dezadaptatsiya ildizlari bolalik yoki o‘smirlik davriga borib taqaladi. Og‘ir hayotiy sharoitlar, nazoratning sustligi, e’tiborsizlik yoki salbiy muhit ta’siri asotsial yo‘nalishning shakllanishiga olib keladi.

2. Shaxsning begonalashuvi. Ijtimoiy-psixologik begonalashuv ko‘pincha emotsional rad etilish, mehr yetishmovchiligi yoki jamiyatdan uzoqlashish natijasida yuzaga keladi. Bunday holatda shaxs jamiyat qadriyatlaridan ajralib qoladi, ijtimoiy aloqalar zaiflashadi va u ijtimoiy me’yorlarni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilmaydi. Bu esa nizoli vaziyatlarda noqonuniy reaksiyalar ehtimolini oshiradi.

3. Shaxsiy xavotirlik. Yuqori darajadagi doimiy xavotir hissi, o‘ziga ishonchsizlik va tashqi tahdidni kuchaytirilgan tarzda qabul qilish ham jinoiy xatti-harakatlarga sabab bo‘lishi mumkin. Haddan tashqari xavotirli shaxs o‘z xavfsizligini saqlab qolish yoki o‘zini tasdiqlash maqsadida tajovuzkor yoki noqonuniy yo‘lni tanlashi ehtimoldan xoli emas. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori xavotir darajasi ayniqsa ayollar va o‘zini tasdiqlash

muammolariga duch kelgan voyaga yetmaganlar orasida ko‘proq uchraydi.

4. Qadriyatlar tizimidagi deformatsiya. Jinoyatchi shaxsning asosiy farqi uning qadriyatlar tizimida namoyon bo‘ladi. Masalan faqat agressivlik yoki impulsivlik darajasida emas, balki motivlar yo‘nalishining buzilishida, manfaatlarning torayib ketishida va ijtimoiy tajribaning o‘ziga xos shakllanishidadir.

Shaxsda haddan tashqari boylik orttirishga intilish mavjudligi har doim ham jinoyatga olib kelmaydi. Biroq kriminogen muhit yoki provokatsion vaziyat mavjud bo‘lsa, noqonuniy yo‘lni tanlash ehtimoli sezilarli darajada oshadi.

Jinoyat xulqning motivlari.

1. O‘zini tasdiqlash motivlari (statusli motivlar). O‘zini tasdiqlash motivi shaxsning o‘z ahamiyatini namoyish etish, boshqalarga o‘z kuchi, ustunligi yoki mustaqilligini ko‘rsatish istagi bilan bog‘liq. Ba’zan inson jamiyatda yetarli e’tirof topmagani, hurmat yoki mavqega ega bo‘lmagani sababli o‘zini tasdiqlashning noqonuniy yo‘lini tanlaydi. Masalan, ayrim shaxslar jinoyat sodir etish orqali o‘zini “kuchli”, “qo‘rqmas” yoki “obro‘li” qilib ko‘rsatishga urinadi. Ayniqsa o‘smirlar orasida bu motiv guruh ichida maqomga ega bo‘lish, “avtoritet” orttirish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ular uchun jinoyat – bu nafaqat moddiy manfaat, balki ijtimoiy tan olinishi vositasidir. Bu motiv ko‘pincha ichki komplekslar, past o‘zini baholash yoki ijtimoiy muvaffaqiyatsizlik hissi bilan birga kechadi.

2. Himoya motivlari. Himoya motivi shaxsning o‘z xavfsizligini, obro‘sini yoki ichki “Men” tasavvurini saqlab qolish istagidan kelib chiqadi. Inson o‘zini tahdid ostida his qilganda (real yoki subyektiv ravishda), tajovuzkor yoki noqonuniy harakatni o‘zini himoya qilish vositasi sifatida qabul qilishi mumkin. Ba’zan bu tahdid tashqi omillardan (zo‘ravonlik, bosim, haqorat) kelib chiqsa, ba’zan ichki xavotir, o‘ziga ishonchsizlik yoki qo‘rquv hissidan paydo bo‘ladi. Shaxs o‘z sha’nini yoki mavqeyini “saqlab qolish” uchun jinoyat sodir etishi mumkin. Masalan, kuchli

xavotirga ega inson boshqalarning oddiy tanqidini ham tahdid sifatida qabul qilib, keskin va noqonuniy reaksiya ko‘rsatishi ehtimoli mavjud.

3. O‘rnini bosuvchi motivlar. O‘rnini bosuvchi motivlar shaxs erisha olmagan maqsadlari, qondirilmagan ehtiyojlari yoki ichki noroziligini boshqa, ko‘pincha noqonuniy faoliyat orqali “kompensatsiya” qilishga urinish bilan bog‘liq. Masalan, ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatga erisha olmagan shaxs moddiy boylikni noqonuniy yo‘l bilan qo‘lga kiritib, o‘zini muhim va ustun his qilishga harakat qiladi. Yoki hissiy yetishmovchilikni tajovuzkor harakatlar orqali qoplaydi. Bu motiv ichki bo‘shliq, qoniqmaslik va frustratsiya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, jinoyat shaxs uchun vaqtinchalik “ruhiy yengillik” vositasiga aylanadi.

4. O‘yin motivlari. O‘yin motivi jinoyatni xavf, hayajon va sarguzasht manbai sifatida qabul qilish bilan bog‘liq. Ayrim shaxslar uchun noqonuniy harakat adrenalin, keskin hissiyot va o‘zini sinab ko‘rish imkoniyatidir. Bunday shaxslar xavfni romantizatsiya qiladi, jazodan qochishni “intellektual oyin” sifatida ko‘radi. Ayniqsa yoshlar orasida bu motiv tez-tez uchraydi, chunki ular uchun hayajon va tajriba orttirish ehtiyoji kuchli bo‘ladi. O‘yin motivida jinoyat moddiy yoki tajovuzkor maqsaddan ko‘ra, hissiy ehtiyojni qondirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

5. O‘zini belgilash motivlari (identifikatsiya motivlari). O‘zini belgilash motivi shaxsning ma’lum guruh yoki submadaniyat bilan o‘zini tenglashtirishi natijasida yuzaga keladi. Inson o‘zini jinoiy guruh, radikal harakat yoki asotsial muhit bilan identifikatsiya qilsa, ularning qadriyatlari va xatti-harakatlarini qabul qiladi. Bunday holatda jinoyat shaxs uchun ichki qaramaqarshilik emas, balki “normal” yoki “to‘g‘ri” harakat sifatida ko‘rinishi mumkin. U o‘zini guruh qoidalariga moslashtiradi va shu orqali o‘z shaxsiy identitetini shakllantiradi. Bu motiv ayniqsa o‘zini jamiyatdan begona his qiladigan, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashdan mahrum bo‘lgan yoki kuchli guruh bosimi ostida qolgan shaxslarda kuzatiladi.

Jinoiy xulq-atvor motivlari bir-biridan alohida holda emas, ko‘pincha o‘zaro uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Bir shaxsda bir vaqtning o‘zida bir nechta motiv mavjud bo‘lishi mumkin. Shu bois jinoyatchi shaxsni tushunish uchun uning ichki ehtiyojlari, qadriyatlari, ijtimoiy tajribasi va psixologik holatini kompleks tahlil qilish zarur.[13]

3.3. Huquqbuzar shaxsining psixologik xususiyatlari

Har qanday huquqiy harakat – bu shunchaki tashqi xatti-harakat emas, balki shaxsning ichki dunyosi, qadriyatlari, ijtimoiy tajribasi va huquqqa bo‘lgan munosabatining ifodasidir. Inson jinoyat sodir etar ekan, u o‘zining axloqiy me’yorlari, hissiy reaksiyalari, irodaviy sifatlari va ongli tanlovini namoyon qiladi. Shu ma’noda, jinoyat – bu shaxsning ichki psixologik tuzilmasining tashqi ko‘rinishidir.

Mashhur rus olimi Vladimir Bexterev ta’kidlaganidek, jinoyatda insonning butun psixofiziologik tuzilmasi namoyon bo‘ladi. Ya’ni jinoiy harakat tasodifiy hodisa emas, balki temperament, xarakter, hissiy barqarorlik, asab tizimi xususiyatlari va ijtimoiy tajribaning o‘zaro ta’siri mahsulidir. Shaxsning ichki ziddiyatlari, ehtiyojlari va motivlari aynan jinoyat vaziyatida keskin va ochiq shaklda ko‘zga tashlanadi.

Huquqbuzar shaxsining shakllanishi. Huquqbuzar shaxsi – bu o‘zaro bog‘langan salbiy xususiyatlar majmui bo‘lib, ular uzoq vaqt davomida shakllanadi. Bu jarayon odatda shaxsning turmush tarzi, ijtimoiy rollari va ijtimoiy aloqalaridagi o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq. Agar inson ijtimoiy jihatdan moslashmagan muhitda voyaga yetsa, salbiy submadaniyat ta’siriga tushsa yoki ijtimoiy nazorat sust bo‘lsa, unda qadriyatlar tizimi deformatsiyalanishi mumkin.

Jinoyatchilarga xos umumiy psixologik xususiyatlar quyidagilardan iborat: Yuqori darajadagi xavotirlik. Bunday shaxslar doi-

[13] Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступления и наказания: монография. – М.: Проспект, 2017.

miy ichki bezovtalik holatida bo‘ladi. Ular atrof-muhitni ko‘pincha tahdidli deb qabul qiladi va himoyalanish maqsadida tajovuzkor xatti-harakatlarga moyil bo‘lishi mumkin. O‘ziga ishonchsizlik. Past o‘zini baholash ko‘pincha kompensator tajovuz yoki noqonuniy yo‘l bilan o‘zini tasdiqlashga olib keladi. Impulsivlik. Qarorlarni tez va o‘ylamasdan qabul qilish, hissiyotlarga berilish jinoiy xattiharakat xavfini oshiradi. Agressivlik. Mojaroli vaziyatlarda konstruktiv yo‘l topa olmaslik va zo‘ravonlikka moyillik. Ijtimoiy qadriyatlardan begonalashuv. Jamiyat me’yorlari va axloqiy qoidalarni ichki qadriyat sifatida qabul qilmaslik.

Ko‘plab huquqbuzarlarda emotsional sohaning deformatsiyasi kuzatiladi. Ular boshqalarning azob-uqubatiga nisbatan befarq bo‘lishi, empatiya darajasining pastligi yoki affektiv portlashlarga moyilligi bilan ajralib turadi. Ayrim hollarda jinoyat hissiy nazoratning yo‘qolishi natijasida sodir etiladi, ayrim hollarda esa sovuqqonlik bilan, ongli reja asosida amalga oshiriladi.

Psixologik klassifikatsiyalar. Huquqbuzar shaxsini chuqurroq tushunish maqsadida turli olimlar jinoyatchilar tipologiyasini ishlab chiqqan.

Vladimir Bexterev klassifikatsiyasi. “Ehtiros jinoyatchilari” – yuqori hissiy ta’sirchanlik va impulsivlik asosida harakat qiluvchi shaxslar. Ular ko‘pincha affekt holatida jinoyat sodir etadi. Qaror hissiyot ustuvorligi bilan qabul qilinadi. Axloqiy hissi sust jinoyatchilar – ongli ravishda jinoyat sodir etuvchilar. Ularda empatiya va axloqiy tormoz mexanizmlari zaif rivojlangan. Aqliy zaif jinoyatchilar – intellektual rivojlanish darajasi past bo‘lib, oqibatlarni yetarlicha baholay olmaydi. Irodasi sust jinoyatchilar – tashqi ta’sirga tez beriluvchi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati zaif shaxslar.

Sergey Poznyshev klassifikatsiyasi. Endogen jinoyatchilar – jinoyat sodir etishida ichki psixologik omillar ustuvor bo‘lgan shaxslar. Ekzogen jinoyatchilar – asosan tashqi ijtimoiy omillar ta’sirida jinoyat sodir etganlar. Professional jinoyatchilar – jinoyatni asosiy faoliyat turi sifatida tanlagan shaxslar. Kriminoloidlar – jinoyat sodir etishga moyilligi mavjud, biroq doimiy jinoyatchiga aylanmagan shaxslar.

Jinoyatchilarning to‘rt toifasi:

1. Emotsional tip – affektiv va impulsiv xatti-harakatlar ustun.
2. Axloqan zaif tip – ongli ravishda ijtimoiy me’yorlarni inkor etuvchi.
3. Emotsional va axloqan zaif tip – yuqoridagi ikki xususiyat uyg‘unlashgan.
4. Alkogol yoki narkotik ta’sirida jinoyat sodir etganlar – psixik nazorat pasaygan holatda harakat qilgan shaxslar.

Aleksandr Kovalyov tipologiyasi. Global jinoyat tipi – yuqori darajadagi ijtimoiy xavflilikka ega, jinoyatni ongli ravishda hayot tarzi sifatida tanlagan shaxslar. Parsial (ikkiyoqlama) tip – ikki xil qadriyat tizimi o‘rtasida qolgan, vaziyatga qarab qonuniy yoki noqonuniy yo‘lni tanlashi mumkin bo‘lgan shaxslar. Predkriminal tip – ma’lum kriminogen vaziyatda jinoyat sodir etish ehtimoli yuqori bo‘lgan, biroq hali barqaror jinoiy yo‘nalishga ega bo‘lmagan shaxslar.

Jinoyatchi shaxsning psixologiyasi – bu individdagi ijtimoiy-nomadaniy va tipologik xususiyatlarning majmuasi bo‘lib, uning huquqbuzarlikka moyilligini shakllantiradi. Jinoyatchi shaxs, psixologik xususiyatlari, jamiyatga qarshi qarashlari va axloqiy qadriyatlarga salbiy munosabati bilan ajralib turadi. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, jinoyat sodir etgan insonning shaxsiyati faqat individual xususiyatlar bilan emas, balki uning ijtimoiylashuvi va ichki motivlari bilan belgilanadi.

Jinoyatchi shaxsning asosiy psixologik xususiyatlariga quyidagilar kiradi: ijtimoiy moslashuvning pastligi va umumqabul qilingan me’yorlarni yetarlicha o‘zlashtirmaslik, jamiyatga qarshi qarashlar va odatlarning mavjudligi, shaxslararo munosabatlarda sezgirlikning oshishi va nizolarni hal qilishda zo‘ravonlikka moyillik. Ko‘plab jinoyatchilarda huquqiy ong past bo‘lib, ular jamiyat talablarini tushunmaslik yoki bajarishni xohlamaslik bilan xarakterlanadi. Shuningdek, ular o‘tgan hayot va kelajakni salbiy baholashga moyil, hayotiy rejalarida beparvolikni afzal ko‘radi, agressiv va impulsiv bo‘lishadi – ya’ni birinchi paydo bo‘lgan istak asosida harakat qiladilar.

Shaxs turini belgilovchi asosiy omil – bu ma'noni anglash mexanizmi. Inson o'z harakatlarini unga berilgan ma'noga muvofiq amalga oshiradi. Jinoyat sodir etilganda, shaxs o'zini yuqori baholashi odatiy holdir. Jinoyatchining haqiqiy motivlari transformatsiyalanishi, o'zgarishi va ijtimoiy qabul qilinadigan shaklga keltirilishi mumkin. Jinoyatchilarning ehtiyojlari ham o'ziga xosdir: ular ko'pincha faqat iste'mol darajasida qoladi. Psixologik rivojlanish esa ehtiyoj markazini ijodkorlik, o'zini rivojlantirish va o'zini amalga oshirishga yo'naltirishni talab qiladi. Jinoyatchi shaxs quyidagi xususiyatlar bilan aniqlanadi: jinoyat turi va og'irligi, motivlar va maqsadlar, jinoyat sharoitlari va sabablar, jinoyatchining sodir etilgan harakatga munosabati va jinoyatdan keyingi xatti-harakatlari. Shu sababli jinoyatchi shaxsning psixologik xususiyatlarini o'rganish uning xulqini prognoz qilish va jinoyatlarni oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Huquqbuzar shaxsni birgina salbiy sifatlar yig'indisi sifatida baholash yetarli emas. Jinoiy xulq-atvor – bu shaxsning psixologik tuzilmasi, ijtimoiy muhit, qadriyatlar tizimi va hayotiy tajribasining murakkab o'zaro ta'siri natijasidir. Har bir jinoyat ortida ma'lum psixologik mexanizm, motiv va shaxsiy tarix mavjud. Shu bois jinoyatchini tushunish – nafaqat uning qilgan harakatini baholash, balki uning ichki dunyosini, ijtimoiylashuv jarayonini va psixologik rivojlanish yo'lini tahlil qilishni ham anglatadi.

Jinoiy xulq-atvor va huquqbuzar shaxsi psixologiyasi murakkab, ko'p omilli va dinamik jarayon hisoblanadi. Jinoyat – bu faqat huquqiy me'yorning buzilishi emas, balki shaxsning ichki dunyosi, qadriyatlar tizimi, motivlari va ijtimoiy tajribasining o'ziga xos namoyonidir. Har bir g'ayrihuquqiy harakat ortida muayyan psixologik mexanizmlar, ijtimoiy sharoitlar va individual xususiyatlar uyg'unligi yotadi. Huquqbuzar shaxsining shakllanishida ijtimoiylashuv jarayoni, muhit ta'siri, emotsional rivojlanish darajasi, xavotirlik, agressivlik, qadriyatlar deformatsiyasi kabi omillar muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, jinoyat-

chilar bir xil emas – ularning psixologik tuzilmasi, motivlari va ijtimoiy xavflilik darajasi turlicha bo‘ladi.

Nazorat savollari:

1. Ichki ishlar xodimlari faoliyatida xulq-atvorni o‘rganishning qanday amaliy ahamiyati bor?
2. Ijtimoiy xulq-atvorni tahlil qilishda tashqi harakatlar bilan birga qanday ichki omillar ham hisobga olinadi?
3. Jinoiy xulq-atvorni shakllantiruvchi asosiy omillar qaysilar?
4. Jinoyat xulq-atvor motivlarini sanab bering va qisqacha izoh bering.
5. Huquqbuzar shaxsning psixologik xususiyatlariga qanday asosiy jihatlar kiradi?
6. Jinoyatchilarni Bexterev va Poznyshev tipologiyalari bo‘yicha qanday guruhlar ajratiladi?
7. Qanday shaxsiy xususiyatlar jinoyat sodir etish xavfini oshiradi?
8. Huquqbuzar shaxsini psixologik tahlil qilishning amaliy ahamiyati nimada?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступления и наказания: монография. – М.: Проспект, 2017. – 434 с.
2. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. – М.: Юрист, 1996. – С. 40.
3. Еникеев М.И. Юридическая психология: краткий учебный курс. – М.: Норма, 2004. – С. 41.

IV BOB

PSIXIATRIK PROFAYLING

Har bir insonning xulqi va harakatlari ortida murakkab psixologik mexanizmlar yashirin. Psixiatrik profayling shuni o‘rganishga qaratilgan – shaxsning xarakterini, psixopatologik belgilari va xulqidagi o‘ziga xosliklarini aniqlash orqali uning kelajakdagi xatti-harakatlarini prognoz qilish. Ushbu soha nafaqat ilmiy qiziqish uyg‘otadi, balki amaliy jihatdan ham juda muhim: jinoyatlarni oldini olish, xavfli shaxslarni aniqlash va profilaktik ishlarni rejalashtirishda samarali vosita hisoblanadi. Psixiatrik profaylingning nazariy bazasi psixopatologiya va klinik psixologiyaga tayangan bo‘lib, bu yondashuv shaxs buzilishlari, xarakter aktsentuatsiyalari va psixopatiyalarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, normativ-huquqiy hujjatlar bilan ishlash va ilmiy yondashuvlarni qo‘llash ko‘nikmalari profaylerning kasbiy muvaffaqiyatini belgilaydi.

4.1. Aktsentuatsiya xususiyatlari va turlari

Aktsentuatsiya – bu xarakterning ortiqcha ravishda ifodalangan xususiyatlaridir. Ularning darajasiga qarab ikki shakl ajratiladi: yaqqol (ochiq) va yashirin aktsentuatsiya. Yaqqol aktsentuatsiya xarakterning ma’lum bir tipi doimiy ravishda namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi va normal diapazonning cheklangan variantlariga yaqin bo‘ladi. Yashirin aktsentuatsiyada esa ma’lum xususiyatlar kamroq seziladi yoki deyarli ko‘zga tashlanmaydi, ammo ma’lum sharoitlarda ular kuchliroq namoyon bo‘lishi mumkin.[14]

Aktsentuatsiya shaxsning psixogen buzilishlar, nevrozlar yoki situatsiyaga bog‘liq xulqiy nosozliklar rivojlanishiga ta’sir

[14] Алексеева Е. А., Выбойщик И. В., Паршукова Л. П. Акцентуация характера: учебное пособие. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2002.

ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, aktsentuatsiyani psixik patologiya bilan aralashtirmaslik kerak: odatiy va aktsentuatsiyalangan shaxslar orasida aniq chiziq mavjud emas, ular bir-biriga uzluksiz o‘tadi. Kollektivda aktsentuatsiyalangan shaxslarni aniqlash muhimdir. Bu individual yondashuvni ishlab chiqish, professional yo‘naltirishni belgilash va shaxsning tabiiy qobiliyatlari va psixologik xususiyatlariga mos vazifalarni berish imkonini yaratadi. Aktsentuatsiya nazariyasining asoschisi nemis psixiatr Karl Leongard hisoblanadi. U xarakterning turli tiplari va ularning kombinatsiyalarini tasniflagan.

Shaxs aktsentuatsiyasi turlari:

Psixologiyada aktsentuatsiya deganda inson xarakterining ayrim xususiyatlari boshqalarga nisbatan ancha kuchli namoyon bo‘lishi tushuniladi. Bunday odamlar odatda oddiy hisoblanadi, ammo ularning ayrim sifatlari juda yaqqol ko‘rinadi. Bu xususiyatlar insonning xulqi, qaror qabul qilishi, muloqoti va stressga reaksiyasiga javob sezilarli ta’sir qiladi. Profayling amaliyotida aktsentuatsiya turlarini bilish insonning motivlari, xatti-harakati, hissiy reaksiyalari va kommunikatsiya uslubini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Karl Leongard konsepsiyasiga ko‘ra shaxsning 10 ta asosiy aktsentuatsiya turi mavjud.

Demonstrativ tip.

Nazariy asos. Demonstrativ aktsentuatsiya shaxsning ijtimoiy muhitda o‘ziga e’tibor qaratish ehtiyoji yuqori bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Bunday insonlar atrofdagilar tomonidan tan olinishi va qadrlanishini muhim psixologik ehtiyoj sifatida qabul qiladi, shu sababli ular o‘z xulq-atvorini ko‘pincha auditoriya reaksiyasiga qarab shakllantiradi. Psixologiyada bu tipdagi shaxslar ijtimoiy rollarni faol ijro etuvchi, o‘z obrazini yaratishga moyil bo‘lgan va hissiy ifoda vositalaridan keng foydalanadigan insonlar sifatida tasvirlanadi. Demonstrativ tipdagi shaxslar ko‘pincha o‘zlarini boshqalardan ajratib ko‘rsatishga intiladi, ular uchun e’tibor markazida bo‘lish ichki psixologik barqarorlikni

ta’minlaydigan omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli ular ijtimoiy vaziyatlarda faol bo‘ladi, suhbatni boshqarishga harakat qiladi va o‘z fikrlarini ta’sirchan shaklda ifodalashga intiladi.

Psixologik portret. Demonstrativ tipdagi inson odatda tashqi tomondan faol, ochiq va ijtimoiy jihatdan moslashuvchan ko‘rinadi. U ko‘pincha muloqotga tez kirishadi, yangi tanishlar orttirishga qiziqadi va suhbat davomida o‘zini ishonchli tutadi. Bunday shaxslar ko‘pincha ijodkorlikka moyil bo‘ladi, voqealarni rang-barang va dramatik tarzda tasvirlaydi, bu esa ularning nutqini eshituvchilar uchun qiziqarli qiladi. Shu bilan birga ular ba’zan voqealarni bezab aytishi yoki o‘z rolini kuchaytirib ko‘rsatishi mumkin, chunki ular uchun muhim bo‘lgan narsa voqeaning aniq faktlari emas balki u orqali hosil bo‘ladigan ijtimoiy taassurotdir. Demonstrativ tipdagi odamlar o‘z imidjiga katta e’tibor beradi, tashqi ko‘rinishi, nutqi va harakatlari orqali o‘zini ijobiy tomondan ko‘rsatishga harakat qiladi. Ular odatda o‘zlariga nisbatan yuqori baho beradi va ko‘pincha o‘z imkoniyatlarini kengroq tasavvur qiladi, bu esa ba’zan haddan tashqari ishonchli yoki o‘ziga bino qo‘ygan ko‘rinishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Xulq-atvor indikatorlari. Demonstrativ tipdagi shaxsning xatti-harakatlari odatda ijtimoiy muhitga yo‘naltirilgan bo‘ladi, u ko‘pincha suhbat jarayonida e’tiborni o‘ziga qaratishga harakat qiladi va o‘z fikrlarini emotsional tarzda ifodalaydi. Bunday insonlar ko‘pincha hikoyalarni dramatik tarzda aytadi, o‘z boshidan kechirgan voqealarni tasvirlashda kuchli emotsional ranglardan foydalanadi va auditoriya reaksiyasini kuzatib turadi. Ular suhbat davomida mimika va jestlardan faol foydalanadi, ovoz ohangi tez o‘zgarishi mumkin va ba’zan nutq tezligi ham yuqori bo‘ladi. Demonstrativ tipdagi shaxslar ijtimoiy rollarni tez qabul qiladi va vaziyatga qarab o‘z xulqini o‘zgartirishi mumkin, bu esa ularning moslashuvchanligini oshiradi. Shu bilan birga ular o‘z yutuqlari yoki muhim voqealarni tez-tez tilga olishi mumkin, chunki bu orqali ular o‘z mavqeyini mustahkamlashga intiladi.

Muloqot uslubi. Demonstrativ tipdagi shaxslarning muloqot uslubi odatda ochiq, emotsional va ta’sirchan bo‘ladi. Ular

suhbatni jonlantirishga harakat qiladi, turli misollar va hikoyalar orqali fikrini ifodalaydi hamda tinglovchilarning e'tiborini ushlab turishga intiladi. Bunday insonlar ko'pincha suhbat jarayonida faol rolni egallaydi va mavzuni boshqarishga harakat qiladi. Ularning nutqida obrazli iboralar, dramatik pauzalar va ovoz ohangining o'zgarishi kuzatilishi mumkin. Bu xususiyatlar ularning kommunikativ ta'sirini kuchaytiradi va ko'pincha atrofdagilarni o'ziga jalb qiladi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Bosim yoki tanqid vaziyatida demonstrativ tipdagi shaxs ko'pincha o'zini himoya qilishga intiladi va vaziyatni dramatik tarzda talqin qilishi mumkin. U tanqidni shaxsiy hujum sifatida qabul qilishi ehtimoli mavjud, shu sababli o'z pozitsiyasini faol himoya qiladi yoki e'tiborni boshqa tomonga burishga harakat qiladi. Ba'zi hollarda u o'zining ijobiy tomonlarini ta'kidlab vaziyatni yumshatishga urinadi yoki auditoriya e'tiborini jalb qilish orqali o'ziga nisbatan ijobiy munosabatni tiklashga harakat qiladi.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profayling amaliyotida demonstrativ tipdagi shaxslar bilan ishlashda ularning emotsional ifodaliligi va o'zini namoyish qilishga intilishi muhim diagnostik belgi hisoblanadi. Bunday insonlar ko'pincha suhbatni faol olib boradi va ko'p ma'lumot beradi, biroq ayrim hollarda voqealarni dramatik tarzda bezashi mumkinligi sababli ularning bayonotlarini faktlar bilan solishtirish zarur. Demonstrativ shaxs bilan muloqotda xolis va neytral pozitsiyani saqlash, ortiqcha emotsional reaksiyalarga berilmaslik va suhbatni faktlarga asoslangan yo'nalishda olib borish tavsiya etiladi.

So'roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So'roq jarayonida demonstrativ tipdagi shaxs ko'pincha faol gapiradi va voqealarni batafsil tasvirlashga intiladi. U suhbat davomida o'zini oqlovchi yoki o'z rolini muhimroq ko'rsatadigan hikoyalar keltirishi mumkin, ba'zan esa suhbatni boshqa mavzuga burish orqali vaziyatni nazorat qilishga harakat qiladi. Uning nutqida emotsional rang kuchli bo'ladi va u suhbatdosh reaksiyasini doimiy kuzatib turadi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Demonstrativ tipdagi shaxsda mimika va jestlar juda faol bo‘ladi, yuz ifodasi tez-tez o‘zgaradi va ovoz ohangi ham sezilarli darajada o‘zgarishi mumkin. U ko‘pincha qo‘l harakatlari bilan fikrini kuchaytiradi, tana harakatlari ochiq va faol bo‘ladi hamda ko‘z bilan kontaktni saqlashga intiladi. Bunday xulq-atvor ularning auditoriya e’tiborini ushlab turish istagini aks ettiradi.

Rigid tip.

Nazariy asos. Rigid aktsentuatsiya hissiyotlarning barqarorligi va uzoq davom etishi bilan tavsiflanadi. Bunday shaxslar voqealarni chuqur qabul qiladi va ayniqsa adolatsizlik yoki xafagarchilik bilan bog‘liq holatlarni uzoq vaqt eslab yuradi.

Psixologik jihatdan rigid tipdagi insonlar yuqori darajadagi prinsipiallikka ega bo‘ladi, ular o‘z qarashlari va qadriyatlariga qat’iy amal qiladi. Bu tipda hissiy reaksiyalar tez paydo bo‘lmasligi mumkin, biroq ular paydo bo‘lgach uzoq vaqt davom etadi va insonning keyingi xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik portret. Rigid tipdagi shaxs odatda jiddiy, ehtiyotkor va o‘z fikrida qat’iy turadigan inson sifatida namoyon bo‘ladi. U ko‘pincha adolat va prinsiplarni muhim deb biladi hamda o‘z qarashlarini faol himoya qiladi. Bunday odamlar maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi mumkin va o‘z manfaatlarini himoya qilishda qat’iyat ko‘rsatadi. Shu bilan birga ular xafagarchilikni tez unutmaydi va o‘ziga nisbatan adolatsizlikni uzoq vaqt eslab yuradi. Bu xususiyat ularning munosabatlarida ehtiyotkorlik va ba’zan shubha paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

Xulq-atvor indikatorlari. Rigid tipdagi shaxsning xatti-harakatlarida qat’iyat va prinsipiallik yaqqol ko‘rinadi. U ko‘pincha bahs jarayonida o‘z fikridan voz kechmaydi va dalillar orqali o‘z pozitsiyasini mustahkamlashga harakat qiladi. Bunday insonlar tanqidni og‘ir qabul qilishi mumkin, ayniqsa agar u adolatsiz deb hisoblanadigan bo‘lsa. Ular voqealarni batafsil eslab qoladi va o‘tgan holatlar haqida aniq misollar keltira

oladi, bu esa ularning kuchli xotira va analitik fikrlashga ega ekanini koʻrsatadi.

Muloqot uslubi. Rigid tipdagi shaxsning muloqot uslubi odatda jiddiy va aniq boʻladi. U koʻpincha hissiyotlardan koʻra dalillarga tayanadi va suhbat jarayonida oʻz pozitsiyasini qat'iy himoya qiladi. Bunday insonlar suhbatda rasmiy ohangni saqlashi mumkin va muloqot jarayonida ortiqcha emotsional ifodadan qochadi. Shu bilan birga ular adolat masalasiga alohida e'tibor beradi va agar oʻz fikricha notoʻgʻri qaror qabul qilingan boʻlsa buni ochiq aytishi mumkin.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Bosim yoki adolatsizlik sezilganda rigid tipdagi shaxs kuchli ichki qarshilik koʻrsatishi mumkin. U oʻz pozitsiyasini himoya qilishga intiladi va ba'zan keskin bahsga kirishishi mumkin. Agar vaziyat uzoq davom etsa, u xafagarchilikni uzoq vaqt eslab yurishi va kelajakdagi munosabatlarga ham ta'sir qilishi mumkin.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profayling amaliyotida rigid tipdagi shaxslarning prinsipialligi va kuchli xotirasi muhim ahamiyatga ega. Bunday insonlar voqealarni batafsil eslab qolishi mumkin, ammo agar ular oʻzlarini adolatsiz ayblangan deb his qilsa, muloqot jarayonida qarshilik koʻrsatishi ehtimoli mavjud. Shu sababli ular bilan ishlashda xolislik, dalillarga asoslangan yondashuv va hurmatli muloqot muhim hisoblanadi.

Soʻroq jarayonida kuzatiladigan belgilar. Soʻroq jarayonida rigid tipdagi shaxs koʻpincha voqealarni ketma-ket va batafsil tasvirlaydi, u ayrim epizodlarni aniq eslab qolishi mumkin va oʻz fikricha muhim boʻlgan tafsilotlarni ta'kidlaydi. Agar u oʻzini aybsiz deb his qilsa, oʻz pozitsiyasini qat'iy himoya qiladi va suhbat davomida dalillar keltirishga harakat qiladi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Rigid tipdagi shaxsning mimikasi odatda nazorat ostida boʻladi, yuz ifodasi jiddiy va barqaror koʻrinadi. Tana holati koʻpincha qattiq va barqaror boʻladi, qoʻl harakatlari kamroq ishlatiladi, ammo qarash odatda toʻgʻri va diqqat bilan yoʻnaltirilgan boʻladi. Bu belgilar uning ichki qat'iyligi va oʻz pozitsiyasini himoya qilishga tayyorligini koʻrsatadi.

Pedantik tip.

Nazariy asos. Pedantik aktsentuatsiya shaxsning tartib, aniqlik va nazoratga yuqori ehtiyoj sezishi bilan tavsiflanadi. Psixologiyada bu tipdagi insonlar psixik jarayonlarning nisbatan inertligi bilan ajralib turadi, ya'ni ular qaror qabul qilishda shoshilmaydi, har bir detalni sinchiklab tekshiradi va harakatlar ketma-ketligini puxta rejalashtirishga intiladi. Pedantik tip uchun ichki nazorat mexanizmi juda kuchli bo'ladi, bu esa ularning xatti-harakatlarida ehtiyotkorlik, puxtalik va tizimlilikni ta'minlaydi. Bunday insonlar odatda qoidalar va tartibga katta ahamiyat beradi, ular uchun aniq belgilangan me'yorlar va protseduralar muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli pedantik shaxslar ko'pincha tizimli faoliyat, hujjatlar bilan ishlash yoki aniq tartib talab qiladigan vazifalarda yuqori samaradorlik ko'rsatadi. Shu bilan birga haddan tashqari ehtiyotkorlik ba'zan qaror qabul qilish jarayonining sekinlashishiga yoki ortiqcha tekshiruvlarga olib kelishi mumkin.

Psixologik portret. Pedantik tipdagi shaxs odatda mas'uliyatli, puxta va tartibli inson sifatida namoyon bo'ladi. U o'z faoliyatida aniqlikka intiladi va har qanday vazifani bajarishda xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun maksimal darajada ehtiyotkorlik bilan harakat qiladi. Bunday insonlar ko'pincha rejalashtirishga katta e'tibor beradi va har bir ishni aniq ketma-ketlik asosida bajarishni afzal ko'radi. Pedantik tipdagi shaxs uchun tartib va intizom ichki psixologik barqarorlikni ta'minlaydi, shu sababli u tartibsizlik yoki beparvolikni salbiy qabul qilishi mumkin. U odatda vazmin va jiddiy ko'rinadi, suhbatda shoshilmaydi va har bir fikrini aniq shakllantirib aytishga harakat qiladi. Bunday insonlar o'z ishiga nisbatan yuqori mas'uliyat sezadi va ko'pincha o'z faoliyatini bir necha bor tekshiradi, chunki ular uchun natijaning sifati juda muhim hisoblanadi.

Xulq-atvor indikatorlari. Pedantik tipdagi shaxsning kundalik xatti-harakatlarida tartib va nazoratga bo'lgan ehtiyoj aniq ko'rinadi. U odatda ish joyini yoki shaxsiy muhitini tartibli saqlashga harakat qiladi, hujjatlarni tizimli ravishda joylashtiradi

va vazifalarni aniq reja asosida bajaradi. Bunday insonlar qaror qabul qilishdan oldin barcha mavjud ma'lumotlarni tekshirishga intiladi va muhim tafsilotlarni e'tibordan chetda qoldirmaslikka harakat qiladi. Ular ba'zan ortiqcha ehtiyotkorlik ko'rsatishi mumkin, masalan biror ishni tugatgach uni yana tekshirishi yoki kichik xatoliklarni ham jiddiy qabul qilishi mumkin. Pedantik tipdagi shaxslar ko'pincha qoidalarga qat'iy amal qiladi va boshqalardan ham shuni kutadi, bu esa ba'zan ularning haddan tashqari talabchan ko'rinishiga sabab bo'lishi mumkin.

Muloqot uslubi. Pedantik tipdagi insonning muloqot uslubi odatda vazmin, aniq va mantiqiy bo'ladi. U suhbat jarayonida hissiyotlardan ko'ra faktlarga tayanadi va o'z fikrini izchil tarzda ifodalaydi. Bunday shaxslar nutqida aniqlik ustuvor bo'ladi, ular mavzudan chetga chiqmaslikka harakat qiladi va ko'pincha ortiqcha dramatizatsiyadan qochadi. Ular suhbat davomida ehtiyotkor bo'lishi mumkin va javob berishdan oldin savolni to'liq tushunishga intiladi. Pedantik shaxslar muloqotda hurmat va tartibni qadrlaydi, ular uchun suhbat jarayonida aniq qoidalar va etik me'yorlarga rioya qilish muhimdir.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Bosim yoki noaniqlik vaziyatida pedantik tipdagi shaxsning ichki xavotiri kuchayishi mumkin. U bunday holatda yanada ehtiyotkor bo'lib qoladi va vaziyatni nazorat qilishga harakat qiladi. Stress sharoitida u ortiqcha tekshiruvlar qilishga yoki qaror qabul qilishni cho'zishga moyil bo'lishi mumkin, chunki xato qilish ehtimoli uni bezovta qiladi. Agar vaziyatda tartib buzilishi yoki qoidalar e'tiborga olinmasligi kuzatilsa, u bunga keskin reaksiya bildirishi mumkin, chunki tartib uning psixologik barqarorligi uchun muhim omil hisoblanadi.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profayling jarayonida pedantik tipdagi shaxslarning muhim xususiyati ularning tafsilotlarga e'tibor berishidir. Bunday insonlar voqealarni ketma-ketlik asosida eslab qolishi mumkin va ular ko'pincha mayda detallarni ham aniq tasvirlaydi. Shu sababli ular bilan suhbat jarayonida voqealar ketma-ketligini aniqlash yoki faktlarni tekshirish

samarali bo‘lishi mumkin. Biroq ularning ehtiyotkorligi sababli ba’zan javob berish jarayoni sekinlashishi mumkin, chunki ular har bir so‘zni aniq tanlashga harakat qiladi.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So‘roq jarayonida pedantik tipdagi shaxs odatda voqealarni aniq ketma-ketlik bilan bayon qiladi va tafsilotlarni eslab qolishga harakat qiladi. U savollarga javob berishda shoshilmaydi va ba’zan javobni aniq shakllantirish uchun qisqa pauza qilishi mumkin. Bunday insonlar ko‘pincha faktlarga asoslanadi va o‘z bayonotini mantiqiy tartibda qurishga intiladi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Pedantik tipdagi shaxsning mimikasi odatda nazorat ostida bo‘ladi va yuz ifodalari keskin o‘zgarib turmaydi. Tana harakatlari ehtiyotkor va o‘lchovli bo‘ladi, qo‘l harakatlari kamroq ishlatiladi. U ko‘pincha to‘g‘ri o‘tiradi yoki turadi, bu esa uning ichki tartib va nazoratga intilishini aks ettiradi. Harakatlarning bunday tartibliligi uning psixologik barqarorligi va ehtiyotkorligini ko‘rsatadi.

Qo‘zg‘aluvchan tip.

Nazariy asos. Qo‘zg‘aluvchan aktsentuatsiya hissiy impulslarning kuchliligi va ularni nazorat qilish mexanizmining nisbatan zaifligi bilan tavsiflanadi. Psixologik nuqtai nazardan bu tipdagi shaxslar tashqi ta’sirlarga tez reaksiya bildiradi va ularning emotsional javobi ko‘pincha keskin bo‘lishi mumkin. Qo‘zg‘aluvchan tipdagi insonlar ichki impulslarni tezda xatti-harakatga aylantiradi, shu sababli ular ba’zan vaziyatni chuqur tahlil qilmasdan qaror qabul qilishi mumkin. Bu tipdagi shaxslar energiyaga boy bo‘lishi mumkin, ammo hissiy nazorat yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, bu ularning ijtimoiy muhitda nizolarga tez kirishishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Psixologik portret. Qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxs odatda tezkor, keskin va impulsiv xatti-harakatlari bilan ajralib turadi. U hissiy jihatdan tez qo‘zg‘aladi va kuchli emotsional reaksiyalar ko‘rsatishi mumkin. Bunday insonlar sabrsiz bo‘lishi mumkin, ular vaziyatning tez hal bo‘lishini xohlaydi va uzoq kutishni

yoqtirmaydi. Qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxslar ba’zan keskin gapirishi yoki tez jahli chiqishi mumkin, ammo bu ko‘pincha kuchli hissiy reaksiya bilan bog‘liq bo‘ladi. Ular o‘z fikrini ochiq ifodalaydi va ba’zan murosa qilishdan ko‘ra to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarama-qarshilikni tanlashi mumkin.

Xulq-atvor indikatorlari. Qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxsning xulq-atvorida tezkorlik va impulsivlik yaqqol ko‘rinadi. U vaziyatga tez reaksiya bildiradi va ba’zan qaror qabul qilish jarayonida hissiyotlarga tayanadi. Bunday insonlar keskin harakatlar qilishi mumkin, masalan tez ovoz ko‘tarishi yoki bahsga kirishishi mumkin. Ularning harakatlari ko‘pincha energiyaga boy bo‘ladi va ular uzoq vaqt bir joyda tinch o‘tirishni qiyin qabul qilishi mumkin.

Muloqot uslubi. Qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxsning muloqot uslubi odatda to‘g‘ridan-to‘g‘ri va keskin bo‘ladi. U o‘z fikrini yashirmaydi va ko‘pincha ochiq aytadi. Nutq tezligi yuqori bo‘lishi mumkin va ovoz ohangi ba’zan balandlashadi. Bunday insonlar suhbat jarayonida tez reaksiya bildiradi va ba’zan suhbatdoshni bo‘lib yuborishi mumkin, chunki ular o‘z fikrini darhol ifodalashga intiladi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stress yoki bosim sharoitida qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxsning emotsional reaksiyasi yanada kuchayishi mumkin. U tez jahli chiqishi yoki agressiv ohangda gapirishi ehtimoli mavjud. Ba’zi hollarda u o‘zini nazorat qilishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin, ayniqsa agar vaziyat adolatsiz deb qabul qilinsa.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profayling amaliyotida qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxslarning tezkor emotsional reaksiyalari muhim indikator hisoblanadi. Bunday insonlar stress vaziyatida tez reaksiya ko‘rsatadi va ularning hissiy holati tashqi xatti-harakatlarda tez namoyon bo‘ladi. Shu sababli ular bilan muloqot jarayonida vaziyatni keskinlashtirmaslik va neytral ohangni saqlash muhimdir.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So‘roq jarayonida qo‘zg‘aluvchan tipdagi shaxs savollarga tez reaksiya bildirishi

mumkin. Agar savol unga yoqmasa yoki bosim sifatida qabul qilinsa, u keskin javob berishi yoki ovoz ohangini oshirishi ehtimoli mavjud. Ba'zan u sabrsizlik ko'rsatishi yoki suhbatni tezroq yakunlashga harakat qilishi mumkin.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Qo'zg'aluvchan tipdagi shaxsning mimikasi va tana harakatlari odatda faol bo'ladi. Yuz ifodasi tez o'zgaradi, qoshlar chimirilishi yoki lablar qattiq qisilib turishi mumkin. Qo'l harakatlari keskin va tez bo'ladi, tana harakatlarida taranglik sezilishi mumkin. Bunday markerlar uning ichki hissiy qo'zg'aluvchanligini aks ettiradi.

Gipertim tip.

Nazariy asos. Gipertim aktsentuatsiya shaxsning yuqori ijtimoiy faolligi, energiya va hissiy barqarorlik bilan tavsiflanadi. Bu tipdagi insonlar ko'pincha quvnoq, faol va tashqi olamga tez moslashuvchi bo'ladi. Ularning psixologik tuzilishi doimo faoliyatga intilishni rag'batlantiradi, shuningdek, ular ijtimoiy muhitda yetakchilik qilishni va boshqalarni boshqarish imkoniyatini qadrlaydi. Gipertim tipdagi shaxslar ruhiy barqarorlik va yuqori kayfiyat bilan ajralib turadi, shuning uchun ular tashqi stress omillariga nisbatan chidamli bo'ladi. Shu bilan birga, ularning impulsivligi va mustaqillik istagi ba'zan ijtimoiy nizolarga yoki intizomiy cheklovlarga qarshi chiqishga olib kelishi mumkin.

Psixologik portret. Gipertim tipdagi shaxslar ochiq, samimiy va har doim faol bo'lib, ularda yuqori o'z-o'zini baholash kuzatiladi. Ular tezkor fikrlaydi, tez harakat qiladi va doimiy faoliyat talab qiladi. Bunday insonlar energiya manbai bilan to'la, shuningdek, ularni do'stlar va jamiyat bilan muloqot qilish qoniqtiradi. Gipertim tipdagi shaxslar o'zini ijtimoiy jihatdan qulay his qiladi, kompaniyada yetakchilik qilishni xohlaydi va ko'pincha atrofidagilarni o'z fikri va qarashlariga jalb qiladi. Ular o'z qobiliyatlariga ishonganligi sababli yangi vazifalarga jasorat bilan kirishadi va ko'pincha optimistik nuqtai nazarga ega bo'ladi.

Xulq-atvor indikatorlari. Gipertim tipdagi insonlar doimiy harakatda bo‘lishadi, ular ko‘p harakat qiladi, nutq tezligi yuqori va ba’zan ko‘p so‘zlaydi. Ularning harakatlari faol va jonli bo‘lib, tashqi muhitga tez moslashadi. Bunday shaxslar yangi vazifalarni tezda o‘zlashtirishga, ijtimoiy muloqotda faollik ko‘rsatishga intiladi. Ular ko‘pincha bir nechta ishni bir vaqtda amalga oshira oladi va ularni bir ishga majburlash qiyin bo‘ladi. Shu bilan birga, ba’zan ular diqqatni jamlashda qiyinchiliklarga duch keladi, chunki ularning qiziqishlari tez o‘zgaradi.

Muloqot uslubi. Gipertim tipdagi shaxslar suhbatda ochiq va samimiy bo‘ladi, ular tez-tez hazil qilishi, boshqalarni qiziqtirishi va fikr almashishi mumkin. Nutqlari jonli va hissiy bo‘lib, ko‘p hollarda muloqot jarayonida yetakchilik qilishga intiladi. Ular suhbat davomida ko‘pincha boshqalarni tinglashdan ko‘ra o‘z fikrini tezda ifodalaydi va ularni rag‘batlantiradi. Bunday shaxslar muloqotda tezkor qaror qabul qilishga, o‘z nuqtai nazarini mustahkamlashga intiladi va ko‘pincha ijtimoiy muhitda markaziy rol o‘ynashni afzal ko‘radi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stress sharoitida gipertim tipdagi shaxslar odatda o‘zini tez tiklaydi, ular tashqi bosimga nisbatan bardoshli va tez moslashadi. Shu bilan birga, cheklovlar yoki qat’iy intizom sharoitida ularning noroziligi va e’tirozi yuzaga chiqishi mumkin. Ular o‘z qarashlarini himoya qilishda qat’iy bo‘lishi mumkin, lekin ko‘pincha stressni ijtimoiy muloqot orqali yengishga intiladi.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profayling jarayonida gipertim tipdagi shaxslarning yuqori faolligi va ijtimoiy yetakchilik xususiyatlari aniqlovchi indikator sifatida muhimdir. Bunday shaxslar tezkor qaror qabul qiladi, voqealarni ko‘p nuqtai nazardan ko‘radi va ijtimoiy vaziyatlarga tez moslashadi. Shu sababli ular bilan ishlashda diqqatni ularning energiyasi, yetakchilik instinkti va tezkor reaksiya ko‘rsatishiga qaratish muhim.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So‘roq paytida gipertim tipdagi shaxslar tez javob beradi, ularning nutqi jonli va tezkor bo‘ladi. Ular savollarga optimistik ohangda javob beradi,

lekin ba'zan diqqatni jamlash yoki tafsilotlarga e'tibor berish qiyin bo'lishi mumkin. Bunday shaxslar so'roq jarayonida o'zini markaziy shaxs sifatida ko'rsatishga intiladi va ko'pincha o'z nuqtai nazarini himoya qiladi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Gipertim tipdagi shaxsning yuz ifodalari jonli, tabassum va kulgi tez-tez uchraydi, qo'l harakatlari faol va ochiq. Tana harakatlari erkin, harakatlarda tezlik va o'zgaruvchanlik mavjud. Nutq ohangi baland, jonli va hissiy bo'lib, ko'pincha boshqalarni qiziqtirishga xizmat qiladi. Bunday mimika va xatti-harakatlar ularning ijtimoiy faolligi va yuqori energiya darajasini aks ettiradi.

Distim tip.

Nazariy asos. Distim tipdagi shaxslar asosan sust, jiddiy va ba'zan ruhiy holati biroz tushkun bo'lgan bo'ladi. Ularning psixologik xususiyati – vaziyatni chuqur tahlil qilish, ammo harakatda sustlik va sekinlik bilan ifodalanadi. Distim shaxslar o'z ichki dunyosiga yopiq, tashqi olam bilan aloqasi cheklangan va stressli vaziyatlarga nisbatan sezgir bo'lishi mumkin. Bu tipdagi insonlar o'zgaruvchan vaziyatlarga moslashishda sekin bo'lsada, ularning qarashlari va qadriyatlari doimiy, puxta shakllangan va chuqur tahlil qilingan bo'ladi.

Psixologik portret. Distim tipdagi insonlar asosan mulohazakor, uyga yopiq va passiv faoliyatga moyil bo'ladi. Ular o'zini kamroq ko'rsatadi, ko'p suhbat qilmaydi va ko'pincha jim turadi. Shu bilan birga, ular halollik, adolatga intilish va puxta qaror qabul qilish kabi ijobiy xususiyatlarga ega. Distim tipdagi shaxslar o'z kuchini va imkoniyatlarini past baholashi mumkin, ammo ular ishni puxta, mas'uliyat bilan bajarishga intiladi. Ular odatda hissiyotlarini ichiga oladi, shoshqaloqlik va impulsivlik kamroq uchraydi, lekin ichki dunyosi juda sezgir va chuqur.

Xulq-atvor indikatorlari. Distim tipdagi shaxslar harakatda sust, nutqda sekin va ohangida tinch bo'ladi. Ularning diqqatini uzoq vaqt jamlash qobiliyati yuqori, ammo stressli vaziyatlarda qaror qabul qilish tezligi sekinlashadi. Ular kamdan-kam hollar-

da yangi ish boshlashga intiladi, biroq boshlagan ishini puxta va mukammal bajarishga intiladi. Ularning ruhiy holati tashqi omillarga sezgir, lekin tashqi ko‘rinishda ko‘pincha jim va mulohazali ko‘rinadi.

Muloqot uslubi. Distim tipdagi shaxslar suhbatda odatda tinglovchi sifatida qatnashadi, o‘z fikrini mulohazali, sust va ehtiyotkorlik bilan ifodalaydi. Ular ochiq va keskin bahslarga kam kiradi, boshqalarni tinglashga tayyor, ammo o‘z nuqtai nazarini puxta himoya qiladi. Distim tipdagi insonlar bilan muloqot qilganda sabrli bo‘lish va ularning fikrini tushunishga intilish muhimdir.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stressli vaziyatlarda distim tipdagi shaxslar asosan passiv javob beradi, ichki tashvish va tushkunlik bilan qaror qabul qiladi. Ular tashqi bosimga nisbatan tez harakat qilmaydi, lekin o‘z ichki resurslarini tejash orqali vaziyatni tahlil qiladi. Favqulodda holatlarda ularning reaksiya tezligi past, ammo qaror qabul qilganda aniq va puxta bo‘ladi.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profaylingda distim tipdagi shaxslarni aniqlash muhim, chunki ular passiv, mulohazali va ijtimoiy faolligi past bo‘ladi. So‘roq va profilaktik vaziyatlarda ularning sustlik, chuqur tahlil qilish va ichki sezgirligi kuzatiladi. Shu sababli ular bilan ishlashda sabr, qat’iy ammo yumshoq yondashuv, va ularning diqqatini jalb qiluvchi savollarni tanlash muhimdir.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So‘roq paytida distim tipdagi shaxslar sust, ohangida past va mulohazali javob beradi, savolga kirishdan oldin ichki tahlil qiladi. Ular tez-tez ichki shubha yoki xavotirni ko‘rsatishi mumkin, ammo impulsiv javoblar kam uchraydi. Distim tipdagi shaxslar odatda o‘zlarini markazga qo‘ymaydi, so‘roq jarayonida passiv ishtirok etadi va savollarga puxta tayyorlangan javob beradi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Distim tipdagi shaxsning yuz ifodalari sekin, kam harakatli, ko‘pincha o‘ylab qarash bilan ifodalanadi. Tana harakatlari sust va aniq rejalangan, nutq ohangi mulohazali va tinch. Ular hissiyotlarni ko‘rsatishda cheklangan,

lekin ichki sezgisi chuqur va puxta shakllangan. Bu mimika va xulq-atvor profayling va so‘roq jarayonida diqqat bilan kuzatiladigan asosiy indikator hisoblanadi.

Tashvishli / Tashvishli-qo‘rqoq tip.

Nazariy asos. Tashvishli tipdagi shaxslar yuqori sezgirlik, xavotir va ehtiyotkorlik bilan tavsiflanadi. Ular o‘z atrof-muhitidagi xavf-xatar va ijtimoiy signalarga juda sezgir bo‘lib, doimiy nazorat va kafolatga muhtoj. Ushbu tipdagi insonlar ichki xavotir va tashqi cheklovlar bilan bog‘liq psixologik stressga tezroq duch keladi, shu bilan birga ularning ijtimoiy faoliyati cheklangan bo‘lishi mumkin.

Psixologik portret. Tashvishli tipdagi shaxslar ehtiyotkor, ichki mulohazali va o‘zini past baholashga moyil bo‘ladi. Ular jamiyatda o‘zini himoya qilishga intiladi, yangi vaziyatlarda xavotirlanadi va qaror qabul qilishda o‘zgaruvchan bo‘lishi mumkin. Bunday shaxslar ko‘pincha uyga yopiq, jim, tashqi muhitga moslashishda ehtiyotkor. Shu bilan birga, ular yuqori axloqiy me’yorlar, mas’uliyat hissi va o‘z vazifasini puxta bajarishga intilish kabi ijobiy xususiyatlarga ega.

Xulq-atvor indikatorlari. Tashvishli tipdagi shaxslar harakatda ehtiyotkor, nutqda sekin va ohangida past bo‘ladi. Ular tashqi bosim va muammolarga nisbatan tez javob bermaydi, ko‘proq ichki tahlil va mulohazaga tayanadi. Ularning harakatlari diqqatni talab qiladi, chunki ular stress yoki xavotir ostida sezgir va noaniq harakat qilishi mumkin. Ular kamdan-kam hollarda impulsiv qaror qabul qiladi, ko‘pincha o‘zlarini himoya qilish va xavfsizlikni ta’minlashga intiladi.

Muloqot uslubi. Tashvishli tipdagi shaxslar suhbatda odatda passiv, tinglovchi rolida bo‘ladi. Ular so‘zlashishda ehtiyotkor, o‘z fikrini mulohazali tarzda ifodalaydi va keskin bahslarga kam kiradi. Shu tipdagi shaxslar bilan ishlashda yumshoq yondashuv, savollarni asta va aniqlik bilan berish muhim. Ular o‘zini himoya qilish instinkti bilan javob beradi va stress ostida his-tuyg‘ularini yashirishga harakat qiladi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stressli vaziyatlarda tashvishli tipdagi shaxslar tezda xavotirga tushadi, ichki qo'rquv va noaniqlik hissi paydo bo'ladi. Ular bosim ostida passiv bo'lishi mumkin, ba'zan qaror qabul qilishdan qochadi yoki kechiktiradi. Shu bilan birga, ular ehtiyotkorlik bilan vaziyatni tahlil qiladi va noto'g'ri qaror qabul qilish xavfini kamaytiradi.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profaylingda tashvishli tipdagi shaxslar xavotir va ehtiyotkorlik belgilarini aniqlash muhim. Ularning sustlik, ichki shubha, himoya instinkti va yuqori sezgirligi so'roq jarayonida aniqlovchi indikator sifatida xizmat qiladi. Shu tipdagi shaxslar bilan ishlashda sabrli va tartibli yondashuv, savollarni aniqlik bilan berish muhim.

So'roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So'roq paytida tashvishli tipdagi shaxslar ehtiyotkor, sekin javob beradi, yuz ifodalari xavotirli va ohangida past bo'ladi. Ular o'zini himoya qilishga intiladi, savollarga tayyorlangan va ehtiyotkor javob beradi, impulsiv harakatlar kam uchraydi. Shu tipdagi shaxslar ko'pincha passiv ishtirok etadi va yordam yoki qo'llab-quvvatlashni izlaydi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Tashvishli tipdagi shaxsning yuz ifodalari asosan xavotirli, ohangida past va mulohazali bo'ladi, tana harakatlari ehtiyotkor va sust, nutq sekin va jim. Ular stress yoki tashvish ostida mimika orqali ichki holatini sezgir tarzda ko'rsatadi, bu profayling va so'roq jarayonida diqqat bilan kuzatiladi.

Affektiv-ekzaltatsiyalangan tip.

Nazariy asos. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tipdagi shaxslar hissiyotlari tez va kuchli o'zgaruvchi bo'ladi, ular tez hayajonlanadi va o'z his-tuyg'ularini yaqqol ifodalaydi. Bu tipdagi insonlar ichki olamidagi kuchli emotsional impulslar bilan boshqariladi, ular quvonch, hayajon yoki g'am-g'ussa holatiga tez o'tadi. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tip insonlar bilan ijtimoiy aloqada sezgir, doimo atrofidagi voqealardan ta'sirlanadi va o'z his-tuyg'ularini yashirish qiyin.

Psixologik portret. Ular o‘z his-tuyg‘ularini ochiq ko‘rsatadi, shoshqaloqlik, hayajonlilik va impulsivlik bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ular samimiy, mehribon va yaqinlariga nisbatan sodiq bo‘ladi. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tipdagi shaxslar boshqalarni tez o‘zining fikri va hissiyotlari bilan jalb qilishi mumkin, ammo ularning qarorlari ba’zan hissiyotlarga asoslanganligi sababli barqaror bo‘lmaydi.

Xulq-atvor indikatorlari. Ular tez-tez kayfiyat o‘zgarishi, yuqori hayajon va kuchli reaksiya bilan ajralib turadi. Shaxsiy xohish va istaklari tez o‘zgaradi, vaqtincha g‘azab, quvonch yoki tushkunlik paydo bo‘lishi mumkin. Ular o‘z hissiyotini boshqarishda ba’zan qiyinchiliklarga duch keladi, lekin ijtimoiy vaziyatlarda bu energiya boshqa insonlarni jalb qilishga xizmat qiladi.

Muloqot uslubi. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tipdagi shaxslar suhbatda faol, ko‘p so‘zlaydi va hissiyotini ochiq ko‘rsatadi. Ular osonlik bilan odamlarni jalb qiladi, emotsional ta’sir o‘tkazadi, lekin uzoq vaqt mulohaza qilish yoki sovuqqonlik bilan qaror qabul qilish qiyin. Profaylingda ularning so‘zlashuvi, ohang va tanadagi kuchli harakatlar e’tiborga olinadi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stress va bosim ostida affektiv-ekzaltatsiyalangan tipdagi shaxslar kuchli va tez reaksiyalar beradi, ularning kayfiyati keskin o‘zgaradi, ba’zan haddan tashqari g‘azab yoki tushkunlik yuzaga keladi. Shu bilan birga, ular yuqori sezuvchanligi sababli xavf-xatarga oldindan tayyorlanishga intiladi, lekin impulsiv javob berish xavfi mavjud.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profaylingda ularning tez o‘zgaruvchi hissiyoti, yuqori emotsional sezuvchanligi va boshqalarni oson jalb qilish qobiliyati muhim indikator hisoblanadi. So‘roq jarayonida ularning impulsiv javoblari va his-tuyg‘ularini ko‘rsatishi kuzatiladi, bu esa muloqot strategiyasini rejalashtirishda yordam beradi.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. Ular tez-tez kayfiyat o‘zgarishi, yuz ifodalarida hayajon, tana harakatlarida kuchli impuls ko‘rsatadi. So‘roq paytida hissiyotlari va stressga bo‘lgan

reaksiyasi ochiq namoyon bo‘ladi, ular tez javob beradi va o‘zini himoya qilish instinkti bilan birga hissiy namoyish qiladi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Yuz ifodalari ochiq va kuchli, quvonch yoki g‘azab osonlik bilan seziladi. Tana harakatlari kuchli va impulsiv, nutq ohangi baland va hissiyotli. Ular tez-tez emotsional signal berib, o‘z ichki holatini ochiq ko‘rsatadi.

Emotiv tip.

Nazariy asos. Emotiv tipdagi shaxslar hissiyotlarga juda sezgir, boshqalarning holatiga osongina ta’sirlanadi va atrof-muhitdagi vaziyatlardan kuchli ta’sir oladi.

Ular ichki olamida chuqur his-tuyg‘ularni boshdan kechiradi, lekin bu hissiyotlarni affektiv-ekzaltatsiyalangan tipdagidek kuchli namoyon qilmaydi.

Psixologik portret. Emotiv tipdagi insonlar mulohazakor, hissiyotlarni ichida saqlovchi va boshqalar bilan empatiya qilishga moyil. Ular boshqalarning kayfiyati, og‘irligi va muammolarini chuqur his qiladi, bu ularni hushyor va sezgir qiladi. Shu bilan birga, ularning shaxsiy qarorlari va reaksiyalari sezgirlik va noaniqlik bilan ajralib turadi.

Xulq-atvor indikatorlari. Emotiv tipdagi shaxslar sust, mulohazali va ehtiyotkor harakat qiladi. Ular stressli vaziyatlarda ichki xavotirni namoyon qiladi, yuz ifodasi va tana tilida sezilarli bo‘lmagan, lekin aniqlanishi mumkin bo‘lgan belgilar paydo bo‘ladi. Nutqi mulohazali, so‘zlashuvi ehtiyotkor, qaror qabul qilishda sekin, lekin puxta bo‘ladi.

Muloqot uslubi. Emotiv tipdagi shaxslar suhbatda tinglovchi rolini ko‘proq bajaradi, boshqalarni tinglashga intiladi, o‘z fikrini mulohazali tarzda ifodalaydi. Ular keskin bahslardan qochadi, yumshoq va muloyim yondashuvni afzal ko‘radi, profaylingda ularning so‘zlashuvi va tana tilidagi nozik signallar e’tiborga olinadi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stress ostida emotiv tipdagi shaxslar ichki xavotir, uyqusizlik va ruhiy charchoqni sezadi. Ular haddan tashqari impulsiv bo‘lmasa-da, ichki muammo-

larni ko‘proq his qiladi va tashqi bosimga javob berishda sust bo‘lishi mumkin.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profaylingda ularning yuqori sezuvchanligi va boshqalarni his qilish qobiliyati aniqlovchi indikator hisoblanadi. So‘roq jarayonida ularning yuz ifodasi va tana tilidagi nozik o‘zgarishlar, ichki xavotir va stress belgilari diqqat bilan kuzatiladi.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. Ular sekin va ehtiyotkor javob beradi, yuz ifodalari mulohazali, tana harakatlari esa susaygan va nazorat ostida bo‘ladi. Ichki xavotir, shubha va stress nozik belgilar orqali namoyon bo‘ladi, impulsiv reaksiya kam uchraydi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Yuz ifodalari sezgir, nutqi mulohazali, tana harakatlari nazoratli va susaygan. Stress va tashvish belgilari nozik, lekin profaylingda aniqlanishi mumkin. Emotiv tipdagi shaxslar ichki sezgirligi va boshqalar bilan empatiya qilish qobiliyati bilan ajralib turadi.

Siklotim tip.

Nazariy asos. Siklotim tipdagi shaxslar kayfiyatning tez-tez o‘zgarishi va tashqi omillarga sezgirligi bilan ajralib turadi. Ular giperaktiv va pasif holatlar orasida o‘zgarib turadi, ba’zan yuqori energiya, quvnoqlik va faoliyatga chanqoq bo‘ladi, boshqa paytlarda esa sustlik, tushkunlik va ichki introspeksiya bilan ko‘rinadi.

Psixologik portret. Siklotim tipdagi insonlar kayfiyatining o‘zgaruvchanligi bilan ajralib turadi, ular tez hayajonlanadi, tez tushkunlikka tushadi, lekin bu holat vaqtinchalik bo‘ladi. Ular ijtimoiy faoliyatda yuqori va past motivatsiyali davrlar bilan harakat qiladi, qaror qabul qilish va xulq-atvor ko‘rsatishda o‘zgaruvchan bo‘ladi.

Xulq-atvor indikatorlari. Siklotim tipdagi shaxslar faoliyat va kayfiyatga qarab o‘zgaradi, ba’zan giperaktiv va tashqi faoliyatda kuchli, ba’zan esa passiv va ichki tahlil bilan shug‘ullanadi. Ular vaqtincha yuqori energiya ko‘rsatadi, lekin kayfiyat pasayganda sust va nofaol bo‘ladi.

Muloqot uslubi. Ularning muloqot uslubi kayfiyat va energiyaga bog‘liq, faol davrda ochiq, so‘zlashuvchan va ta’sirchan, sust davrda esa jim, mulohazali va passiv bo‘ladi. Profaylingda ularning kayfiyatga bog‘liq o‘zgarishlari va interaktiv uslubi e’tiborga olinadi.

Stress va bosim ostidagi reaksiyalar. Stressli vaziyatlarda siklotim tipdagi shaxslar kayfiyatiga qarab turlicha javob beradi, ba’zan g‘azab va hayajon ko‘rsatadi, ba’zan esa ichki xavotir va sustlik bilan namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, ularning o‘zgaruvchan kayfiyati tashqi bosimga moslashishga imkon beradi.

Profayling uchun amaliy ahamiyati. Profaylingda siklotim tipdagi shaxslar kayfiyatning tez o‘zgarishi va tashqi stimullarga sezgirligi bilan ajralib turadi. So‘roq jarayonida ularning energiya darajasi va motivatsiyasi o‘zgarib turishi, javob berish tezligi va so‘zlashuv uslubi kuzatiladi.

So‘roq jarayonida kuzatiladigan belgilar. So‘roq paytida siklotim tipdagi shaxslar kayfiyatiga qarab faol yoki passiv javob beradi, yuz ifodalari va tana harakatlari ham shunga mos o‘zgaradi. Ularning javob berish ohangi, harakati va e’tibor darajasi kayfiyatning qaysi bosqichida ekanligini ko‘rsatadi.

Mimika va xulq-atvor markerlari. Yuz ifodalari va tana harakatlari kayfiyatga mos ravishda o‘zgaradi, nutq ohangi va tezligi energiya darajasiga bog‘liq. Profaylingda ularning kayfiyat o‘zgarishiga sezgirligi va tashqi stimullarga moslashuvi diqqat bilan kuzatiladi.

4.2. Shaxs buzilishlari va ularning klassifikatsiyasi

Shaxs buzilishlari – bu inson xarakteri va xulq-atvoridagi uzoq muddatli, barqaror o‘zgarishlar bo‘lib, ular ijtimoiy me’yorlarga moslashuvchanlikning pasayishi va boshqalar bilan munosabatlarda qiyinchiliklar bilan namoyon bo‘ladi. Bu o‘zgarishlar miyaga organik shikastlanish yoki kasallik bilan bog‘liq bo‘lmaydi va odatda o‘smirlik yoki erta kattalik davrida shaklla-

nadi. Shaxs buzilishlari odatda insonning ruhiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga ta'sir qiladi.

Zamonaviy psixiatriya shaxs buzilishlarini quyidagi asosiy tiplarga ajratadi:

1. Paranoid shaxs buzilishi. Paranoid shaxs buzilishida odam doimiy ravishda boshqalarga nisbatan shubha va ishonchsizlikni his qiladi. Ular atrofdagilarning har bir harakatida yashirin maqsad yoki dushmanlik izlashga moyil. Bunday odamlar osonlik bilan xafa bo'lishadi va ularning xatti-harakatlari doimiy ravishda o'z e'tiqodlari va shubhalari bilan belgilanadi. Shaxslar o'zini himoya qilish va boshqalarning niyatini tekshirishga ko'p vaqt sarflaydi. Ish joyida yoki oilaviy munosabatlarda doimiy nizolar yuzaga kelishi mumkin. Paranoid shaxslar ko'pincha o'ta rashkchi va nazoratni istaydigan bo'lishadi.
2. Shizoid shaxs buzilishi. Shizoid tipdagi shaxslar odatda yopiq va ichki dunyoga sho'ng'ib ketuvchi bo'lishadi. Ular ijtimoiy aloqalarni minimallashtiradi, kamgap va ichki mulohazaga moyil bo'ladi. Bunday odamlar his-tuyg'ularini boshqalar bilan bo'lishishni odatda xohlamaydi va yaqin munosabatlarni o'rnatishda qiyinchilikka duch keladi. Shu bilan birga, ular odatda ijtimoiy izolyatsiyadan tashvishlanmaydi va o'z qiziqishlariga, intellektual va ijodiy faoliyatga ko'proq e'tibor beradi.
3. Dissotsial shaxs buzilishi. Bu tipdagi shaxslar boshqalarning huquqlariga e'tibor bermaslik, aybni tan olmaslik va barqaror ijtimoiy munosabatlarni o'rnatishda qiyinchilik bilan ajralib turadi. Ular tez-tez qonunlarni buzish, agressiv yoki impulsiv harakatlar qilishga moyil bo'ladi. Bunday odamlar boshqa insonlarni o'z maqsadlariga erishish uchun manipulyatsiya qilishadi va ijtimoiy me'yorlarga rioya qilmaydilar. Shaxslar tashqi tomondan do'stona va jozibali bo'lishi mumkin, ammo ularning harakatlari faqat shaxsiy manfaatga qaratilgan bo'ladi.

4. Emotsional jihatdan noaniq shaxs buzilishi. Bu buzilishda shaxsning kayfiyati tez o‘zgaradi, xulq-atvori impulsiv bo‘ladi va u munosabatlarda barqarorlikni saqlashda qiyinchilikka duch keladi. Bunday odamlar ko‘pincha his-tuyg‘ulari ostida harakat qiladi, o‘zini bo‘sh va ichki jihatdan yo‘qolgan his qiladi. Ularning o‘zini idrok etishi va boshqalar bilan munosabatlari o‘zgaruvchan bo‘lib, doimiy psixologik stressga sabab bo‘ladi.
5. Isterik shaxs buzilishi. Isterik tipdagi shaxslar dramatik va namoyishkor bo‘lishga intiladi. Ular atrofdagilarning diqqatini jalb qilishga, o‘z hissiyotlarini kuchaytirib namoyon etishga moyil. Bunday odamlar his-tuyg‘ularini ochiq ko‘rsatadi, ba’zan ularni oshirib yuboradi va bu orqali boshqalar bilan munosabatlarini boshqarishga harakat qiladi. Ular dramatik holatlarni yaratish, tashqi ko‘rinish va xatti-harakat bilan boshqalarning e’tiborini o‘ziga qaratishni yoqtiradi.
6. Anankast (obsessiv-kompulsiv) shaxs buzilishi. Bunday shaxslar tartib-intizomga va mukammallikka intiladi. Ular ishlarni mukammal bajarishga harakat qiladi, ko‘p vaqtini rejalashtirish va mulohaza yuritishga sarflaydi, ammo shu bilan birga ichki tashvish va stressni boshdan kechiradi. Qaror qabul qilishda ikkilanadi, qoidalarni buzishga chidamsiz va rigit (qattiq) bo‘ladi.
7. Tashvishli (ixtiyoriy) shaxs buzilishi. Ushbu tipdagi shaxslar tanqid va rad javoblaridan o‘ta qo‘rqadi, ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini noqulay his qiladi va ko‘pincha izolyatsiyaga intiladi. Ular doimiy qo‘rquv va xavotir his qiladi, o‘zini boshqalar bilan solishtirib, yetarlicha qobiliyatli emas deb hisoblaydi.
8. Bog‘liq shaxs buzilishi. Bunday shaxslar boshqa odamlarning yordamiga va qo‘llab-quvvatlashiga qattiq bog‘liq bo‘lishadi. Ular mustaqil qaror qabul qilishda qiyinchilikka duch keladi va ko‘pincha o‘z manfaatlarini boshqalar

foydasiga qurbon qiladi. Munosabatlarda ular hamisha yordam va nazoratni izlaydi.

9. Boshqa aralash yoki kam uchraydigan shaxs buzilishlari. Ushbu guruh kam uchraydigan yoki boshqa toifalarga to‘liq mos kelmaydigan shakllarni o‘z ichiga oladi, ammo ular ham barqaror xulqiy va ijtimoiy qiyinchiliklar bilan ajralib turadi.

Shaxs o‘zgarishining maxsus holatlari.

1. Miya kasalligi bilan bog‘liq bo‘lmagan uzoq muddatli o‘zgarishlar – bu asosan atrof-muhit va tarbiya ta’sirida shakllangan xususiyatlardir.
2. Katastrofa yoki jiddiy stressdan so‘ng yuzaga keladigan o‘zgarishlar – travmatik voqealar shaxsiyatni barqaror o‘zgartirishi mumkin.
3. Psixik kasalliklardan keyin yuzaga keladigan o‘zgarishlar – ruhiy kasalliklardan keyin saqlanib qolgan barqaror xulqiy o‘zgarishlar.

Odatiy xulq buzilishlari (odatlar va impulslar bilan bog‘liq). Ba’zi shaxslar odat va ishtiyoqlarda patologik moyilliklar ko‘rsatadi, bu ijtimoiy normalarga zid yoki xavfli bo‘lishi mumkin:

Qimorbozlik – inson qimor o‘ynashni nazorat qila olmaydi va buning natijasi zararli bo‘lsa ham davom ettiradi.

Piro-maniya (olovga moyillik) – inson patologik tarzda yonish yoki olovga qiziqish hissi bilan harakat qiladi, olovni yoqish oldidan ichki taranglikni his qiladi.

Kleptomaniya (o‘g‘rilikka moyillik) – moddiy zarurat bo‘lmasa ham doimiy ravishda narsalarni o‘g‘irlashga intilish.

Trixotillomaniya (soch tortish) – inson o‘z sochlarini patologik tarzda tortib chiqaradi, bu esa jismoniy va psixologik zarar keltiradi.

4.3. Psixopatiyalar

Psixopatiya – bu shaxsning oddiy xulqidan keskin farq qiluvchi, uzoq vaqt davomida saqlanib qoladigan va insonning fikrlashi, hissiyotlari hamda xatti-harakatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadigan barqaror o'ziga xoslikdir. Bunday holatda ayniqsa xissiy-irodaviy soha notekis rivojlanadi, insonning fikrlash uslubi esa ko'pincha keskin, affektiv va vaziyatga haddan tashqari bog'liq bo'lib qoladi. Psixopatiya ko'proq shaxsning noto'g'ri shakllangan rivojlanish yo'li sifatida qaraladi, ya'ni bu birdan paydo bo'ladigan kasallik emas, balki yillar davomida shakllanadigan va mustahkamlanadigan xususiyatlar tizimidir. Shu sababli u ko'pincha ruhiy kasallikdan ko'ra xarakter patologiyasi sifatida baholanadi.

Bunday shaxslarda ayrim xarakter belgilarining haddan tashqari kuchayib ketgani kuzatiladi, bu belgilar butun shaxsiyatni qamrab oladi va deyarli barcha hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'ladi. Eng muhim jihatlardan biri – bu xususiyatlarning barqarorligi, ya'ni ular oson o'zgarmaydi, insonning moslashuvchanligi esa ancha cheklangan bo'ladi. Natijada shaxs turli vaziyatlarga moslashishda qiynaladi, o'z xatti-harakatini qayta ko'rib chiqish yoki moslashtirish qobiliyati pasayadi.

Psixopatiya shakllanishiga turli omillar ta'sir qilishi mumkin. Bular qatoriga bolalik davrida shaxs rivojlanishidagi buzilishlar, noto'g'ri yoki ziddiyatli tarbiya, xarakter aktsentuatsiyalarining haddan tashqari kuchayib ketishi kiradi. Shuningdek, tashqi va ichki biologik omillar ham muhim rol o'ynaydi, masalan, homiladorlik davridagi miya rivojlanishiga salbiy ta'sirlar, nevrologik buzilishlar yoki og'ir ruhiy kasalliklar bilan bog'liq holatlar.

Psixopatik xususiyatlarga ega shaxslarni umumiy belgilariga qarab bir necha guruhlarga ajratish mumkin. Birinchi guruhga (A guruhi) kiruvchi shaxslar odatda g'ayrioddiy, biroz noodatiy yoki eksentrik xulq bilan ajralib turadi. Ular boshqalar bilan yaqin emotsional aloqa o'rnatishda qiynaladi, ko'pincha o'z ichki

dunyosiga berilib ketadi va ijtimoiy muhitdan uzoqlashishga moyil bo‘ladi. Ularning hissiy reaksiyalari sust yoki cheklangan bo‘lib, atrofdagilar bilan tabiiy emotsional aloqani saqlashda qiyinchilik kuzatiladi. Ikkinchi guruh (B guruhi) vakillari esa aksincha, juda emotsional, impulsiv va beqaror bo‘ladi. Ularning kayfiyati tez o‘zgaradi, qarorlar ko‘pincha hissiyot ta’sirida qabul qilinadi, xatti-harakatlar esa oldindan aytib bo‘lmaydigan bo‘lishi mumkin. Bunday shaxslar ko‘pincha keskin reaksiyalar, affektiv portlashlar va nazoratning sustligi bilan ajralib turadi. Uchinchi guruh (V guruhi) esa xavotir va ichki noaniqlik bilan bog‘liq xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu toifadagi odamlar ko‘proq qo‘rquv, ishonchsizlik va o‘zini himoyasiz his qilishga moyil bo‘ladi. Ular tez-tez shubhalanadi, ichki taranglikni boshdan kechiradi va qaror qabul qilishda ikkilanadi.

Zamonaviy psixiatriyada psixopatik shaxslar yana aniqroq tiplarga ham ajratiladi. Ular qatoriga shizoid tip (yopiq va sovuqqon), paranoyal tip (shubhali va ishonchsiz), psixastenik tip (doimiy shubha va xavotir bilan yashovchi), isterik tip (e’tibor markazida bo‘lishga intiluvchi), qo‘zg‘aluvchan yoki epileptoid tip (tajovuzkor va keskin), beqaror tip (irodasi sust), shuningdek tormozlangan yoki astenik va affektiv turlar kiradi. Har bir tip o‘ziga xos xulq-atvor modeli, emotsional reaksiya va ijtimoiy moslashuv xususiyatlari bilan farqlanadi, bu esa ularni profayling va amaliy psixologiyada alohida ahamiyatga ega qiladi.

Shizoidlar (shizoid psixopatlar). Shizoid tipdagi shaxslar o‘ziga xos ichki dunyosi va tashqi muhit bilan cheklangan aloqasi bilan ajralib turadi, ular odatda sezgir, tortinchoq va biroz passiv bo‘lib, odamlar bilan yaqin muloqotga kirishishda qiyinchilik sezadi, ko‘pincha o‘z his-tuyg‘ularini ochiq ifoda etmaydi va ichki kechinmalarini yashirishga moyil bo‘ladi. Ularning fikrlashi ko‘proq fantaziya, abstrakt va hayotdan uzoq mavzular atrofida shakllanadi, shu sababli ular real ijtimoiy vaziyatlardan ko‘ra o‘z ichki tasavvurlari bilan band bo‘lishadi. Tashqi tomondan ular sovuqqon va jiddiy ko‘rinishi mumkin, biroq ayrim ho-

latlarda kutilmaganda nozik va hissiy jihatdan sezgir tomonlari ham namoyon bo‘ladi, hazilni har doim ham to‘g‘ri qabul qilavermaydi va ko‘proq o‘zini tahlil qilishga moyil bo‘ladi.

Ko‘plab shizoid shaxslar intellektual jihatdan rivojlangan bo‘lib, ta’lim olish va nazariy bilimlarni egallashda yuqori salohiyatga ega, biroq amaliy faoliyat yoki jismoniy faollik talab qilinadigan vazifalarda sustlik kuzatilishi mumkin. Ularning qiziqishlari ko‘pincha adabiyot, san’at, musiqa yoki ilmiy-nazariy yo‘nalishlarga qaratilgan bo‘ladi, shu bilan birga noodatiy va tor doiradagi mavzularga qiziqish ham uchraydi, masalan, avangard yo‘nalishlar, sharqona falsafa yoki g‘ayrioddiy hodisalar. Bunday qiziqishlar ularni jamiyatdan to‘liq ajratib qo‘ymaydi, aksincha ular o‘zlariga yaqin bo‘lgan kichik guruhlar yoki tor ijtimoiy doirada faol bo‘lishi mumkin. Hayot tarzida esa ular tez-tez ish, yashash joyi yoki faoliyat turini o‘zgartirishga moyil bo‘lib, bu ko‘proq ichki qoniqish va yangi hissiy tajribalarni izlash bilan bog‘liq bo‘ladi.

Ijtimoiy va oilaviy munosabatlarda ular masofa saqlashga intiladi, chuqur hissiy bog‘lanishlar kam kuzatiladi va emotsional sovuqlik seziladi. Tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, bu tip uchun tashqi dunyodan ichki ajralish, ruhiy jarayonlarning uzilishli va ba’zan mantiqan tushunarsiz kechishi, hissiy va xulq-atvorda noodatiy kombinatsiyalar xosdir. Ular ko‘pincha boshqalar tomonidan “g‘alati” yoki “o‘z dunyosida yashaydigan” inson sifatida qabul qilinadi, tashqi ko‘rinishi, kiyinish uslubi va qiziqishlari ham odatiy me’yorlardan farq qilishi mumkin.

Ularning emotsional reaksiyalari ham o‘ziga xos bo‘lib, tashqi ta’sirlarga nisbatan ichki sezgirlik yuqori, lekin bu ko‘pincha tashqi ifodada emas, balki ichki chekinish orqali namoyon bo‘ladi. Ular o‘zini himoya qilishga moyil, boshqalarga nisbatan sovuqqon yoki befarq ko‘rinishi mumkin, ba’zan esa keskin va rahmsiz reaksiyalar ham kuzatiladi. Intellektual salohiyatiga qaramay, ular tanqidni qabul qilishda qiynaladi yoki uni inkor etadi. Atrofdagilarni baholashda ular tanlab munosabatda bo‘ladi va oddiy faktlardan noodatiy, ba’zan paradoksal xulosalar

chiqaradi. Kundalik hayotda passivlik kuzatilishi mumkin, lekin ularni qiziqtirgan sohalarda ular yuqori darajada faollik va qat'iyat ko'rsatadi. Yosh o'tishi bilan shizoid xususiyatlar nisbatan barqarorlashadi, ayniqsa ijtimoiy sharoit mos bo'lsa, biroq stressli vaziyatlar yoki kasalliklar ta'sirida bu holat kuchayishi mumkin. Ba'zi holatlarda esa xulq-atvorda keskin o'zgarishlar, ya'ni kompensatsiya buzilishi kuzatilib, bu ichki qadriyatlar va yo'nalishlarning haddan tashqari kuchayishi bilan namoyon bo'ladi.

Paranoyal. Paranoyal tipdagi shaxslar esa butunlay boshqa psixologik mexanizmlar asosida shakllanadi, ularda asosiy o'rin ortiqcha ahamiyat berilgan g'oyalar egallaydi, bu esa fikrlashning qattiqligi, moslashuvchanlikning pastligi va doimiy shubhalanish bilan birga kechadi. Ko'pincha bunday shaxslar o'zini yuqori baholaydi va o'z qarashlarini mutlaqo to'g'ri deb hisoblaydi. Ushbu xususiyatlar ayniqsa yosh ulg'aygan sari, odatda 20–25 yoshdan keyin yanada aniq namoyon bo'ladi, biroq ularning ildizlari bolalik davridayoq sezila boshlaydi. Bolalikdan ular bir yoqlama qiziqishlar, qat'iy va to'g'ridan-to'g'ri xulq bilan ajralib turadi, o'z imkoniyatlarini ortiqcha baholash va yetakchilikka intilish kuchli bo'ladi. Ular o'z fikriga e'tibor berilmasligiga nisbatan juda sezgir, kelishmovchiliklarni kattalashtirib ko'rsatishga moyil va uzoq vaqt davomida ichki taranglikni saqlab yuradi. Nutq jihatdan ular ko'p gapiruvchi bo'lishi mumkin, biroq bu ko'pincha o'z pozitsiyasini isbotlashga qaratilgan bo'ladi.

Ularning asosiy muammolaridan biri – murosaga kelish qobiliyatining pastligi, ular har qanday vaziyatda o'z yo'lidan borishga intiladi, fikrlashda qat'iy va kategorik bo'ladi, bu esa oilaviy va jamoaviy munosabatlarda muammolarni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan bu sifatlar yanada kuchayib, konservativlik va qat'iylik ortadi, boshqalarning fikriga nisbatan toqatsizlik esa ochiq qarama-qarshilik yoki dushmanlikka aylanishi mumkin. Stressli yoki nizoli vaziyatlarda ularning shubhalanishi, ishonchsizligi va ehtiyotkorligi yanada kuchayadi. Ortiqcha qadriyatga ega g'oyalar shakllanishiga esa egotsentrizm, o'zini

yuqori baholash, tor doiradagi qiziqishlar, bir yoqlama fikrlash va psixikaning past moslashuvchanligi xizmat qiladi, natijada ular bir fikr yoki hissiyotga "qotib qolishi" mumkin.

Bunday shaxslar ko'pincha ichki bezovtalik, g'amginlik yoki keskinlik bilan yashaydi, xulqida qo'pollik yoki noziklik yetishmasligi seziladi, ular atrofdagilardan doimiy ravishda salbiy munosabat yoki dushmanlik izlaydi va shu sababli yaqin aloqalarni ham yo'qotib qo'yishi mumkin. Shu bois ular bilan uzoq muddatli, barqaror va ishonchli munosabat o'rnatish amalda murakkab hisoblanadi.

Psixasteniklar. Astenik shaxslar kundalik jismoniy va ruhiy yuklamalarga nisbatan sezuvchan bo'lib, tez charchash va zaiflikni his qiladilar. Ularning asosiy belgilariga o'z kuchiga ishonmaslik, doimiy xavotir, uyatchanlik, past o'zini baholash va tez ranjish kiradi. Hayotiy majburiyatlar ularni tezda charchatadi, yangi vaziyatlarga moslashish esa ko'pincha qiyin kechadi. Shu bilan birga, astenik shaxslar gipoxondrik g'oyalar va ortiqcha tashvishga moyil bo'lib, kichik muammolarni ham katta stress manbai sifatida qabul qilishadi.

Bunday shaxslar o'z his-tuyg'ularini ko'pincha yashiradi, atrofdagilarning xatti-harakatlariga nihoyatda sezgir bo'ladi va yangi tanishlar yoki begona muhitga duch kelganda jim, uyatchan va noaniq holatga tushadi. Ular o'zini kamchilikli his qilishi mumkin; ba'zilar esa bu uyatchanlikni yashirish maqsadida yuzaki "erkinlik" ko'rsatishga harakat qiladi, ammo ko'pincha bu urinish samarasiz bo'ladi. Astenik shaxslarning ruhiy holati tez-tez asabiy charchoq va zo'riqish bilan kechadi, shuning uchun oddiy va tartibli hayot ularning psixologik barqarorligi va ish faoliyati uchun muhimdir. Shu bilan birga, ular atrofdagilardan yuqori darajada tartib va an'anaviy odatlarni kutadi, bu ularga xavfsizlik hissini beradi.

Psixastenik shaxslar ko'plab jihatlari bilan astenik shaxsiyatga o'xshash bo'lsa-da, ular ortiqcha tahlil qilish va shubhalanish bilan ajralib turadi. Har bir qarorni qayta-qayta ko'rib chiqish ularning asosiy xususiyatidir: "To'g'ri qilganmanmi?",

“Xato qilmadimmi?”, “Yaxshi javob berdimmi?” kabi savollar doimiy ravishda ularni qiynaydi. Qaror qabul qilgandan so‘ng ham ular sabrsiz bo‘lib, uni tez amalga oshirishga intiladi. Psixastenik shaxslar o‘z xatti-harakatlari va so‘zlarini doimiy tahlil qiladi, o‘zini past baholaydi va kamdan-kam hollarda o‘zidan qoniqadi. Hatto kichik xatolar uchun ham o‘zini ayblaydi, shuning uchun doimiy ichki tanqid ularning ruhiy holatiga xosdir. Ular yangi vaziyatlarga moslashishni qiyin ko‘radi; kundalik tartibdagi eng kichik o‘zgarishlar ham ularning xavotirini oshiradi va o‘ziga bo‘lgan ishonchni kamaytiradi. Shu sababli psixastenik shaxslarni ko‘pincha “xavotirli-shubhali” shaxslar deb ham atashadi.

Isterik psixopatlar. Isterik shaxsiyatlarning asosiy xususiyati – atrofdagilarning e’tiborini doimiy ravishda o‘zlariga qaratishga intilishdir. Shu sababli ularning xatti-harakati ko‘pincha teatrli, ko‘rsatkichli va tabiiylikdan yiroq bo‘ladi. Bunday shaxslar markazda bo‘lishni, tan olinishni va maqtovga sazovor bo‘lishni istaydi, buning uchun esa turli usullarni qo‘llashdan cheklanmaydi.

Psixologik rivojlanish nuqtai nazaridan ular ko‘pincha yetilmagan, bolalarcha xulq-atvorga ega bo‘lib, mavjud qobiliyatlarni to‘liq rivojlantirish orqali haqiqiy maqsadlariga erisha olmaydi. Ularning his-tuyg‘ulari sirtqi va beqaror bo‘lib, kayfiyat tez-tez o‘zgaradi; simpatik va antipatik his-tuyg‘ulari tez almashadi. Shuningdek, bunday shaxslar kuchli ta’sirlanishga moyil bo‘lib, bu faqat ularning e’tibor markazida bo‘lish istagi bilan bog‘liq. Uzoq muddatli irodali harakatlarni amalga oshirish qobiliyati ularda cheklangan. Isterik shaxslar odatda ijodiy faoliyatda katta muvaffaqiyatga erisha olmaydi, chunki markazda bo‘lish istagi va o‘ziga xoslik izlash jarayoni ularga to‘sqinlik qiladi. Ba’zida ular e’tiborni jalb qilish maqsadida o‘zlarini kasallik yoki noodatiy holatlar bilan ko‘rsatishga harakat qiladi. Ularning psixikasida tez-tez yetilmagan va istirik reaksiyalar yuzaga keladi: kuchli affektiv namoyishlar, teatrli yig‘lash va baqirish, o‘zini xavf ostiga qo‘yish, atrofdagilarga nisbatan tajovuzkorlik,

ba’zan jismoniy simptomlar orqali o‘zini namoyon etish. Isterik shaxslarning xatti-harakatlarini boshqaruvchi eng muhim omil – ularning his-tuyg‘ularidir. Emotsiyalari yorqin va shiddatli bo‘lib, ko‘pincha noaniq va sirtqi xarakterga ega. Shodlanish yoki xafalikni ifodalash jarayoni ham teatrli bo‘lib, qo‘lni siqish, iliq quchoqlash yoki dovyurak yig‘lash kabi harakatlarda namoyon bo‘ladi.

Qo‘zg‘aluvchanlar (epileptoidlar). Qo‘zg‘aluvchan tur psixopatiyaga ega shaxslar asosan yuqori darajadagi asabiylik, hissiy qo‘zg‘aluvchanlik va tez portlovchi kayfiyat bilan ajralib turadi. Ular kichik sabablar bilan ham kuchli g‘azabga tushadi, shoshma-shosharlik bilan harakat qiladi va o‘z hissiyotlarini nazorat qila olmaydi. Bunday shaxslar tez-tez g‘azabli va ba’zan xotirjamlikni uzoq saqlay olmaydigan bo‘ladi.

Eng kichik vaziyat ham ularda kuchli reaksiyani keltirib chiqaradi: atrofdagilarga qichqirish, haqorat qilish yoki hatto jismoniy agressiyaga o‘tish – stulni uloqtirish, tahdid qilish yoki pichoq kabi xavfli harakatlar. Shu sababli, qo‘zg‘aluvchan psixopatlar jamoa va ijtimoiy muhitda moslashishda ko‘pincha muammoga duch keladi. Sud-psixiatriya amaliyotida ular boshqalarga nisbatan ko‘proq uchraydi. Tinch davrlarda ular o‘z xatti-harakatlarini tanqid qilishi mumkin, ammo bunday baholash uzoq davom etmaydi: har bir yangi kichik sabab ularni qayta g‘azablantiradi. Ko‘pchilik bunday shaxslar portlashdan keyin ham o‘zlarini aybdor deb hisoblamaydi va hamma narsani atrofdagilarga yuklaydi.

Qo‘zg‘aluvchan psixopatlar ko‘pincha maqsad sari qat’iy intiladi. To‘siq uchraganda esa ular kuchli g‘azablanib, ba’zan o‘ta keskin portlashlarga tushadi. Kundalik ruhiy holatida ularning fikrlari sinchkov va batafsil, hissiyotlari esa biroz inert va pedantik bo‘lishi mumkin. Shuningdek, bunday shaxslarda egotsentrizm, adolatni faqat o‘z nuqtai nazaridan anglash va nizolarga moyillik uchraydi. Ular ko‘pincha kayfiyatning qisqa muddatli o‘zgarishi, depressiv yoki g‘azabli holatlarga tushadi. Bunday davrlarda agressiya, o‘zini zararlash yoki zararli odat-

larga murojaat qilish ehtimoli yuqori bo‘ladi. Ko‘p hollarda ular kichik narsalarga haddan tashqari e’tibor berishadi, tanqidiy va norozilikka moyil bo‘ladi, shuning uchun kundalik muammolar ham kuchli emotsional portlashlarga sabab bo‘ladi. Odatda bunday shaxslar oilada va jamoada tez-tez ziddiyatga tushadi, boshqalar bilan munosabatlari murakkab bo‘ladi.

Qo‘zg‘aluvchan psixopatlar o‘z aqlli qobiliyatlarini ortiqcha baholashi, o‘ta noaniq, mulohazali va shubhali bo‘lishi, shuningdek, doimo o‘zlarini o‘rta darajadan yuqori rivojlangan deb hisoblashlari mumkin. Shu xususiyatlar atrofdagilar bilan ziddiyatlarni kuchaytiradi va ularni e’tiborsiz, tanqidiy va sovuqqon bo‘lmagan shaxslar sifatida ko‘rsatadi. Ko‘plab bunday shaxslar har qanday masalada tortishuvga kiradi, o‘z haqligini isbotlashga intiladi, ammo ko‘pincha mantiqiy argumentlardan ko‘ra baland ovoz bilan “g‘alaba qilish”ga harakat qiladi. Ularning qiziqishlari ko‘pincha faqat shaxsiy farovonlik, sog‘liq va moddiy manfaatlar bilan cheklangan. Shu sababli, ular ko‘pincha jamoada tinch yashay olmaydi va ish joylarini tez-tez o‘zgartiradi.

Beqaror (irodasi zaif). Beqaror psixopatlar asosiy xususiyati – ruhiy barqarorlikning pastligi. Ular o‘z printsiplari kam, iroda va xarakteri zaif, shuning uchun har qanday ta’sirga oson beriladi. Bunday shaxslar tartibsiz, beparvo, dangasalar, lekin sovuq emas – ular issiq emas, katta qiziqishlari yoki chuqur bog‘lanishlari yo‘q. Shu bilan birga ular yoqimli, muloyim, suhbatdosh sifatida yoqimli bo‘lishi mumkin, kompaniyani yoqtiradi, yolg‘izlikni qiyin ko‘radi.

Ular oson ilhomlanadi va shuningdek tez soviydi. Ko‘pincha boshlagan ishini yakunlay olmaydi, ayniqsa bu ish kuch talab qilsa va ular yolg‘iz qolsa. Qilingan xatolar uchun chin dildan pushaymon bo‘lib, kechirim so‘rashadi, lekin tez orada unutib yuboradi va o‘zini bo‘shash, zavqlanish yo‘liga soladi. Beqaror psixopatlar oson ta’sirlanadi va o‘z-o‘zini ishontiradi, shuning uchun o‘z harakatlarini to‘g‘ri va zarur deb hisoblaydi. Ba’zan ular boshqalarni aldashadi, lekin o‘zlarining so‘zlarini haqiqiy

deb bilishadi. Ular odatda qiziqishlari yoki ishtiyoqga ega bo‘ladi, lekin bu ko‘pincha beqaror va o‘yin tarzida bo‘ladi. Ba’zan romantik qayg‘u, tushkunlik va umidsizlik hissi paydo bo‘ladi. Ular osongina yig‘laydi yoki xafa bo‘ladi, lekin tez tinchlanadi. Shuningdek, ular odatda adolatli va kechiruvchan bo‘ladi, ayniqsa qachonki kimdir ularni maqtasa.

Beqaror psixopatlar qattiq egiluvchan, o‘z va’dalariga yoki ish takliflariga ehtiyotkorlik bilan qarash kerak. Ular doimiy nazorat ostida bo‘lmasa, hayotda “silkinib”, chuqur bog‘lanishlarsiz yashaydi, ko‘pincha ish va yashash joyini tez-tez o‘zgartiradi. Bunday shaxslar doimiy qiziqish, bog‘lanish yoki mashg‘ulotlarga ega emas. Ularning qarashlari va istaklari – o‘zlari emas, boshqalardan olingan. Ular osongina shubhali kompaniyalarga kirib, boshqalarning ta’siriga tushadi, ba’zan mastlik, narkotik, yomon odatlar yoki jinoyatchilik yo‘liga kiradi.

Tormozlangan tipdagi psixopatlar. Tormozlangan psixopatlar – bu shaxsiyatlar bo‘lib, ularning xatti-harakatlarida astenik, psixastenik va shizoid xususiyatlar kuchli namoyon bo‘ladi. Ushbu guruhni birlashtiruvchi asosiy belgi – tashqi psixotravmatik vaziyatlarga passiv va sekin javob berish. Bola yoshidan boshlab bunday shaxslar o‘zini noqulay his qilishadi: uyatchan, shubhali va ta’sirchan bo‘ladilar. Yangi muhit yoki tanish bo‘lmagan odamlar orasida ular yanada uyatchan va o‘zini yetarli his qilmaydi. Ularning hissiy sezgirligi har qanday ruhiy va jismoniy stressga kuchli ta’sir qiladi. Shu bois ish qobiliyati o‘zgaruvchan, kayfiyati pasayadi, tez charchaydi va o‘zini charchagan his qiladi.

Bola yoshida ular hissiy barqarorligi past, oson ranjiydigan va asabiylikka moyil bo‘ladi. Har qanday og‘irlik ularni asabiylashtiradi va kichik muammolarda ham stress va xavotirga olib keladi. O‘smirlik davrida bu astenik xususiyatlarga psixastenik chiziqlar qo‘shiladi: ular doimiy o‘zini tahlil qilish, o‘z harakatlarini nazorat qilishga intiladi va yangi vaziyatlarga xavotir bilan qaraydi. Shu bilan birga, ular turli xil obsesiv shubhalar va fobiya holatlariga moyil bo‘lishadi. Tormozlangan psixopatlarning

irodasi zaif bo‘lib, ular ko‘pincha istak va ehtiyojlarini amalga oshirishda qiynaladi. Oziq-ovqatga nisbatan qiziqishi past, jinsiy rivojlanishda kechikish yoki anormal xulq-atvor (masalan, impotentsiya, gomoseksualizm, pedofiliya) kuzatiladi. Shuningdek, bosh og‘rig‘i, uyqusizlik va yurak sohasida noqulayliklar kabi somatik belgilar ham uchraydi.

Psixopatlar – bu shaxsiyatning barqaror xususiyatlari bilan tavsiflangan psixologik anomaliyalar bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xatti-harakat, hissiy va irodaviy belgilar bilan ajralib turadi. Shaxsiyatning turli tiplari – masalan, tormozlangan, astenik, psixastenik, shizoid, isterik va boshqalar – insonning atrof-muhit bilan munosabatini, qaror qabul qilish qobiliyatini, ijtimoiy o‘zaro aloqalarini va ish faoliyatini sezilarli darajada shakllantiradi.

Psixopatlar odatda normal psixikaga ega bo‘lsa-da, ularning hissiy barqarorligi, irodasi va jamiyat bilan muvofiqligi me’yordan chetga chiqadi. Masalan, tormozlangan tipdagi shaxslar passiv va uyatchan bo‘lsa, isterik tipdagi shaxslar esa doimo diqqat markazida bo‘lishga intiladi. Astenik va psixastenik shaxslar hissiy sezgir, uyatchan va o‘zini past baholashga moyil bo‘lib, ularning kundalik hayoti stressli holatlarda qiyinlashadi.

Psixopat turlarini aniqlash va tushunish shaxsiy xususiyatlarni hisobga olgan holda munosabatda bo‘lish, individual yondashuvni ishlab chiqish va samarali ijtimoiy hamkorlikni ta’minlash imkonini beradi. Shu bilan birga, psixopatlar bilan ishlashda ular uchun qulay muhit yaratish, hissiy barqarorlik va o‘zini ifoda etish imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Natijada, psixopat turlarini bilish nafaqat psixologik, balki ijtimoiy va pedagogik sohalarda ham samarali ishlashga yordam beradi, shuningdek, insonning xulq-atvori va munosabatlarini yaxshiroq tushunishga imkon yaratadi.

4.4. Psixologik himoya mexanizmlari va ularning jinoiy xulq-atvorda namoyon bo‘lishi

Psixologik himoya mexanizmlari – bu shaxs psixikasining ichki barqarorligini saqlashga qaratilgan, asosan ong osti darajasida amalga oshadigan himoya jarayonlaridir. Ular insonni ruhiy zo‘riqish, ichki ziddiyatlar va tashqi psixotravmatik omillar ta’siridan himoya qilishga xizmat qiladi.[15]

Mazkur mexanizmlar orqali shaxs o‘zi uchun og‘ir yoki qabul qilib bo‘lmaydigan fikrlar, his-tuyg‘ular va impulslarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri anglamagan holda qayta ishlaydi yoki o‘zgartiradi. Natijada psixik muvozanat vaqtincha saqlanadi, biroq real vaziyatni adekvat idrok etish buzilishi mumkin. Psixologik himoya mexanizmlarining muhim xususiyati shundaki, ular ongli ravishda emas, balki avtomatik tarzda ishga tushadi. Shaxs ko‘pincha o‘z xatti-harakatlari va reaksiyalarining asl sabablarini anglamaydi, chunki ular himoya mexanizmlari orqali yashirilgan bo‘ladi. Ilmiy adabiyotlarda psixologik himoya mexanizmlari shaxsning moslashuv jarayonining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqiladi. Ular bir tomondan stressni kamaytirishga yordam bersa, boshqa tomondan noto‘g‘ri yoki buzilgan xulq-atvor shakllanishiga ham olib kelishi mumkin. Ayniqsa, ushbu mexanizmlar haddan tashqari faollashganda yoki rigid shaklga ega bo‘lganda, shaxsning real vaziyatga moslashuvi qiyinlashadi.

1. Repressiya – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs uchun qabul qilib bo‘lmaydigan, ichki ziddiyat yoki kuchli xavotir uyg‘otuvchi fikrlar, istaklar va hissiyotlar ong darajasidan siqib chiqarilib, ong ostiga o‘tkaziladi.

Mazkur mexanizm natijasida inson ushbu noxush psixik mazmunni ongli ravishda anglamaydi, go‘yoki u mavjud emasdek tuyuladi. Biroq bu impulslar butunlay yo‘qolmaydi – ular ong ostida saqlanib qoladi va o‘zining emotsional hamda psixofiziologik ta’sirini davom ettiradi. Siqib chiqarilgan tajribalar ko‘pin-

[15] Климонтова О. А. Механизмы психологической защиты // Вестник науки и творчества. – 2018. – № 12 (36).

cha bevosita emas, balki bilvosita shakllarda namoyon bo‘ladi. Masalan, tushlar, noaniq xavotir, sababsiz qo‘rquv, agressiv reaksiyalar yoki psixosomatik buzilishlar orqali yuzaga chiqishi mumkin. Shaxs ularning asl manbasini tushunmaydi, chunki u ong darajasidan chiqarib tashlangan bo‘ladi. Ushbu mexanizm ayniqsa kuchli ichki konfliktlarda faollashadi. Masalan, ijtimoiy jihatdan nomaqbul deb baholanadigan istaklar yoki shaxsning axloqiy qadriyatlariga zid keluvchi impulslar siqib chiqariladi. Shu tariqa “Men” (ego) o‘zini ichki ziddiyatdan himoya qiladi. Biroq repressiya uzoq muddat davom etganda salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Chunki hal etilmagan ichki ziddiyatlar yashirin shaklda saqlanib qoladi va vaqt o‘tishi bilan yanada kuchli psixologik zo‘riqish keltirib chiqaradi.

Profayling nuqtai nazaridan repressiya muhim diagnostik belgidir. Chunki bunday shaxslar ko‘pincha ayrim voqealarni eslamasligi, savollarga noaniq yoki qarama-qarshi javob berishi mumkin. Ayrim hollarda ular o‘z xatti-harakatlarining haqiqiy sabablarini anglamaydi yoki tushuntirib bera olmaydi.

2. Inkor (rad etish) – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs o‘zi uchun og‘ir, xavotirli yoki psixologik jihatdan qabul qilib bo‘lmaydigan tashqi voqelikni tan olishdan bosh tortadi. Bunday holatda inson mavjud faktlar yoki hodisalarni inkor etadi yoki ularni umuman sezmagandek tutadi.

Mazkur mexanizm asosan tashqi muhit bilan bog‘liq psixotravmatik vaziyatlarda namoyon bo‘ladi. Shaxs real voqelikni o‘zgartira olmaganligi sababli, uni idrok etish darajasida “yo‘q” deb hisoblaydi. Natijada u o‘zining ichki psixologik muvozanatini saqlab qolishga harakat qiladi. Inkor jarayonida inson atrof-muhitdan kelayotgan, uning qarashlari, qadriyatlari yoki o‘z-o‘zini baholashiga zid bo‘lgan ma’lumotlarni qabul qilmaydi. Bu esa voqelikni buzilgan shaklda idrok etishga olib keladi. Masalan, shaxs o‘zining noqonuniy yoki xavfli xatti-harakatlarini tan olmaydi yoki ularni jiddiy deb hisoblamaydi. Ushbu mexanizm ko‘pincha og‘ir hayotiy vaziyatlarda, masalan, yo‘qotish, kasallik, jinoyat sodir etish kabi holatlarda faollashadi. Dastlabki bos-

qichda inkor shaxsni kuchli stressdan himoya qilishi mumkin, biroq uzoq davom etganda u real muammoni hal qilishga to‘sqinlik qiladi.

Profayling jarayonida inkor mexanizmi quyidagi belgilar orqali namoyon bo‘lishi mumkin: shaxs aniq dalillarga qaramay o‘z aybini tan olmasligi, voqealarni kamaytirib ko‘rsatishi yoki ularni butunlay rad etishi. Bunday holatlarda suhbat yoki so‘roq davomida bevosita bosim o‘tkazish emas, balki bosqichma-bosqich haqiqatni anglashga olib keluvchi taktika samaraliroq hisoblanadi.

3. Reaktiv hosilalar – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs uchun nomaqbul, ijtimoiy jihatdan qabul qilinmaydigan ichki istaklar yoki hissiyotlar ong darajasida ularning mutlaqo qarama-qarshi shakliga aylantiriladi.

Bunday holatda inson o‘zida mavjud bo‘lgan asl impulsni tan olmaydi va uning o‘rniga tashqi tomondan mutlaqo zid xulq-atvorni namoyon qiladi. Ya’ni, ichki darajada mavjud bo‘lgan hissiyot ong ostida qoladi, uning o‘rnini esa ijtimoiy jihatdan maqbul bo‘lgan, lekin aslida sun’iy shakllangan reaksiya egallaydi. Masalan, shaxs ichki jihatdan kimnidir yoqtirmasligi yoki unga nisbatan salbiy hissiyotlarga ega bo‘lishi mumkin, biroq tashqi tomondan unga nisbatan haddan tashqari do‘stona, mehribon yoki hurmatli munosabatni namoyon etadi. Shu orqali u o‘zining haqiqiy hissiyotlarini yashiradi va ichki ziddiyatni kamaytirishga harakat qiladi. Reaktiv hosilalar ko‘pincha kuchli ichki konflikt mavjud bo‘lgan hollarda yuzaga keladi. Ayniqsa, shaxsning axloqiy qadriyatlari bilan uning haqiqiy istaklari o‘rtasida keskin qarama-qarshilik mavjud bo‘lsa, ushbu mexanizm faol ishlaydi. Bu mexanizmning muhim xususiyati – namoyon bo‘layotgan xulq-atvorning haddan tashqari kuchaytirilgan va sun’iy xarakterga ega bo‘lishidir. Ya’ni, oddiy ijobiy munosabatdan farqli ravishda, u ko‘pincha ortiqcha, haddan tashqari namoyon etiladi.

Profayling jarayonida reaktiv hosilalarni aniqlash muhim hisoblanadi. Chunki bunday shaxslarning tashqi xulqi ularning haqiqiy ichki motivlari bilan mos kelmasligi mumkin. Shu sababli ularni baholashda faqat tashqi ko‘rinishga emas, balki

xulq-atvorning barqarorligi, vaziyatga mosligi va ichki mantiqiga ham e'tibor qaratish zarur.

4. Regressiya – bu psixologik himoya mexanizmi bo'lib, unda shaxs stressli yoki psixologik jihatdan murakkab vaziyatda o'zining rivojlanishidagi avvalgi, nisbatan sodda va primitiv (eng dastlabki) bosqichlarga xos bo'lgan xulq-atvor shakllariga "qaytadi".

Mazkur mexanizm orqali inson hozirgi vaziyatni ongli ravishda hal eta olmaganda, ilgari unga tanish va nisbatan oson bo'lgan reaksiyalarni qo'llay boshlaydi. Bu esa uning ichki zo'riqishini vaqtincha kamaytirishga xizmat qiladi. Regressiya turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Kattalar orasida bu haddan tashqari hissiylik, impulsivlik, injiqlik, mas'uliyatdan qochish yoki bolalarga xos xatti-harakatlar ko'rinishida kuzatiladi. Ayrim hollarda shaxs romantik va idealizatsiyalangan munosabatlarga haddan tashqari berilib ketib, real hayot talablarini inkor etishi mumkin. Ushbu mexanizm ko'pincha "Men" (ego) real vaziyatni qabul qilish yoki unga moslashish imkoniyatiga ega bo'lmagan hollarda faollashadi. Natijada shaxs murakkab muammoni hal qilish o'rniga undan "qochadi" va oddiyroq psixologik reaksiyalarga o'tadi. Regressiya uzoq davom etganda shaxsning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki u real vaziyatni adekvat baholash va muammoni konstruktiv hal qilish qobiliyatini pasaytiradi. Stress yoki konflikt vaziyatlarida jinoyatchi shaxs sodda, nazoratsiz va impulsiv xatti-harakatlarga qaytishi mumkin. Bu bolalarga xos reaksiyalarni eslatadi. Masalan: kuchli affekt holatida nazoratni yo'qotish; vaziyatni mantiqiy emas, hissiy baholash; tezkor, o'ylamasdan harakat qilish. Bu ayniqsa zo'ravonlik jinoyatlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Profayling nuqtai nazaridan regressiya muhim diagnostik belgi hisoblanadi. Bunday shaxslar stress holatida keskin o'zgarib, bolalarcha yoki nazoratsiz xatti-harakatlarni namoyon qilishi mumkin. Jinoyatchilar orasida regressiya impulsiv zo'ravonlik, hissiy portlashlar yoki vaziyatni to'g'ri baholay olmaslik shaklida ko'rinishi ehtimoli yuqori.

5. Izolyatsiya – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs ma’lum bir voqea yoki hodisa bilan bog‘liq hissiy kechinmalarni ong darajasida ajratib qo‘yadi. Ya’ni, inson voqeani eslaydi va uni mantiqan tushuntirib bera oladi, biroq unga nisbatan hissiy munosabat deyarli namoyon bo‘lmaydi.

Mazkur mexanizm natijasida voqea va unga tegishli emotsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik buziladi. Shaxs hodisani “sovuq”, hissiyotsiz tarzda bayon qiladi, go‘yoki bu voqea unga emas, boshqa birovga tegishlidek taassurot qoldiradi. Izolyatsiya ko‘pincha kuchli psixotravmatik tajribalar bilan bog‘liq holatlarda yuzaga keladi. Shaxs o‘zini og‘ir hissiy zarbadan himoya qilish uchun emotsional komponentni “bloklaydi”. Shu orqali u ichki zo‘riqishni kamaytiradi, lekin voqeani to‘liq qayta ishlay olmaydi. Ushbu mexanizmning muhim belgisi – emotsional sovuqlik yoki befarqlikdir. Masalan, inson jiddiy yoki fojiali hodisa haqida gapirayotganda, uning nutqida hissiy rang-baranglik yetishmaydi, yuz ifodalari va tana harakatlari esa minimal bo‘ladi. Ba’zi jinoyatchilar sodir etgan jinoyatini hissiy jihatdan “uzib qo‘yadi”. Ular voqeani xuddi oddiy hodisadek, hissiyotsiz tasvirlaydi. Natijada: empatiya pasayadi, jabrlanuvchiga nisbatan befarqlik kuchayadi, jinoyat “oddiy holat” sifatida qabul qilinadi.

Profayling jarayonida izolyatsiya ayniqsa muhim hisoblanadi. Chunki ayrim jinoyatchilar sodir etgan og‘ir jinoyatlari haqida hech qanday hissiy reaksiyasiz gapirishlari mumkin. Bu esa ularning empatiya darajasi pastligi yoki psixologik himoya mexanizmlarining kuchli ishlayotganini ko‘rsatadi. Shu sababli, bunday shaxslarni baholashda nafaqat ularning aytgan so‘zlari, balki hissiy reaksiyalarining mavjudligi yoki yo‘qligiga ham alohida e’tibor qaratish zarur.

6. Identifikatsiya – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs o‘zi uchun muhim yoki xavfli deb qabul qilingan boshqa bir inson yoki obraz bilan o‘zini ong osti darajasida tenglashtiradi. Shu orqali u ichki xavotirni kamaytirishga va psixologik himoyani ta’minlashga harakat qiladi.

Mazkur mexanizmda shaxs boshqa odamning xulq-atvori, qarashlari yoki xususiyatlarini o‘zlashtiradi. Bu jarayon ko‘pincha anglanmagan holda yuz beradi va shaxs o‘zini aynan shu obrazga yaqinlashtirish orqali ichki ishonch hissini mustahkamlaydi. Identifikatsiya turli vaziyatlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Masalan, bola o‘zini kuchli yoki qo‘rqinchli deb qabul qilinadigan ota-onaga o‘xshatishga intiladi. Shu orqali u o‘z qo‘rquvini kamaytiradi va o‘zini himoyalangan his qiladi. Kattalar orasida esa bu mexanizm nufuzli, kuchli yoki agressiv shaxslarning xatti-harakatlarini o‘zlashtirish orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Ushbu mexanizmning yana bir jihati shundaki, u orqali shaxs o‘zi erisha olmaydigan yoki yetishmayotgan sifatlarni “ramziy” tarzda egallagandek bo‘ladi. Natijada ichki kamchilik hissi vaqtincha kamayadi. Jinoyatchi o‘zini kuchli yoki qo‘rqinchli shaxs bilan tenglashtirishi mumkin. Bu unga ichki qo‘rquvni kamaytirish imkonini beradi. Masalan: mashhur jinoyatchilarga o‘xshashga intilish, o‘zini “jazolovchi” yoki “nazorat qiluvchi” sifatida his qilish. Bu mexanizm ko‘pincha zo‘ravon jinoyatchilarda uchraydi.

Profayling nuqtai nazaridan identifikatsiya muhim diagnostik ahamiyatga ega. Chunki ayrim jinoyatchilar o‘zlarini boshqa mashhur yoki kuchli shaxslar bilan qiyoslaydi, ularning xatti-harakatlarini takrorlashga harakat qiladi. Bu ayniqsa zo‘ravonlik yoki radikal xulq-atvor shakllarida yaqqol ko‘rinadi. Shuningdek, identifikatsiya orqali shaxs o‘zini oqlashga ham urinishi mumkin, ya’ni “men shunday bo‘lishim kerak edi” degan ichki asos yaratadi. Shu sababli ushbu mexanizmni aniqlash shaxsning ichki motivatsiyasini tushunishda muhim o‘rin tutadi.

7. Proyeksiya – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs o‘zida mavjud, ammo qabul qilib bo‘lmaydigan fikrlar, hissiyotlar yoki impulslarni ong osti darajasida boshqa odamlarga yuklaydi. Natijada inson o‘zining ichki holatini tashqi muhitga “ko‘chiradi” va uni boshqalarga tegishli deb qabul qiladi.

Mazkur mexanizm orqali shaxs o‘zidagi salbiy yoki ijtimoiy jihatdan nomaqbul sifatlarni tan olishdan qochadi. Buning o‘rniga u aynan shu xususiyatlarni atrofdagilarda ko‘ra boshlaydi. Shu tariqa ichki ziddiyat kamayadi va shaxs o‘zini psixologik jihatdan “himoyalangan” his qiladi. Proyeksiya ko‘pincha agressiya, hasad, qo‘rquv yoki aybdorlik hissi bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, agressiv shaxs boshqalarni tajovuzkor deb baholaydi, o‘zini esa aksincha – tinch va sezgir inson sifatida qabul qiladi. Shu orqali u o‘z agressiyasini inkor etadi va uni tashqi omil sifatida idrok etadi. Ushbu mexanizmning muhim belgisi – shaxsning baholari va real vaziyat o‘rtasidagi nomuvofiqlikdir. Ya’ni, inson boshqalar haqida bildirayotgan fikrlar aslida uning o‘z ichki holatini aks ettiradi.

Profayling jarayonida proyeksiya alohida ahamiyatga ega. Chunki bunday shaxslar ko‘pincha boshqalarni ayblashga moyil bo‘ladi, javobgarlikni o‘z zimmasiga olmaydi va o‘z xatti-harakatlarini tashqi sabablar bilan izohlaydi. So‘roq yoki suhbat jarayonida proyeksiyani aniqlash uchun shaxsning boshqalar haqidagi fikrlariga e’tibor berish zarur. Ko‘pincha aynan shu baholar orqali uning yashirin motivlari, ichki ziddiyatlari va haqiqiy hissiyotlari haqida xulosa chiqarish mumkin.

8. Almashtirish (siljitish) – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxsda yuzaga kelgan kuchli emotsiyalar, ayniqsa g‘azab, agressiya yoki nafrat, asl manbaga emas, balki xavfsizroq yoki zaifroq obyektga yo‘naltiriladi.

Mazkur mexanizm odatda shaxs real sababga nisbatan o‘z hissiyotlarini bevosita ifoda eta olmagan yoki bundan qo‘rqqan hollarda faollashadi. Natijada ichki zo‘riqish boshqa, ko‘pincha himoyasiz yoki tasodifiy obyekt orqali “bo‘shatiladi”. Masalan, inson o‘zidan kuchliroq yoki ijtimoiy jihatdan ustun shaxsga nisbatan g‘azabini ochiq ifoda eta olmasa, u bu hissiyotlarni boshqa odamlarga – bolalar, hayvonlar yoki o‘ziga bo‘ysunuvchi shaxslarga nisbatan chiqarishi mumkin. Almashtirishning yana bir xususiyati – xatti-harakatlarning ba’zan kutilmagan yoki mantiqan tushunarsiz ko‘rinishidir. Tashqi kuzatuvchi uchun bunday reaksiyalar

vaziyatga mos kelmaydigandek tuyuladi, chunki asl sabab yashirin bo‘lib qoladi. Jinoyatchi o‘zini kuchli yoki qo‘rqinchli shaxs bilan tenglashtirishi mumkin. Bu unga ichki qo‘rquvni kamaytirish imkonini beradi. Masalan: mashhur jinoyatchilarga o‘xshashga intilish, o‘zini “jazolovchi” yoki “nazorat qiluvchi” sifatida his qilish. Bu mexanizm ko‘pincha zo‘ravon jinoyatchilarda uchraydi.

Profayling nuqtai nazaridan ushbu mexanizm ayniqsa muhim hisoblanadi. Chunki ko‘plab zo‘ravonlik jinoyatlari bevosita asl konflikt bilan bog‘liq bo‘lmagan qurbonlarga nisbatan sodir etiladi. Ya’ni, jinoyatchi o‘zining ichki g‘azabini tasodifiy yoki zaifroq shaxslar orqali chiqaradi. Shu sababli bunday holatlarni tahlil qilishda nafaqat jinoyatning o‘zi, balki shaxsning oldingi hayotiy tajribasi, ziddiyatlari va yashirin emotsional manbalari ham o‘rganilishi zarur.

9. Ratsionalizatsiya – bu psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxs o‘z xatti-harakatlari, qarorlari yoki istaklarini mantiqiy va ijtimoiy jihatdan maqbul ko‘rinishda izohlashga harakat qiladi, garchi ularning asl sabablari boshqacha bo‘lsa ham.

Mazkur mexanizm orqali inson o‘zining haqiqiy motivlarini tan olishdan qochadi, chunki bu uning o‘z-o‘zini baholashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli u o‘z harakatlariga “qulay” va asosli tushuntirishlar topadi. Ratsionalizatsiya ko‘pincha aybdorlik hissi, uyat yoki ichki ziddiyatni kamaytirish maqsadida qo‘llaniladi. Masalan, shaxs noqonuniy yoki agressiv harakatini “majbur bo‘ldim”, “boshqa yo‘lim yo‘q edi”, “u bunga loyiq edi” kabi izohlar bilan oqlashga urinadi. Ushbu mexanizmning muhim jihati shundaki, keltirilayotgan izohlar tashqi tomondan mantiqiy ko‘rinishi mumkin, biroq ular haqiqiy sabablarni to‘liq aks ettirmaydi. Asl motivlar esa ko‘pincha yashirin, ong osti darajasida qoladi.

Profayling jarayonida ratsionalizatsiya keng tarqalgan hodisa hisoblanadi. Ayniqsa jinoyatchilar o‘z xatti-harakatlarini oqlashga moyil bo‘ladi va javobgarlikni kamaytirishga harakat qiladi. Shu sababli so‘roq jarayonida berilayotgan izohlarni tanqidiy tahlil qilish, ularning ichki mantiqiy izchilligini tekshirish

va real faktlar bilan solishtirish zarur. Bunday shaxslar bilan ishlashda ularning aytgan sabablarini darhol rad etish emas, balki bosqichma-bosqich haqiqiy motivlarga olib keluvchi savollar berish samaraliroq hisoblanadi.

10. Sublimatsiya – bu eng moslashuvchan va ijobiy psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda shaxsning ijtimoiy jihatdan nomaqbul yoki instinktiv impuls va ehtiyojlari ijtimoiy qabul qilinadigan, konstruktiv faoliyat shakllariga yo‘naltiriladi. Ya’ni, inson o‘z ichki energiyasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifoda eta olmagan hollarda uni boshqa, maqbul yo‘l orqali amalga oshiradi.

Mazkur mexanizm boshqa himoya shakllaridan farqli ravishda destruktiv emas, balki konstruktiv xarakterga ega. Chunki u ichki ziddiyatni bostirib qo‘ymaydi yoki inkor etmaydi, balki uni ijtimoiy foydali faoliyatga aylantiradi. Sublimatsiya jarayonida shaxsning kuchli ichki impulslari (masalan, agressiya, jinsiy energiya, kuchli hissiy zo‘riqish) to‘g‘ridan-to‘g‘ri namoyon bo‘lish o‘rniga boshqa faoliyatga “ko‘chiriladi”. Bu faoliyat ijtimoiy jihatdan maqbul va ko‘pincha yuqori baholanadigan bo‘ladi. Masalan: agressiya -> sport yoki jismoniy faoliyat; kuchli hissiy kechinmalar -> ijod (san’at, musiqa, yozuv); nazorat ehtiyoji -> rahbarlik faoliyati. Shu tarzda shaxs o‘z ichki energiyasini yo‘qotmaydi, balki uni moslashtirilgan shaklda amalga oshiradi. Sublimatsiya mexanizmini tushunish profilaktika va reabilitatsiya jarayonlarida muhim ahamiyatga ega. Chunki: agressiv yoki deviant xulqqa moyil shaxslarni konstruktiv faoliyatga yo‘naltirish mumkin; jinoyatning oldini olishda ichki energiyani to‘g‘ri kanalga burish muhim; yoshlar bilan ishlashda bu mexanizm ayniqsa samarali.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun bu mexanizmni bilish shaxsni baholashda va profilaktik choralarni tanlashda yordam beradi.

Sublimatsiya jinoyatchilar orasida ikki xil holatda kuzatiladi:

1. Yetarli rivojlanmagan sublimatsiya. Bunda shaxs o‘z impulslarini ijtimoiy maqbul shaklga o‘tkaza olmaydi va natijada u destruktiv yo‘lni tanlaydi (zo‘ravonlik, jinoyat).

2. Qisman mavjud sublimatsiya. Ayrim jinoyatchilar o‘z agressiyasini yoki ichki ziddiyatini boshqa faoliyatda qisman ifoda etadi (masalan, sport, ish), lekin bu yetarli bo‘lmaydi va ular baribir jinoyat sodir etadi.

Ba’zi hollarda jinoyatchi o‘z harakatlarini “nazorat qila olmaganini” ta’kidlashi mumkin, bu esa sublimatsiya mexanizmining yetarli darajada shakllanmaganini ko‘rsatadi.

4.5. IIO xodimlari faoliyatini psixologik himoya mexanizmlari asosida prognozlash

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining kasbiy faoliyati yuqori darajadagi psixologik zo‘riqish, xavf, noaniqlik va tezkor qaror qabul qilish zaruriyati bilan bog‘liq. Bunday sharoitlarda shaxsning ichki psixologik resurslari, ayniqsa psixologik himoya mexanizmlari, uning xulq-atvori va kasbiy samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik himoya mexanizmlari nafaqat shaxsni ichki ziddiyatlardan himoya qiladi, balki uning real vaziyatni qanday qabul qilishi, qaror qabul qilish jarayoni va stressga moslashuv darajasini ham belgilaydi. Shu sababli ushbu mexanizmlarni o‘rganish Ichki ishlar organlari (IIO) xodimlari faoliyatini prognozlashda muhim diagnostik vosita hisoblanadi.

Prognozlashning psixologik asoslari.

Xodim faoliyatini prognozlash – bu uning kelajakdagi xulq-atvori, qaror qabul qilish uslubi va ekstremal vaziyatlardagi reaksiyalarini oldindan baholash jarayonidir. Ushbu jarayonda quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega: stressga chidamlilik darajasi; emotsional barqarorlik; impulslarni nazorat qilish qobiliyati; real vaziyatni adekvat baholash; ichki ziddiyatlarni hal qilish usullari. Aynan shu jihatlar psixologik himoya mexanizmlari orqali namoyon bo‘ladi.[16]

[16] Белинская Д. Б., Антонова Э. А., Зайцева Е. С. Психологические особенности прогнозирования деятельности сотрудников ОВД с учетом механизмов психологической защиты // Вестник Московского университета МВД России. – 2016. – № 6.

Turli himoya mexanizmlari xodim faoliyatiga turlicha ta'sir qiladi. Ularning ayrimlari moslashuvchan bo'lsa, boshqalari kasbiy xatolarga olib kelishi mumkin. Masalan: inkor (rad etish) kuchli bo'lsa, xodim xavfni yetarlicha baholamasligi mumkin; proyeksiya ustun bo'lsa, atrofdagilarga nisbatan asossiz shubha va agressiya paydo bo'ladi; ratsionalizatsiya ortiqcha bo'lsa, noto'g'ri qarorlar "oqlanadi" regressiya kuzatilsa, stress vaziyatida infantil xatti-harakatlar paydo bo'lishi mumkin. Shu bilan birga sublimatsiya rivojlangan bo'lsa, stress konstruktiv faoliyatga yo'naltiriladi. Identifikatsiya ijobiy shaklda bo'lsa, kasbiy rolni samarali egallashga yordam beradi.

IIO xodimlari ko'pincha favqulodda va xavfli vaziyatlarda ishlaydi. Bunday sharoitda psixologik himoya mexanizmlari ayniqsa faollashadi. Prognozlashda quyidagilar hisobga olinadi: xodim stress ostida real vaziyatni inkor etadimi yoki to'g'ri baholaydimi, agressiyani tashqariga chiqaradimi yoki nazorat qila oladimi, qaror qabul qilishda hissiyotlar ustun keladimi yoki mantiq, javobgarlikni o'z zimmasiga oladimi yoki boshqalarga yuklaydimi. Masalan, proyeksiyaga moyil xodim oddiy vaziyatni ham tahdid sifatida qabul qilishi mumkin, bu esa ortiqcha kuch ishlatishga olib keladi. Aksincha, sublimatsiya rivojlangan xodim stressni boshqarib, vaziyatni nazorat ostida ushlab turadi.

Psixologik himoya mexanizmlarini hisobga olgan holda prognozlash quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi: kadrlarni tanlash va saralash; xizmatga psixologik tayyorlash; stressga chidamlilikni oshirish; kasbiy deformatsiyani oldini olish; ekstremal vaziyatlarga tayyorgarlikni baholash. Bu yondashuv xodimlarning individual xususiyatlarini chuqurroq tushunishga va ularning kasbiy samaradorligini oshirishga yordam beradi. IIO xodimlari faoliyatini prognozlashda psixologik himoya mexanizmlarini tahlil qilish muhim o'rin tutadi. Ular shaxsning ichki psixologik holatini, stressga reaksiyasini va qaror qabul qilish uslubini ochib beradi. Ushbu bilimlar asosida xodimlarning kasbiy xulq-atvorini oldindan baholash va ularning samaradorligini oshirish mumkin.

Nazorat savollari:

1. Psixiatrik profayling nima va uning amaliy ahamiyati nimadan iborat?
2. Aktsentuatsiya tushunchasi nima va uning asosiy turlari qanday?
3. Yaqqol va yashirin aktsentuatsiya farqi nimada?
4. Shaxs aktsentuatsiya turlarini sanab bering.
5. Psixiatrik profayling jarayonida shaxs aktsentuatsiyasi turlarini bilish nima uchun muhim hisoblanadi?
6. Shaxs buzilishi tushunchasi va uning ijtimoiy moslashuvga ta'siri qanday tavsiflanadi?
7. Odatiy xulq buzilishlari (qimorbozlik, piro-maniya, kleptomaniya, trixotillomaniya) qanday patologik moyilliklar bilan tavsiflanadi?
8. Psixopatiya tushunchasi va uning shaxsiyatga ta'siri qanday tavsiflanadi?
9. Psixologik himoya mexanizmlari tushunchasi va ularning shaxs psixikasidagi roli qanday?
10. Psixologik himoya mexanizmlari huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlarining faoliyatiga qanday ta'sir qiladi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Белинская Д. Б., Антонова Э. А., Зайцева Е. С. Психологические особенности прогнозирования деятельности сотрудников ОВД с учетом механизмов психологической защиты // Вестник Московского университета МВД России. – 2016. – № 6. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennostiprognozirovaniya-deyatelnosti-sotrudnikov-ovd-s-uchetommehanizmovpsihologicheskoy-zaschity
2. Климонтова О. А. Механизмы психологической защиты // Вестник науки и творчества. – 2018. – № 12 (36). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-psihologicheskoy-zaschity-1 3. Паршукова Л. П. Акцентуации характера: учебное пособие. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 84 с.

V BOB

ETNOPSIXOLOGIK OMILLAR VA PROFAYLING

Ichki ishlar organlarida xizmat olib boruvchi xodimlarning professional faoliyati faqat qonuniy me'yorlar va texnik ko'nikmalar bilan cheklanmaydi. Xodimning shaxsiy psixologik xususiyatlari, shu jumladan etnopsixologik omillar, xizmat samaradorligi va jamoaviy muhit bilan o'zaro aloqasini belgilovchi muhim tarkibiy qism hisoblanadi.

Etnopsixologiya shaxsning etnik va madaniy xususiyatlarini, ularning ijtimoiy va psixologik xatti-harakatlarga ta'sirini o'rganadi. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun bu bilimlar shaxslarni identifikatsiya qilish, ularning xatti-harakatlarini tushunish, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qilish va kommunikatsiyani samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

5.1. Etnopsixologiyaning nazariy asoslari

Etnopsixologiya – shaxsning etnik xususiyatlarini, ularning psixologik xatti-harakatlar va ijtimoiy munosabatlarga ta'sirini o'rganadigan psixologiya yo'nalishi sifatida qaraladi. Ushbu yo'nalishning nazariy va metodologik asoslari shaxsiyatni etnik kontekstda tahlil qilish imkonini beradi hamda ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida shaxslarni identifikatsiya qilish va ularning xatti-harakatlarini tushunish uchun zarur bo'lgan bilimlarni beradi.[17]

Nazariy nuqtai nazardan, etnopsixologiya shaxsning etnik guruh bilan bog'liqligini, madaniy meros va ijtimoiy normalarga asoslangan psixologik xususiyatlarini o'rganadi. Etnopsixologik

[17] Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2012. – 336 с.

tadqiqotlar shaxsning qaror qabul qilish, stressga reaksiyalar, hissiy va motivatsion holatlarini etnik omillar kontekstida tahlil qilishga yo'naltirilgan. Shaxsning psixologik profili uning etnik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, bunday bilimlar ichki ishlar organlarida xizmat olib boruvchi xodimlar uchun profilaktik va operativ ishlar jarayonida samarali qo'llaniladi.

Etnopsixologiyaning metodologik bazasi shaxsiyatni etnik va madaniy kontekstda baholashga asoslangan. Palagina etnopsixologik tadqiqotlarda quyidagi metodlarni muhim deb hisoblaydi: shaxsning etnik identifikatori va madaniy xatti-harakatlarini aniqlash. Ijtimoiy va guruh kontekstida xatti-harakatlarni kuzatish va tahlil qilish; psixodiagnostik testlar va intervyular orqali shaxsning etnik va madaniy xususiyatlarini baholash; metodologik yondashuv ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida shaxslarni tezkor identifikatsiya qilish va ularning ehtimoliy xatti-harakatlarini oldindan baholash imkonini beradi.

Etnopsixologiyaning nazariy-metodologik asoslari quyidagi jihatlarda ahamiyatlidir:

1. Ichki ishlar organlari xodimlarining professional faoliyatida shaxslarni identifikatsiya qilish va xatti-harakatlarini tahlil qilish.
2. Jamoaviy muhit va operativ vaziyatlarda xodimlarning samarali ishlashini ta'minlash.
3. Etnopsixologik bilimlar yordamida ommaviy tadbirlar va xavfli vaziyatlarda xatti-harakatlarni oldindan prognoz qilish.

Shu tarzda, etnopsixologiyaning nazariy-metodologik asoslari ichki ishlar organlari faoliyatida shaxsiyatni aniqlash va boshqarish jarayonini samarali qilishga xizmat qiladi.

5.2. Etnik identiklik va uning shakllanishi

Etnik identiklik shaxsning o'zini ma'lum bir etnik guruhga mansub deb his qilishidir. Bu tushuncha etnospsixologiyada shaxsiyatni o'rganishning asosiy komponentlaridan biri hisob-

lanadi. Etnik identiklik shaxsning madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstini hisobga olgan holda shakllanadi va uning xulq-atvori, qarashlari va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Etnik identiklik shaxsning quyidagi jihatlarini o'z ichiga oladi:

1. Shaxsiy identifikatsiya – shaxs o'zini qaysi etnik guruhga mansub ekanini biladi va tan oladi.
2. Madaniy komponent – til, an'analar, odatlar va diniy qadriyatlar orqali ifodalanadi.
3. Ijtimoiy komponent – guruh ichidagi o'zaro munosabatlar va ijtimoiy rollar bilan bog'liq.
4. Psixologik komponent – shaxsning o'z etnik guruhiga nisbatan hurmat va mehr-muhabbatini o'z ichiga oladi.

Etnik identiklik quyidagi asosiy strukturalardan iborat:

Struktura komponenti	Tavsifi
Kognitiv komponent	Shaxsning o'z etnik guruhiga oid bilimlari va tushunchalari
Emotsional komponent	Guruhga nisbatan hissiy aloqalar: faxr, sadoqat, hurmat
Davranish komponenti	Etik va madaniy qoidalarni amalda qo'llash, ijtimoiy rollarga moslashish
Madaniy komponent	Til, urf-odatlar, diniy va madaniy an'analar

Bu struktura shaxsning etnik guruhga integratsiyalashuvi va ijtimoiy moslashuvi uchun asosiy indikator hisoblanadi.

Etnik identiklik shakllanishi bir nechta asosiy mexanizmlar orqali amalga oshadi:

1. Ijtimoiy o'rganish – shaxs guruhning qadriyatlari, urf-odatlari va xulq-atvorini o'zlashtiradi.
2. Madaniy transmissiya – ota-ona, maktab, madaniy muassasalar orqali etnik merosni qabul qilish.

3. Shaxsiy tajriba – shaxsning ijtimoiy va madaniy kontekstda o‘zini sinab ko‘rishi, guruh ichidagi tajriba orqali identifikatsiya mustahkamlanadi.
4. Ijtimoiy kontrast va farqlash – boshqa etnik guruhlar bilan taqqoslash orqali o‘z guruhining xususiyatlarini aniqlash.

O‘zbekiston sharoitida etnik identiklikning shakllanishi hududiy va madaniy xususiyatlarga bog‘liq:

Millat	**Asosiy etnopsixologik xususiyatlar**	**Ijtimoiy-xulqiy xususiyatlar**	**Madaniy-xonadon qadriyatlari**	**Amaliy tavsiyalar (profayling)**
O‘zbek	Mustahkam etnik identitet, jamiyatga bog‘liqlik	Keng oilaviy aloqalar, hurmatli kommunikatsiya	Kengaytirilgan oila, mehmondo‘stlik, an’anaviy qadriyatlar	Hurmat bilan murojaat, an’anaviy kontekstni hisobga olish
Tojik	Kuchli madaniy identitet, tilga sadoqat	O‘zaro xushmuomala, qadriyatli ijtimoiy muloqot	Ijtimoiy qadriyatlar (til, tarixiy madaniyat)	Shaxsga individual yondashuv, tilga hurmat
Qozoq	Keng turmush tarzi, ochiqlik tizimi	Jamiyatda tez moslashuv, ochiq muloqot	An’anaviy mehmondo‘stlik	Ochiq aloqa uslubi, sezgir muloqot
Qirg‘iz	Madaniy-tarixiy urf-odatlar	Jamoadorlik, oila ichida hamkorlik	Qishloq va tog‘ kontekstida kommunikatsiya	Qishloq madaniyatiga hurmat ko‘rsatish

Qora-qalpoq	O‘ziga xos etnopsixolo-gik tuzilma	Uzluksiz madaniy qadriyatga sadoqat	Mahalliy urf-odatlar, folklor	Lokal qad-riyatlarni tushunish
Rus	Shaxsiy mus-taqillik bilan uyg‘unlash-gan	Boshqaruv va huquqiy fikrlash	Sovet davri va urban madaniyat	Huquqiy mavqe bilan aloqa qilish

O‘zbeklar: Oilaviy qadriyat va jamiyatga bo‘lgan sadoqat ularning etnopsixologik profilini belgilaydi, shuningdek, bu turli ijtimoiy vaziyatlarda kommunikatsiya va qaror qabul qilishga ta’sir ko‘rsatadi.

Tojiklar: Til va madaniyatga tayangan mustahkam identitet kuchli ijtimoiy uyg‘unlik va xushmuomala komponentlarini shakllantiradi.

Qozoqlar va Qirg‘izlar: Ko‘chmanchi turlari bilan bog‘liq tarixiy kontekst, ochiqlik va sezgir aloqa uslubi bilan xarakterlanadi.

Qoraqalpoqlar: Mahalliy madaniyat va folklor qadriyatlari, shuningdek, til, an’ana va stereotiplar ularning etnopsixologik munosabatlarini shakllantiradi.

Ruslar: Urban madaniyat, huquqiy fikrlash va individualistik qadriyatlar tizimi bilan ajralib turadi.

Etnik identiklik – bu shaxsiyatni to‘liq tushunish va professional faoliyatda samarali ishlash uchun asosiy komponentdir. Uning tuzilmasi, mexanizmlari va regional xususiyatlarini chuqur o‘rganish IIV xodimlarining ijtimoiy va psixologik moslashuvini mustahkamlaydi. Shuningdek, etnik identiklik shaxsning professional faoliyatiga ham ta’sir qiladi: IIV xodimlari uchun shaxsning etnik madaniy merosini hisobga olish, xizmat vazifalarida samarali kommunikatsiya va ijtimoiy integratsiyaga yordam beradi.

5.3. Markaziy Osiyo hududiga xos etnopsixologik xususiyatlar

Sharqiy Markaziy Osiyo mamlakatlari – O‘zbekiston, Qozog‘iston, Tojikiston, Qirg‘iziston va Turkmaniston – o‘ziga xos etnopsixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu hudud aholisi qadimgi ko‘chmanchi sivilizatsiyalardan, boy tarixiy tajribadan va boy madaniy merosdan kelib chiqqan holda shakllangan. Etnopsixologik nuqtai nazardan bu mintaqa aholisi o‘zining ijtimoiy xulq-atvori, qadriyatlari, muloqot uslubi va stressga qarshi chidamliligi bilan ajralib turadi.

Sharqiy Markaziy Osiyo aholisi ko‘chmanchi hayot tarzi, qadimiy savdo yo‘llari va hududiy uyg‘unlik bilan shakllangan. Mehmondo‘stlik, hurmat, hamkorlik va guruhga sadoqat bu mintaqa xalqlarining asosiy qadriyatlaridan hisoblanadi. Islom dini va sufizm ta’limoti ham shaxsiyatning ijtimoiy xulqiga, uning boshqalar bilan munosabatlariga va ruhiy barqarorligiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Oila va qarindoshlik aloqalari bu mintaqa etnopsixologiyasining markaziy jihatidir. Oilada qaror qabul qilishda kattalarning maslahati va jamoaviy manfaatlar shaxs manfaatidan ustun turadi. Bu xususiyat ichki ishlar organlari xodimlari uchun jamoaviy xavfsizlikni ta’minlash va profilaktik ishlarni samarali rejalashtirishda muhimdir.

Sharqiy Markaziy Osiyo xalqlarining etnopsixologik xususiyatlari:

1. O‘zaro munosabatlar va ijtimoiy normativlar: mintaqa aholisi ijtimoiy birlashuv va guruhga moslashuvni qadrlaydi. Qarindoshlar, qo‘shnilar va hamkasblar bilan mustahkam aloqalar shakllangan, bu esa shaxsiy va jamoaviy qarorlarni qabul qilish jarayonida bevosita namoyon bo‘ladi. Konfliktlarni ochiq tarzda hal qilish odatda kam uchraydi; aksariyat hollarda ularni diplomatik va muloyim yo‘l bilan yechishga harakat qilinadi.
2. Shaxsiy va guruhiy qadriyatlar: hurmat, sadoqat, obro‘ va jamoaga xizmat qilish markaziy qadriyat sifatida namo-

yon bo‘ladi. Guruh manfaatini shaxs manfaatidan ustun qo‘yish odati ko‘plab ijtimoiy vaziyatlarda, xususan, oilaviy va mahalliy jamoalardagi qarorlar qabul qilishda kuzatiladi.

3. Xulq-atvor va muloqot uslublari: Markaziy Osiyo aholisi muloqotda odatda muloyim va noaniq iboralarni ishlatadi, bevosita tanqiddan ko‘ra diplomatik uslubni afzal ko‘radi. Bu o‘z navbatida ichki ishlar organlari xodimlari uchun, shaxsni identifikatsiya qilish va ijtimoiy tahlil qilish jarayonida muloqotni to‘g‘ri yo‘naltirish imkonini beradi.
4. Psixologik barqarorlik va stressga chidamlilik: Sharqiy Markaziy Osiyo xalqlari stressni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash orqali yengishga intiladi. Shaxsiy va jamoaviy obro‘ning yuqori ahamiyati, shuningdek, an’anaviy va diniy qadriyatlar stressni boshqarish mexanizmlariga bevosita ta’sir qiladi. Bu xodimlarga mas’uliyatli vaziyatlarda psixologik barqarorlikni saqlashni osonlashtiradi.

Mintaqaviy farqlar: O‘zbekistonliklar, Tojiklar, Qozog‘istonliklar, Qirg‘izlar va Turkmanlar orasida ba’zi etnopsixologik farqlar mavjud. Masalan, O‘zbekistonning Farg‘ona vodiysi aholisi qishloq jamoalari bilan ko‘proq guruhga moslashuvni namoyon qiladi, Tojikistonning tog‘li hududlarida esa an’anaviy qarindoshlik aloqalari kuchli. Qozog‘istonning shimoliy va janubiy hududlarida muloqot uslubi farq qiladi: janubda guruhga moslashuv va diplomatik muloqot ko‘proq, shimolda esa ochiq muloqotga urg‘u beriladi.

Hududiy farqlarni bilish xodimlarga profilaktik va operativ ishlarni rejalashtirishda yordam beradi. Guruhiy va oilaviy qadriyatlarni hisobga olish shaxsni identifikatsiya qilish va xavfli vaziyatlarni oldini olishda samarali vosita hisoblanadi. Muloqot uslublari va stressga chidamlilik xususiyatlarini tushunish xodimlarga jamoaviy ishlarni yaxshilash va konfliktlarni oldini olish imkonini beradi.

5.4. Etnomadaniy omillarning xulq-atvoriga ta'siri

Shaxsiyatning psixologik xususiyatlari, uning xulq-atvori va qaror qabul qilish uslubi nafaqat biologik va individual omillarga, balki etnopsixologik va madaniy kontekstga ham bevosita bog'liq. Sharqiy Markaziy Osiyo mamlakatlari aholisi, shu jumladan O'zbekiston, Qozog'iston va Tojikiston xalqlari, o'ziga xos etnomadaniy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu bo'limda biz shaxs xulq-atvorini shakllantirishda etnomadaniy omillarning ta'sirini chuqur tahlil qilamiz, shu bilan birga ichki ishlar organlari xodimlari uchun amaliy ahamiyatini ko'rsatamiz.

Etnomadaniyat – bu jamiyatning tarixiy, madaniy, diniy va an'anaviy qadriyatlarini o'z ichiga olgan tizim bo'lib, u shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini, muloqot uslubini, qaror qabul qilish mexanizmlarini va stressga chidamliligini shakllantiradi.

Qadriyatlar va norma tizimi: Sharqiy Markaziy Osiyo xalqlari uchun hurmat, sadoqat, mehmondo'stlik va guruhga moslashuv markaziy qadriyatlar hisoblanadi.

Bu qadriyatlar shaxsning oilaviy va jamiyatdagi roli, hamda ish faoliyatidagi xatti-harakatlariga bevosita ta'sir qiladi.

An'ana va urf-odatlar: Etnopsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shaxsiyatning xulq-atvori ko'pincha an'anaviy ijtimoiy rollar, diniy ta'limotlar va xalq orasidagi odatlarga muvofiq shakllanadi. Masalan, qarindoshlik va jamoaviy mas'uliyat hissi shaxsning boshqalar bilan munosabatlarini belgilaydi.

Shaxs xulq-atvoriga etnomadaniy omillarning asosiy yo'nalishlari.

1. Guruhga moslashuv: o'zbek va qozoq, tojik, qirg'iz hamjamiyatlarida shaxs ko'pincha guruhning manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo'yadi. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun bu xulq-atvorni tushunish, jamoaviy operativ ishlar va profilaktik tadbirlarni samarali amalga oshirishga yordam beradi.

2. Mehmondo‘stlik va hurmat: Markaziy Osiyo xalqlari orasida mehmondo‘stlik va hurmat qadriyatlari yuqori. Bu xususiyat, masalan, profilaktik suhbatlar va ijtimoiy monitoring vaqtida shaxs bilan muloqot qilishda muhim hisoblanadi.
3. Stressga chidamlilik va psixologik barqarorlik: etnomadaniy omillar shaxsning stressga chidamliligini oshiradi. Sufizm va diniy qadriyatlar, an’anaviy oilaviy qo‘llab-quvvatlash tizimi odamning murakkab vaziyatlarda ruhiy barqarorligini ta’minlaydi. Ichki ishlar organlarida xodimlarga bu bilim shaxsni baholash va xavfli vaziyatlarni oldini olishda yordam beradi.
4. Muloqot va qaror qabul qilish uslubi: Sharqiy Markaziy Osiyo xalqlari odatda noaniq va muloyim muloqot uslubini ishlatadi. Ular tanqiddan ko‘ra diplomatik yo‘lni afzal ko‘radi. Bu shaxsni identifikatsiya qilish, xavfli vaziyatlarni aniqlash va profilaktik ishlarni samarali rejalashtirish uchun ichki ishlar organlari xodimlariga foydalidir.

Shaxsni identifikatsiya qilish: Etnomadaniy omillarni tushunish shaxsning xulq-atvori va qaror qabul qilish uslublarini to‘g‘ri tahlil qilish imkonini beradi.

Profilaktik va operativ tadbirlar: Mintaqaviy va etnik xususiyatlarni hisobga olish xavfsizlikni ta’minlash, konfliktlarni oldini olish va jamoaviy ishlarni samarali tashkil etishga yordam beradi. Kommunikatsiya va psixologik ta’sir: Shaxsning madaniy qadriyatlari va an’anaviy xulq-atvori asosida muloqot qilish uning ishbilarmonlik va ijtimoiy munosabatlardagi javobini yaxshilaydi.

Amaliy misollar:

O‘zbekistonning chekka qishloq hududlarida ishlovchi xodimlar uchun mahalliy jamoalar bilan profilaktik muloqotda oilaviy qadriyatlarni hisobga olish muhim. Masalan, yoshlar bilan ishlashda ularning oila va qarindoshlik tizimiga hurmat ko‘rsatish samarali natija beradi. Qozog‘istonning janubiy hu-

dudlarida operativ vaziyatlarda guruhga moslashuv va muloyim muloqot orqali xavfli vaziyatlarni kamaytirish mumkin.

Tojikiston tog‘li hududlarida shaxsning qaror qabul qilish jarayonida an’anaviy urf-odatlar va diniy qadriyatlarni inobatga olish ichki ishlar organlari xodimlari uchun muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi.

Etnomadaniy omillar shaxsiyatning xulq-atvori, qaror qabul qilish uslubi va stressga chidamliligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun bu bilimni o‘z ish faoliyatida qo‘llash shaxsni identifikatsiya qilish, xavfli vaziyatlarni oldini olish va jamoaviy ishlarni samarali tashkil etishda muhimdir.

5.5. Ichki ishlar organlari xodimlarining professional faoliyatida etnopsixologik bilimlardan foydalanish masalalari

Etnopsixologik bilimlar ichki ishlar organlari xodimlari uchun juda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu bilimlar xodimlarga quyidagi vazifalarni bajarishda yordam beradi:

Shaxsni aniqlash va profayling samaradorligini oshirish. Etnopsixologik bilimlar shaxsning xulq-atvori, ijtimoiy odatlari va madaniy xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Bu, o‘z navbatida, profaylerlar va tezkor xodimlarga shubhali shaxslarni aniqlash, ularning xatti-harakatlarini prognoz qilish va jinoyat sodir bo‘lishini oldini olish imkonini beradi. Qonunbuzarlik va jinoyatlarni oldini olish. Turli etnik guruhlarning madaniy va psixologik xususiyatlarini bilish, xodimlarga ijtimoiy muhitda yuz berishi mumkin bo‘lgan konfliktlar va jinoyatlar ehtimolini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, ular profayler sifatida xavfli vaziyatlarni oldindan sezish va tegishli choralarni qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi.

Ijtimoiy interaktsiya va kommunikatsiya samaradorligi. Etnopsixologik bilimlar xodimlarga turli etnik guruhlar bilan

muloqot qilishda to‘g‘ri yondashuvni tanlashga yordam beradi. Masalan, xodimlar muayyan guruhning odatlari, qadriyatlari va urf-odatlarini hisobga olgan holda suhbatni boshlash yoki profayling jarayonida savollarni berish mumkin.

Xodimlarning o‘zaro hamkorligi va jamoaviy ishlashini kuchaytirish. Ichki ishlar organlari xodimlari turli etnik va madaniy kelib chiqishi bo‘lgan hamkasblari bilan ishlashda etnopsixologik bilimlardan foydalanish orqali jamoada ijtimoiy muhitni yaxshilash va tushunmovchiliklarning oldini olish mumkin.

Etnopsixologik bilimlar ichki ishlar organlari xodimlarining professional faoliyatini samarali qilishda, shaxsni aniqlash va jinoyatlarni oldini olish jarayonlarida muhim ahamiyatga ega. Ushbu bilimlar nafaqat profayling jarayonida, balki kundalik ish faoliyatida ham xodimlarga yordam beradi.

Profayling va shaxsni identifikatsiya qilishda etnopsixologik bilimlardan foydalanish. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun gumonlanuvchining xulq-atvorini to‘g‘ri baholash va shaxsni identifikatsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda etnopsixologik bilimlar asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Etnopsixologik ma’lumotlar yordamida xodimlar shaxsning milliy, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda xulq-atvorni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Birinchidan, gumonlanuvchining xatti-harakatlarini tahlil qilishda etnopsixologik bilimlardan foydalanish uning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini, shuningdek, madaniy kontekstini hisobga olishga yordam beradi. Masalan, turli etnik guruhlarda yuz ifodalari, imo-ishoralari va nutqiy xususiyatlarning o‘ziga xosligi mavjud bo‘lib, ularni noto‘g‘ri talqin qilish xatoliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, profayler shaxsning xatti-harakatlaridagi noverbal belgilarni, yuz harakatlarini, imo-ishoralarini va nutq ohangini etnopsixologik kontekstga mos ravishda baholashi zarur.

Ikkinchidan, kuzatish va tahlil usullari etnopsixologik ma’lumotlar bilan to‘ldirilgan bo‘lishi kerak. Bu quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi:

Noverbal signallarni kuzatish: imo-ishoralar, tana harakati, yuz ifodalari va jestikulyatsiya. Xulq-atvorni tahlil qilish: gumonlanuvchining harakatlari, qaror qabul qilish mexanizmlari va stressga javobi.

Nutqiy xususiyatlarni o'rganish: so'zlash uslubi, ohang, tezlik va madaniy kontekstga moslik.

Etnopsixologik bilimlardan foydalanish nafaqat profaylingning sifatini oshiradi, balki ichki ishlar xodimlarining operativ qaror qabul qilish jarayonida xatoliklarni kamaytirishga ham yordam beradi. Shu tarzda, gumonlanuvchining shaxsiy va madaniy kontekstini to'g'ri baholangan holda uning xatti-harakatlarini tushunish va xavf-xatarlarni oldindan aniqlash mumkin bo'ladi.

Ichki ishlar organlari doirasida turli etnik guruhlar bilan muloqot xususiyatlari. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun fuqarolar bilan samarali va to'g'ri muloqot qilish milliy va madaniy xususiyatlarni hisobga olish orqali amalga oshiriladi. Turli etnik guruhlar bilan ishlashda etnopsixologik bilimlar xodimlarga kommunikatsiyani optimallashtirish, nizolarni oldini olish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash imkonini beradi.

1. Madaniy xususiyatlar va ularning muloqotga ta'siri. Har bir etnik guruhning o'ziga xos madaniy qadriyatlari, an'analari va ijtimoiy normativlari mavjud. Ushbu xususiyatlar fuqarolar bilan muloqot jarayonida xodimlarning so'zlash uslubi, imo-ishoralar va harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ayrim guruhlarda hurmat belgisi sifatida tana tilidagi imo-ishoralar muhim bo'lsa, boshqalarida bu so'zlashuv ohangi va nutq tezligiga bog'liq bo'ladi. Etnopsixologik bilimlar yordamida xodimlar fuqarolarning madaniy kontekstini hisobga olib, noto'g'ri talqin va tushunmovchilikning oldini oladi. Shu bilan birga, etnik guruhlarning ijtimoiy qadriyatlarini tushunish profayler va operativ xodimlar uchun shaxsiy va jamoaviy xavf-xatarlarni aniqlashda yordam beradi.
2. Turli etnik guruhlar bilan samarali muloqot strategiyalari. Turli etnik guruhlar bilan samarali ishlash uchun xodim-

lar quyidagi strategiyalardan foydalanishlari mumkin: moslashuvchan kommunikatsiya – suhbatni fuqarolarning madaniy xususiyatlariga moslashtirish. Aktiv tinglash va empatiya – ularning fikrlarini va his-tuyg'ularini tushunishga harakat qilish. Aniq va izchil ma'lumot berish – noto'g'ri tushunmovchiliklarni kamaytirish uchun qisqa va lo'nda izohlar. Konfliktlarni oldini olish – etnik yoki madaniy tafovutlarni hisobga olgan holda qaror qabul qilish va xatti-harakatlarni boshqarish.

3. Noto'g'ri tushunish va nizolardan saqlanish bo'yicha tavsiyalar. Turli etnik guruhlar bilan ishlashda xodimlar quyidagi amaliy tavsiyalarga amal qilishlari lozim: fuqarolarni etnik va madaniy kontekstda tushunishga intilish. Stereotiplar va avvalgi xulqiy tajribalarga asoslangan xulosa chiqarishni kamaytirish. Madaniy xususiyatlarni jinoyat yoki xavf belgisi bilan chalkashtirmaslik. Zarurat bo'lganda tarjimon yoki madaniyat bo'yicha maslahatchidan foydalanish.

Shu tarzda, ichki ishlar organlari xodimlari turli etnik guruhlar bilan muloqotda etnopsixologik bilimlardan foydalangan holda samarali va xavfsiz ish olib borishlari mumkin, bu esa nafaqat profayling aniqligi, balki jamoat barqarorligi va ijtimoiy ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kognitiv xatolar, stereotipizatsiya va ularning shaxsni baholashga ta'siri. Ichki ishlar organlari xodimlari shaxsni baholash va profayling jarayonida kognitiv xatolarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Kognitiv xatolar – bu inson ongidagi idrok va fikrlash jarayonidagi sistematik noto'g'ri talqinlar bo'lib, ular shaxsning xulq-atvorini, motivlarini va niyatlarini baholashda xatolarga olib kelishi mumkin.

1. Attributiv (aniqlovchi) xatolar shaxsning xatti-harakatlarini tushuntirishda yuzaga keladi. Masalan, fuqarolarning qaysidir harakati faqat shaxsiy xususiyatlariga bog'liq deb baholanishi, vaziyat omillari e'tiborga olinmasligi mumkin.

Ichki ishlar xodimlari uchun bunday xatolar noto‘g‘ri profayling va shaxsni identifikatsiya qilishga olib keladi. Shu sababli, har bir harakatni kontekstual tahlil qilish zarur.

2. Birnchi taassurot effekti – xodim dastlabki ma’lumotlarga ko‘proq e’tibor beradi va keyingi xulq-atvorni noto‘g‘ri baholashi mumkin. So‘nggi taassurot effekti – oxirgi kuzatilgan xatti-harakatlar shaxs haqida umumiy xulosaga ortiqcha ta’sir qiladi. Bu effektlar profaylerlar va operativ xodimlar qaror qabul qilish jarayonida subyektivlikni oshiradi.
3. Tasdiqlovchi oldindan shakllangan idrok – xodim ilgari mavjud bo‘lgan fikr yoki stereotipga mos ma’lumotlarni ko‘proq e’tiborga olib, qarama-qarshi ma’lumotlarni e’tiborsiz qoldirishi. Bu, masalan, shubhali shaxsni baholashda noto‘g‘ri xulosalarga olib keladi va operativ qarorlar sifatini pasaytiradi.
4. Kognitiv xatolar quyidagi sohalarda sezilarli ta’sir ko‘rsatadi: shaxsni identifikatsiya qilish – noto‘g‘ri attributiv xatolar yoki tasdiqlovchi idrok shaxsni noto‘g‘ri identifikatsiya qilishga olib keladi. Xulq-atvor tahlili – birinchi yoki so‘nggi taassurot effekti sababli harakatlarni noto‘g‘ri talqin qilish. Operativ qaror qabul qilish – kognitiv xatolar sababli xodimlar xavfni noto‘g‘ri baholashi, profayler trategiyasini xato tanlashi mumkin.

Ichki ishlar organlari xodimlari uchun shaxsni baholash va profayling jarayonida stereotiplar va etnik oldindan fikrlar katta xavf tug‘diradi.

Stereotiplar – bu ijtimoiy guruhlar haqida oddiylashtirilgan, umumlashtirilgan tasavvurlar bo‘lib, ular shaxsiy xatti-harakatlarni baholashda xatolarga olib kelishi mumkin.

1. Gumonlanuvchilarni baholashda stereotiplarning xavfi. Stereotiplar xodimlarning shaxsni baholashidagi obyektivlikni pasaytiradi. Masalan, ma’lum etnik guruhga mansub shaxsning xulq-atvorini faqat guruh xususiyatlariga bog‘lab baholash, uning real motivlarini va niyatlarini

noto‘g‘ri talqin qilishga olib keladi. Bu, o‘z navbatida, profayling va operativ qaror qabul qilish sifatini pasaytiradi.

2. Madaniy xususiyatlarni jinoyat belgilaridan ajratish. Ichki ishlar organlari xodimlari madaniy va etnik xususiyatlarni aniqlay bilishi muhim: har bir guruhning odatlari, nutqiy va noverbal xatti-harakatlari kontekst bilan baholanadi. Madaniy xususiyatlar jinoyat belgilaridan farqlanishi kerak. Masalan, odatiy ijtimoiy muloqot uslubi yoki tana harakati jinoyat niyatini ko‘rsatmaydi. Xodimlar etnik xususiyatlarni shaxsiy xavf bilan chalkashtirmaslikni o‘rganishi zarur.
3. Amaliy tavsiyalar: stereotiplar va xatolar ta’sirini kamaytirish. Stereotiplar va oldindan fikrlarning salbiy ta’sirini minimallashtirish uchun quyidagi choralar tavsiya etiladi: har bir shaxsni alohida kontekstda baholash, umumiy guruh stereotiplariga bog‘lamaslik.

Profayling jarayonida noverbal va nutqiy ma’lumotlarni tizimli va metodik tahlil qilish. Qaror qabul qilishda turli manbalarni solishtirish va oldindan mavjud stereotiplarni nazorat qilish. Shaxsni baholash jarayonida hamkasblar bilan maslahatlashish va ikkilamchi nazorat mexanizmlarini qo‘llash. Ushbu tavsiyalar xodimlarga stereotiplarning salbiy ta’sirini kamaytirishga, shaxsni aniq va adolatli baholashga yordam beradi hamda profayling a operativ qaror qabul qilish jarayonlarida samaradorlikni oshiradi.

Ommaviy tadbirlarda etnik va madaniy xususiyatlarni hisobga olgan holda ishlash. Ommaviy tadbirlar ichki ishlar organlari xodimlari uchun murakkab operativ muhit hisoblanadi. Bunday sharoitda turli etnik va madaniy guruhlar vakillari bir joyda to‘planadi, bu esa xulq-atvorning xilma-xilligini kuchaytiradi. Shu sababli, ommaviy tadbirlarda xavfsizlikni ta’minlash jarayonida etnopsixologik bilimlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi.

1. Turli etnik guruhlar ishtirokidagi olomonni kuzatish xususiyatlari. Olomon psixologiyasi etnopsixologik omillar

bilan o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Turli guruhlarda: hissiy reaksiyalar ifodalanish darajasi farq qilishi mumkin; jamoaviy birdamlik (kollektivizm) darajasi turlicha bo‘ladi; yetakchiga ergashish tendensiyasi kuchli yoki sust bo‘lishi mumkin; noverbal signallar (imo-ishora, masofa saqlash, ovoz balandligi) o‘ziga xos shaklda namoyon bo‘ladi. Shu sababli, xodimlar olomonni kuzatishda quyidagilarga e’tibor qaratishi lozim: guruh ichidagi mikro-yetakchilarni aniqlash; umumiy kayfiyatning o‘zgarishini (hissiy ko‘tarilish, keskinlik, tajovuzkorlik) monitoring qilish; etnik kontekstga xos xatti-harakatlarni xavf belgilaridan ajratish. Madaniy jihatdan faol jestikulyatsiya yoki baland ovozda muloqot qilish har doim ham agressiya belgisi emasligini hisobga olish zarur.

2. Ommaviy tadbirlarda potensial xavfli shaxslarni profayling qilish. Ommaviy muhitda profayling jarayoni individual va guruh xulq-atvorini parallel ravishda tahlil qilishni talab qiladi. Etnopsixologik bilimlar bu jarayonda quyidagicha qo‘llaniladi: shaxsning umumiy guruh xulqidan keskin farq qiluvchi harakatlarini aniqlash; stress, qo‘rquv yoki yashirin niyat belgilarini noverbal signallar orqali kuzatish; nutqiy muloqotda asabiylik, haddan tashqari yopiq yoki aksincha, provokatsion xatti-harakatlarni baholash. Profayling madaniy kontekstni hisobga olgan holda har bir belgini kompleks tahlil qilishi kerak. Masalan, masofa saqlash yoki ko‘z bilan kam aloqa qilish ayrim madaniyatlarda hurmat belgisi bo‘lishi mumkin, lekin boshqa vaziyatda yashirin xavotir belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin. Shu bois baholash birgina belgiga asoslanmasligi lozim.
3. Mojarolar xavfini kamaytirish va tahdidlarni aniqlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar. Ommaviy tadbirlarda nizolarni oldini olish va tahdidlarni erta aniqlash uchun quyidagi choralar tavsiya etiladi:

Profilaktik muloqot – tadbir boshida tushuntirish ishlari olib borish, aniq va tushunarli ko‘rsatmalar berish. Madaniy sezgirlik

– guruh vakillarining an'analari va diniy xususiyatlarini hurmat qilish. Vizual monitoring tizimi – hududni sektorlar bo'yicha kuzatish va dinamik o'zgarishlarni qayd etish. Guruh ichidagi keskinlikni erta aniqlash – ovoz balandligining keskin oshishi, tezkor harakatlanish, agressiv imo-ishoralar kabi belgilarni baholash. Operativ hamkorlik – turli bo'linmalar o'rtasida tezkor axborot almashinuvi.

Shuningdek, xodimlar stereotiplarga asoslanmagan holda, har bir shaxsni individual ravishda baholashi, qaror qabul qilishda bir nechta omillarni solishtirishi lozim. Ommaviy tadbirlarda etnopsixologik bilimlardan foydalanish xavfsizlikni ta'minlash samaradorligini oshiradi. Turli etnik va madaniy guruhlar xulq-atvorining o'ziga xosligini tushunish profaylingning aniqligini kuchaytiradi, mojarolarni kamaytiradi va tahdidlarni erta aniqlash imkonini beradi. Bu esa ichki ishlar organlari faoliyatining professional darajasini yuksaltiradi va jamoat xavfsizligini mustahkamlaydi.

Keyslar va xulq-atvorni tahlil qilish

Etnopsixologiya nuqtayi nazaridan real vaziyatlarni tahlil qilish ichki ishlar organlari xodimlariga xulq-atvorni chuqurroq va obyektiv baholash imkonini beradi. Har qanday holatda ham bitta belgi asosida xulosa chiqarish mumkin emas. Baholash kompleks, dinamik va kontekstual bo'lishi lozim. Quyida ommaviy va operativ vaziyatlarga oid amaliy keyslar keltiriladi.

Keys 1. Stadiondagi shaxs. Holat: erkak shaxs kirish nazoratidan oldin hududni bir necha bor kuzatadi. Dastlabki ehtimollar: u kimnidir kutayotgan bo'lishi mumkin. Yo'nalishni aniqlay olmayotgan bo'lishi mumkin. Razvedka xarakteridagi kuzatuv olib borayotgan bo'lishi mumkin. Qo'shimcha indikatorlar: ko'z harakatining tezligi va notekisligi. Tana mushaklarining zo'riqishi. Xodim bilan kontaktga kirishganda reaksiyasi (ochiqlik yoki himoyalanish). Etnopsixologik yondashuv: Ayrim madaniyatlarda atrofni sinchiklab kuzatish ehtiyotkorlik belgisi hisoblanadi.

Shu sababli xulosa chiqarishdan oldin vaziyat dinamikasi va qo‘shimcha belgilar baholanadi.

Keys 2. Ommaviy tadbir. Holat: shaxs savollarga qisqa javob beradi va ko‘zini pastga qaratadi. Madaniy kontekst: ba’zi madaniyatlarda ko‘zga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarash hurmatsizlik belgisi bo‘lishi mumkin, qisqa javob berish esa kamtarlik yoki rasmiylik ifodasi hisoblanadi. Xavf indikatorini aniqlash usuli: savol mazmuni o‘zgartiriladi (neytral savoldan aniqlashtiruvchi savolga o‘tish). Reaksiya dinamikasi kuzatiladi (ovoz tembri, pauzalar, tana harakati). Agar javoblarda mantiqiy uzilish, keskin asabiylik yoki qarama-qarshilik kuzatilsa, qo‘shimcha tekshiruv zarur bo‘lishi mumkin.

Keys 3. Davlat bayrami. Holat: shaxs bayroq yonida uzoq vaqt turib, atrofni kuzatadi. Ehtimoliy tushuntirishlar: fotosuratga tushmoqchi bo‘lishi mumkin.

Yo‘qolgan tanishini qidirayotgan bo‘lishi mumkin. Strategik kuzatuv olib borayotgan bo‘lishi mumkin. Profayling savollari: Tana harakati zo‘riqqanmi yoki erkinmi? Savollarga javob berishda uzilishlar bormi? Emotsional ifoda vaziyatga mos keladimi? Baholashda shaxsning umumiy xulq-atvori va atrofdagi vaziyat bilan mosligi asosiy mezon hisoblanadi.

Keys 4. Jamoat transporti. Holat: yo‘lovchi orqa eshik yonida turib, tez-tez atrofga qaraydi. Ehtimoliy izohlar: o‘g‘irlikdan qo‘rqayotgan bo‘lishi mumkin. Birinchi marta ushbu yo‘nalishda ketayotgan bo‘lishi mumkin. Huquqbuzarlikka tayyorlanayotgan bo‘lishi mumkin. Asosiy indikator – dinamik o‘zgarish: agar shaxs ma’lum nuqtaga yaqinlashganda zo‘riqishi kuchaysa, qo‘l harakati yashirin obyektga yo‘nalsa yoki boshqa shaxslar bilan yashirin signal almashinuvi kuzatilsa, xavf ehtimoli oshadi.

Keys 5. Siyosiy yig‘ilish. Holat: bir shaxs baland ovozda shior aytadi va boshqalarni ruhlantiradi. Savol: Bu liderlikmi yoki provokatsiyami? Qo‘shimcha indikatorlar: emotsional haddan oshish darajasi. Qo‘llarning keskin va agressiv harakatlari. Guruhni maqsadli ravishda boshqarishga urinish. Etnopsixologik jihatdan ayrim madaniy muhitlarda hissiyotlarni ochiq ifoda-

lash ijtimoiy norma hisoblanadi. Shu sababli provokatsiya xulosasi faqat agressiv chaqiriqlar yoki destruktiv yo'naltirish mavjud bo'lsa asoslanadi.

Keys 6. Aeroport nazorati. Holat: yo'lovchi savolga javob berayotganda ko'zini olib qochadi. Madaniy sabab bo'lishi mumkin: ba'zi madaniyatlarda rasmiy shaxs bilan ko'zga to'g'ri qarash noqulaylik tug'diradi yoki hurmatsizlik deb qabul qilinadi. Tekshiruv mexanizmi: keyingi savollarda ko'z harakati qanday o'zgaradi? Ovoz tembri va tezligi o'zgaradimi? Qo'l harakati yoki tana zo'riqishi kuchayadimi? Birgina belgi asosida xulosa chiqarilmaydi. Faqat bir nechta indikatorlarning uyg'unligi xavf ehtimolini ko'rsatishi mumkin.

Keyslar tahlili shuni ko'rsatadiki: har bir xulq-atvor kamida ikki-uchta ehtimoliy izohga ega bo'lishi mumkin. Madaniy xususiyatlar jinoyat belgilaridan aniq ajratilishi kerak. Qaror qabul qilishda dinamik kuzatuv, kontekst va kompleks indikatorlar asosiy mezon hisoblanadi.

Shaxsni baholashda kognitiv xatolar, stereotiplar va oldindan fikrlar noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Shu sababli profayling jarayonida verbal, noverbal va kontekstual belgilarni kompleks tahlil qilish muhimdir. Etnopsixologik yondashuv madaniy xususiyatlarni jinoyat belgilaridan ajratish, xavfni to'g'ri baholash va mojarolarni oldini olishga yordam beradi. Amaliy tavsiyalar va kuzatuv algoritmlari nazariyani kundalik faoliyatga tatbiq etishga xizmat qiladi hamda qaror qabul qilish aniqligini oshiradi. Umuman, etnopsixologik yondashuv professional kompetensiyani mustahkamlaydi va jamoat xavfsizligini ta'minlash samaradorligini oshiradi.

Nazorat savollari:

1. Etnopsixologiya nimani o'rganadi va uning ichki ishlar organlari faoliyatidagi ahamiyati nimada?
2. Profayling jarayonida madaniy va etnik xususiyatlarni hisobga olish nega muhim?

3. Kognitiv xatolar deganda nima tushuniladi?
4. Stereotiplar shaxsni baholash jarayoniga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin?
5. Madaniy xususiyatlarni jinoyat belgilaridan qanday ajratish mumkin?
6. Ommaviy tadbirlarda olomonni kuzatishda nimalarga e'tibor berish kerak?
7. Birgina noverbal belgi asosida xulosa chiqarish nega noto'g'ri hisoblanadi?
8. "Madaniy filtr" tamoyili nimani anglatadi?
9. Potensial xavfni aniqlashda dinamik kuzatuvning ahamiyati nimada?
10. Etnopsixologik bilimlarni kundalik xizmat faoliyatiga qanday integratsiya qilish mumkin?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Психология профессионального общения оперативных сотрудников полиции с гражданами: учебное пособие / под ред. Г. С. Човдыровой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 129 с.
2. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2012. – 336 с.: ил. – ISBN 978-5459-00575-2.

VI BOB

TERRORCHI SHAXS PSIXOLOGIYASI

6.1. Terrorizm tushunchasi va terrorchilarning psixologik xususiyatlari

Terrorizm inson faoliyatining eng xavfli va vayronkor ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, uning asosiy maqsadi zo‘ravonlik vositasida jamiyatda qo‘rquv, vahima va beqarorlik muhitini yuzaga keltirishdan iboratdir. Mazkur hodisa oddiy jinoyatchilikdan farqli ravishda, bevosita jismoniy zarar yetkazish bilangina cheklanmaydi, balki keng ijtimoiy-psixologik ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltiriladi. Terrorchilik harakatlari natijasida paydo bo‘ladigan qo‘rquv hissi ko‘pincha hodisaning o‘zidan ko‘ra uzoqroq davom etadi va aholi ongida mustahkam o‘rnashib qoladi. Shu bois terrorizmning asosiy quroli nafaqat zo‘ravonlik, balki ommaviy psixologik bosim hisoblanadi.

Zo‘ravonlik turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin: jismoniy, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, axborot va boshqa ko‘rinishlarda. Terrorizm aynan ushbu zo‘ravonlik shakllarining yuqori darajada tashkil etilgan va maqsadli qo‘llanilishi bilan tavsiflanadi. Uning turlari odatda ikki mezon asosida farqlanadi: harakatlarning qamrov darajasi (individual yoki ommaviyligi) hamda ularning tashkiliy tuzilishi. Ko‘pgina hollarda terrorchilar tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar bir martalik ta’sir bilan cheklanmaydi, balki uzoq muddatli “kechiktirilgan qo‘rquv” effektini yuzaga keltirishga qaratiladi. Natijada jamiyat a’zolari doimiy xavotir holatida yashashga majbur bo‘lib, terrorchilar ko‘zlagan siyosiy, mafkuraviy yoki boshqa maqsadlarga erishish uchun qulay sharoit yaratiladi.

Tarixiy jihatdan qaralganda, terrorchilik usullari turli davrlarda siyosiy tashkilotlar, diniy harakatlar, ijtimoiy guruhlar

hamda ayrim davlatlar tomonidan qo‘llanilgan. Ijtimoiy tuzum va siyosiy boshqaruv shakllarining o‘zgarishi terrorizmning ko‘rinishlari va usullariga ham ta’sir ko‘rsatgan. Dastlab alohida shaxslar tomonidan sodir etilgan zo‘ravonlik harakatlari keyinchalik guruhiy, hududiy va nihoyat ommaviy terror shakliga aylangan. Shunday qilib, terrorizm tarixiy rivojlanish jarayonida murakkablashib, keng qamrovli ijtimoiy xavfga aylangan.

“Terrorizm” atamasi lotincha “terror” – ya’ni qo‘rquv, dahshat ma’nolarini anglatadi. Ushbu tushuncha keng miqyosda XVIII asr oxirida, ayniqsa Buyuk Fransuz inqilobi davridan so‘ng qo‘llanila boshlagan. 1798-yilda nemis faylasufi Immanuel Kant mazkur atamani ilmiy muomalaga kiritib, uni insoniyat taraqqiyoti haqidagi falsafiy qarashlarini izohlashda qo‘llagan. Keyinchalik rus tilshunosi Vladimir Dal o‘zining izohli lug‘atida terrorizmni qo‘rqitish, vahimaga solish, qatl va zo‘ravonlik orqali dahshat uyg‘otish sifatida talqin qilgan.

XX asr oxiriga kelib terrorizmga xalqaro-huquqiy baho berish masalasi yanada dolzarb tus oldi. 1992-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti ekspertlari tomonidan harbiy bo‘lmagan obyektlar va tinch aholi vakillariga qaratilgan hujumlarni terrorchilik aktlari sifatida baholash taklif etildi. Bunda garovga olish, fuqarolik aviatsiyasini egallash kabi harakatlar bilan bir qatorda, tinchlik davrida sodir etiladigan ayrim zo‘ravonliklar ham terrorizm doirasiga kiritilishi mumkinligi qayd etilgan. Shu tariqa terrorizm tinch davrda sodir etiladigan urush jinoyatlariga tenglashtirilishi mumkin bo‘lgan global xavf sifatida e’tirof etila boshlandi.

Bugungi kunda terrorizm nafaqat siyosiy yoki harbiy muammo, balki chuqur psixologik, ijtimoiy va mafkuraviy ildizlarga ega murakkab hodisa sifatida o‘rganilmoqda. Shu sababli terrorchi shaxs psixologiyasini tahlil qilish, uning motivatsion mexanizmlarini aniqlash hamda radikallashuv omillarini o‘rganish zamonaviy xavfsizlik tizimi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy va mahalliy psixologik tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “tipik terrorchi”ning yagona va universal psixologik portretini yaratish murakkab masaladir. Terrorchilik faoliyatiga jalb etilgan shaxslar turli madaniy muhitlarda voyaga yetgan, har xil etnik kelib chiqishga ega, turli diniy qarashlarga e’tiqod qiluvchi hamda xilma-xil mafkuraviy yo‘nalishlarni qo‘llab-quvvatlovchi insonlar bo‘lishi mumkin. Shu bois terrorchi shaxsini bir xil psixologik model doirasida tavsiflash ilmiy jihatdan to‘liq asosli emas. Terrorchi shaxsini tizimli o‘rganishga dastlabki urinishlar qatorida xorijlik olimlar Charles A. Rassel va Lovell H. Melnik tomonidan olib borilgan tadqiqot alohida ahamiyat kasb etadi. Ular 1966–1976 -yillar oralig‘ida faoliyat yuritgan, zamonaviy terrorizmning dastlabki bosqichiga mansub 350 dan ortiq terroristik guruh yetakchilarining shaxsiy xususiyatlarini tahlil qilganlar. Tadqiqot geografiyasi keng bo‘lib, Argentina, Braziliya, Germaniya, Iroq, Eron, Irlandiya, Italiya, Yaponiya, Falastin, Ispaniya, Turkiya va Urugvay kabi davlatlarni qamrab olgan. Mazkur ilmiy ish terrorchi shaxsining ayrim umumiy ko‘rsatkichlarini aniqlash imkonini bergan.

Yosh omili. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, terrorchilik faoliyatida bevosita ishtirok etuvchi shaxslarning o‘rtacha yoshi 22–25 yoshni tashkil etadi. Bu davr inson hayotida shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy mavqe izlash va radikal g‘oyalarga moyillik kuchayishi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, madaniyatlararo tafovutlar ham kuzatiladi. Masalan, ayrim Yaqin Sharq mintaqasidagi guruhlar xavfli topshiriqlarni bajarishda 14–15 yoshli o‘smirlarni jalb qilish holatlari bilan ajralib turadi. Boshqa tomondan, ayrim hududlarda terroristik tuzilmalar rahbarlari ko‘proq 40–50 yosh oralig‘idagi shaxslardan iborat bo‘lishi mumkin. Bu esa rahbarlik darajasida hayotiy tajriba va mafkuraviy qat’iyat muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Jins omili. Terrorchilik faoliyati tarixan asosan erkaklar bilan bog‘lab kelingan. Haqiqatan ham aksariyat terrorchilar erkaklardir. Biroq so‘nggi o‘n yilliklarda terrorizmda “feminizatsiya” jarayoni kuzatilmoqda, ya’ni ayollarning ishtiroki ortib bormoqda.

Bu tendensiya hatto an'anaviy diniy qadriyatlar ustuvor bo'lgan jamiyatlarda ham namoyon bo'lmoqda.

Uzoq vaqt davomida ayollarning terroristik tuzilmalardagi roli yordamchi vazifalar bilan cheklangan: siyosiy qo'llab-quvvatlashni tashkil etish, yashirin boshpanalar tayyorlash, moliyaviy mablag' yig'ish, razvedka ma'lumotlarini to'plash va tashkiliy masalalarda ko'maklashish kabi faoliyatlar shular jumlasidandir. Ayrim hollarda ayollar terroristik tuzilmalarning siyosiy vakillari sifatida ham faoliyat yuritgan. Biroq vaqt o'tishi bilan ularning roli sezilarli darajada o'zgargan. XX asrning oxirgi o'n yilliklarida G'arbiy Yevropa mamlakatlarida terroristik guruhlar tarkibida ayollar ulushi to'rtdan bir qismdan yarmigacha yetgani qayd etilgan. Hozirgi davrda esa ayrim ayollar bevosita zo'ravonlik harakatlarini amalga oshiruvchi "quyi bo'g'in" a'zolari sifatida ham ishtirok etmoqda.

Shu tariqa, ayollar terroristik tuzilmalar faoliyatining ko'plab yo'nalishlarida ishtirok etgan bo'lsalar-da, uzoq vaqt davomida ularning ikki asosiy yo'nalish – informatorlar bilan tizimli ishlash va o'z joniga qasd qilish orqali amalga oshiriladigan hujumlarda ommaviy qatnashuvi kuzatilmagan. Biroq XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib vaziyat sezilarli darajada o'zgardi: terroristik tashkilotlar ayollardan "jonli bomba" sifatida foydalanish amaliyotini tobora kengaytira boshladi.

Ayollar terrorizmi fenomeni murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uning shakllanishida ijtimoiy tengsizlik, siyosiy beqarorlik, psixologik travmalar, diniy talqinlar, etnik ziddiyatlar va boshqa ko'plab omillar muhim rol o'ynaydi. Aynan ushbu ko'p omililik ayollarning radikal harakatlarga keng miqyosda jalb etilishiga zamin yaratadi. Tasodifiy emaski, bugungi kunda xalqaro qidiruvda bo'lgan terrorchilarning sezilarli qismi ayollardir. Mutaxassislarning deyarli ikki asrlik siyosiy terror tajribasi asosida chiqargan xulosalaridan biri shuki, ayrim hollarda ayol terrorchilar erkaklarga nisbatan yanada qat'iyatli va xavfliroq bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan Interpol hujjatlarida qurollangan terrorchi guruhni qo'lga olish yoki

zararsizlantirish jarayonida ayollarga alohida e'tibor qaratish zarurligi ta'kidlanadi.

Ta'lim darajasi. Zamonaviy terrorchilarni tavsiflovchi muhim jihatlardan biri – ularning nisbatan yuqori savodxonligi va ma'lum darajadagi akademik tayyorgarligidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Yevropada faoliyat yuritgan radikal guruhlar a'zolarining katta qismi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olgan. Masalan, Berlin universiteti ma'lum davrda ayrim ekstremistik tuzilmalar uchun mafkuraviy targ'ibot va yangi a'zolarni jalb etish markazlaridan biri sifatida tilga olingan.

Xalqaro miqyosda tanilgan ayrim radikal tashkilotlar yetakchilari nufuzli oliy o'quv yurtlarini tamomlagan mutaxassislar bo'lgan. Jumladan, Yasir Arafat (Falastin Ozodlik Tashkiloti rahbari) muhandislik ma'lumotiga ega bo'lgan; Mario Santucho iqtisodchi sifatida tahsil olgan; Horst Mahler yuridik ma'lumotga ega bo'lgan. Qizil brigadalar tarkibi esa ko'p jihatdan ijtimoiy-siyosiy tizimdan norozi bo'lgan ziyolilar hisobiga shakllangan.

Ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi. Falastin yoki islomiy fundamentalistik yo'nalishdagi ayrim guruhlar a'zolarining aksariyati o'rta sinf vakillari oilalaridan chiqqan. Yevropa va Yaponiya radikal harakatlari esa ko'pincha kambag'allik emas, balki nisbatan farovonlik va oliy ta'lim muhiti mahsuli sifatida namoyon bo'lgan. Biroq ayrim istisnolar ham mavjud. Masalan, Shimoliy Irlandiyadagi qurolli guruhlar – jumladan Irish Republican Army (IRA) hamda Ulster Volunteer Fosce – asosan ishchi sinfi vakillari hisobidan shakllangan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa terroristik tuzilmalarga ko'proq jamiyatning quyi qatlamlariga mansub shaxslar jalb qilingan, biroq bunday guruhlar yetakchilari ko'pincha yuqori ijtimoiy mavqega ega oilalardan chiqqan bo'lgan. 1970-yillarda partizan tipidagi terroristik harakatlar asosan qishloq hududlarida shakllangan bo'lsa, keyinchalik shaharliklar ulushi sezilarli darajada oshgan. Masalan, Germaniyada radikal harakatlar a'zolarining ko'pchiligi Gamburg va G'arbiy Berlin shaharlaridan, Italiyada esa Genuya, Milan va Rimdan chiqqan.

Oilaviy holati. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, terrorchilik faoliyatida ishtirok etuvchilarning katta qismi turmush qurmagan shaxslardir. Ularning taxminan 80 foizi bo'ydoq bo'lib, oilali shaxslar ulushi nisbatan kamroqni tashkil etadi. Bu holat radikal faoliyatning yuqori xavf darajasi va yashirin hayot tarzi bilan izohlanadi.

Tashqi ko'rinishi va tayyorgarligi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, terrorchilar ko'pincha jismonan chiniqqan, sog'lom va kuchli shaxslar bo'lib, tashqi qiyofasi jihatidan e'tiborni tortmaydigan ko'rinishda bo'lishga intiladilar. Ularning asosiy maqsadi – omma orasida sezilmay qolish.

Ular qat'iy saralashdan o'tadi, maxsus tayyorgarlik ko'radi, turli transport vositalarini boshqarish, aloqa vositalaridan foydalanish, zamonaviy qurollarni ishlatish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Ayrim hollarda tashqi qiyofani o'zgartirish, jumladan plastik jarrohlik amaliyotidan foydalanish holatlari ham uchraydi.

Shaxsiy xususiyatlari. Terrorchi shaxsiga xos umumiy psixologik belgilar qatoriga ayyorlik, tashabbuskorlik, maqsadga qat'iy intilish, shafqatsizlik, guruh ichidagi sadoqat va xiyonatkorlarga nisbatan keskin jazolovchi munosabat kiradi. Ular ko'pincha yuqori darajada intizomli bo'lib, mafkuraviy jihatdan mustahkam ishonchga ega bo'ladi. Yangi a'zolar esa guruhga to'liq qabul qilinishidan avval o'z sodiqligini amalda isbotlashi talab etiladi.

Amerikalik tadqiqotchi Jerrold M. Post fikricha, terrorchilik faoliyatiga jalb etilgan shaxslarda kuchli narsissistik xususiyatlar kuzatiladi. U bu holatni bolalik davrida shakllangan psixologik jarohatlar, "Men-konsepsiyasi"ning yetarlicha rivojlanmaganligi yoki buzilishi bilan bog'laydi. Bunday shaxslar "Men" va "Boshqa" o'rtasidagi chegarani aniq ajrata olmaydi, o'zining ijobiy va salbiy sifatlarini real baholashda qiynaladi, shuningdek, shaxsiy, ta'limiy va kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatsizliklarni boshdan kechirgan bo'lishi mumkin. Aynan shu ichki ziddiyat va kompensator mexanizmlar ularni radikal g'oyalar ta'siriga tushishga moyil qiladi.

Italiyalik tadqiqotchi F. Bruno terrorchilarga xos bo‘lgan psixologik xususiyatni ajratib ko‘rsatadi:

1. Hokimiyatga nisbatan ikkiyoqlama munosabat. Bu holatda shaxs mavjud siyosiy yoki ijtimoiy hokimiyatni inkor etadi, uni adolatsiz va noqonuniy deb hisoblaydi. Shu bilan birga, o‘zi kuch va nazoratga ega bo‘lishni istaydi. Ya’ni hokimiyatni rad etish bilan bir vaqtda unga egalik qilish istagi mavjud bo‘ladi.
2. Voqelikni buzib idrok etish. Atrofdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haddan tashqari dramatik, keskin yoki fitna sifatida qabul qilinadi. Murakkab hodisalar soddalashtiriladi, faktlar esa subyektiv mafkuraga mos ravishda talqin qilinadi.
3. Standart xulq-atvor andozalariga sodiqlik. Shaxs mustaqil qaror qabul qilishdan ko‘ra, oldindan shakllangan mafkuraviy yoki guruhiy “ssenariy” asosida harakat qiladi. Moslashuvchanlik past bo‘lib, qat’iy qoliplarga amal qilinadi.
4. Oqibatlarga nisbatan emotsional befarqlik. Zo‘ravonlik natijasida yuzaga keladigan insoniy yo‘qotishlar, jabrlanganlarning azobi yoki o‘limi kuchli empatiya uyg‘otmaydi. Maqsad “yuqori g‘oya” sifatida oqlanadi va natijalar ikkilamchi deb qabul qilinadi.
5. Jinsiy rollarning noaniqligi. Shaxsning o‘z ijtimoiy-jinsiy identitetini (o’zligini) anglashida ichki ziddiyatlar mavjud bo‘lishi mumkin. Bu ba’zan o‘zini tasdiqlash ehtiyojining radikal shakllar orqali namoyon bo‘lishiga olib keladi.
6. Xurofot va sehr-joduga ishonish. Ratsional tahlildan ko‘ra mistik tasavvurlar, “taqdir”, “ilohiy vazifa” yoki ramziy belgilar ustun qo‘yiladi. Bu o‘z harakatlarini muqaddaslashtirish va ichki shubhalarni kamaytirishga xizmat qiladi.
7. Stereotipik fikrlash. Olam “biz” va “ular”, “yaxshi” va “yomon” kabi keskin qarama-qarshi toifalarga ajratiladi. Muqobil fikrlar qabul qilinmaydi, murakkablik inkor etiladi.

8. O‘zini yemiruvchi (ego-destruktiv) harakatlar. Shaxs o‘z hayoti va xavfsizligini ongli ravishda xavf ostiga qo‘yishi mumkin. O‘zini qurbon qilish yoki halokatli yo‘lni tanlash qahramonlik yoki fidoyilik sifatida talqin qilinadi.
9. Axborot manbalarining cheklanganligi. Shaxs faqat bir yoqlama, mafkuraviy jihatdan mos axborot bilan oziqlanadi. Tanqidiy tahlil va alternativ nuqtai nazar deyarli mavjud emas.
10. Qurolni fetish sifatida qabul qilish. Qurol oddiy vosita emas, balki kuch, hokimiyat va nazorat ramzi sifatida qabul qilinadi. U shaxsiy identitetning ajralmas qismiga aylanishi mumkin.
11. Kuchli submadaniy me’yorlarga sodiqlik. Terroristik guruh ichidagi qoidalar, qadriyatlar va intizom umumiy jamiyat me’yorlaridan ustun qo‘yiladi. Guruh manfaatlari shaxsiy manfaatlardan yuqori turadi, sadoqat esa asosiy qadriyatga aylanadi.

Ushbu xususiyatlar terrorchi shaxsining psixologik portretini kompleks tarzda tushunishga yordam beradi va radikallashuv mexanizmlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Oddiy jinoyatchi bilan terrorchi shaxsini taqqoslash ham muhim ilmiy xulosalar beradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, qotillik sodir etgan shaxslarning atigi taxminan 20 foizi jinoyat oldidan vaziyatni mutlaqo chorasi yo‘q holat sifatida baholagan. Terrorchilar orasida esa bunday subyektiv baho beruvchilar ulushi 80 foizdan ortiqni tashkil etadi. Bu esa terrorchilik faoliyatida “majburiylik” yoki “oxirgi choraga murojaat qilish” haqidagi ichki ishonch kuchli ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, og‘ir jinoyat sodir etgan oddiy jinoyatchilarning qariyb 45 foizi og‘ir hayotiy sharoitda ko‘pchilik insonlar ham jinoyat sodir etishi mumkin, degan fikrni bildirgan. Terrorchilar orasida esa deyarli hech kim terrorchilik aktini aksariyat odamlar amalga oshirishi mumkin, deb hisoblamaydi. Aksincha, ular bunday harakatni faqat o‘zlari va o‘z safdoshlari bajarishga qodir, degan eksklyuziv ishonchga ega bo‘ladilar. Demak, terrorchi shaxsida o‘ziga xos elitarizm

hissi, “tanlanganlik” va maxsus missiyaga egalik tuyg‘usi kuchli rivojlangan bo‘lib, bu holat uni oddiy jinoyatchidan tubdan farqlaydi.

Terrorchilar ko‘pincha o‘ziga xos psixologik tipni namoyon etadilar. Ularning xulq-atvorida ratsional (mantiqiy, muvozanatli) komponentlar sust rivojlangan bo‘lib, hissiy-emosional omillar ustunlik qiladi. Ba’zi hollarda bu emotsional kuchlanish affektiv darajagacha yetib, xatti-harakatlarning keskinligi va nazoratsizligini kuchaytiradi. Psixologik tahlil terrorchi shaxsining shartli ravishda uchta yorqin modelini ajratish imkonini beradi.

1. *“Zombi sindromi”*. Mazkur model doimiy jangovar tayyorgarlik holati bilan tavsiflanadi. Bunday shaxs o‘zini doimo “kurashchi” sifatida his qiladi va ichki jihatdan uzluksiz tasdiq hamda o‘z qadrini isbotlashga ehtiyoj sezadi. Ular ko‘pincha ijrochi darajadagi jangarilar orasida uchraydi. Tashqi tomondan jismoniy chiniqqan, intizomli va qat’iyatli ko‘rinsalar-da, oddiy hayotiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish yoki ijtimoiy moslashuvda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ayniqsa, shaxslararo munosabatlarda, jumladan qarama-qarshi jins vakillari bilan muloqotda psixologik regressiya kuzatilishi mumkin – ya’ni xatti-harakatlar emotsional yetilmaganlik darajasini namoyon etadi. Ularning destruktiv xulqi ko‘pincha beqaror va oldindan aytib bo‘lmaydigan bo‘ladi. Spirtli ichimliklar yoki psixoaktiv moddalar ta’sirida agressivlik darajasi keskin ortishi mumkin.
2. *“Missionerlik”*. Bu tipdagi shaxs zo‘ravonlikni shunchaki amalga oshirmaydi – u harakatlarini “yuksak maqsad” bilan oqlashi zarur. U o‘zini maxsus vazifa bajaruvchi shaxs sifatida qabul qiladi. Zo‘ravonlik uning nazarida oddiy jinoyat emas, balki “muqaddas burch” yoki “missiya”dir. Bunday shaxslar tinch, bir maromdagi hayotga moslasha olmaydi. Kundalik faoliyat ularda zerikish, ichki bo‘shliq

va o‘zini keraksiz his etish tuyg‘ularini keltirib chiqaradi. Shu sababli ular doimiy ravishda xavfli va murakkab vazifalarni izlaydi. Aslida, bu tip vakillari maqsadning o‘ziga emas, balki ekstremal jarayonning o‘ziga bog‘lanib qolgan bo‘ladi. Ular qo‘rquv muhitini yaratadi, biroq bu ko‘proq ichki psixologik ehtiyoj – doimiy keskinlikda yashash zarurati bilan bog‘liq.

3. *“Kamikadze sindromi”.* Ushbu modelning asosiy belgisi – o‘z hayotini qurbon qilishga haddan tashqari tayyorlikdir. Bunday shaxsning dunyoqarashi torayib, butun hayoti va qadriyatlari bitta tashkilot yoki g‘oyaga qaratiladi. Individual “Men” guruh manfaatlariga to‘liq singib ketadi. Psixologik jihatdan bu holat ko‘pincha giper kompensatsiya mexanizmi bilan izohlanadi: shaxs ichki yetishmovchilik, muvaffaqiyatsizlik yoki o‘zini qadrsiz his qilish tuyg‘usini mutlaqo fidoyilik orqali “qoplaydi”. O‘zini qurbon qilish – ichki nomukammallikni inkor etishning radikal shaklidir. Ko‘plab kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, bunday terrorchilar o‘limning o‘zidan ko‘ra, jarohatlanish, asir tushish, qiynoqqa solinish yoki ojizlik holatidan ko‘proq qo‘rqadi. Shu sababli ular o‘z joniga qasd qilishni taslim bo‘lishdan afzal ko‘rishi mumkin.

Agar shaxs boshqalarning hayoti ustidan hukm chiqarish huquqini o‘ziga ravo ko‘rsa, u tabiiy ravishda o‘z hayoti ustidan ham mutlaq egalik huquqiga ega deb hisoblaydi. Shunday qilib, mazkur uch model terrorchi shaxsining emotsional ustuvorligi, ichki ziddiyatlari va kompensator mexanizmlarini ochib beradi hamda radikallashuvning psixologik asoslarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

6.2. Terrorchilik faoliyatiga turtki bo‘luvchi motivatsiyalar

1. *Moddiy manfaatga asoslangan motivlar.* Ba’zi shaxslar uchun terrorchilik – bu shunchaki daromad manbai. Ular zo‘ravonlik orqali pul, mulk yoki boshqa moddiy boyliklar-

ni qo‘lga kiritadi. Bu motiv ikki shaklda namoyon bo‘lishi mumkin: sof “pulga yo‘naltirilgan” terrorchilik yoki mablag‘ga egalik qilish orqali maqsadli terrorchilik. Bunday shaxslar g‘oya yoki mafkura bilan emas, balki moliyaviy foyda bilan harakat qiladi. Tarixda mashhur terrorchilar orasida bunday motivga ega bo‘lganlar bor, ammo ular jinoyat sifatida emas, siyosiy yoki ideologik sabab bilan sudlangan.

2. *Mafkuraviy motivlar.* Bu motivlar shaxsning shaxsiy qadriyatlari guruh, partiya yoki ideologiya bilan uyg‘un bo‘lishiga asoslanadi. Terrorchilik bu holda oddiy vosita emas, balki shaxsiy missiya va ideologik vazifa sifatida qabul qilinadi. Shaxs o‘zini guruhning maqsadlarini amalga oshiruvchi sifatida ko‘radi va bu faoliyatni o‘zining axloqiy va ruhiy majburiyati sifatida his qiladi.
3. *Dunyoni faol o‘zgartirishga qaratilgan motivlar.* Bu motivlar insonning jamiyatdagi adolatsizlik va notenglikni sezishi bilan bog‘liq. Terrorchi mavjud tizimni yaxshilash, qayta tashkil etish yoki o‘zgartirish istagida bo‘ladi. Bunday shaxslar uchun terror nafaqat vosita, balki maqsad sifatida ham xizmat qiladi. Ular ko‘pincha muayyan g‘oya mazmunini emas, balki o‘zgarish jarayonini muhim deb hisoblaydi.
4. *Odamlar ustidan hokimiyatga ega bo‘lish motivi.* Zo‘ravonlik orqali shaxs boshqalar ustidan nazoratni o‘rnatadi va o‘z mavqeyini mustahkamlaydi. Hokimiyat hissi ular uchun kuchli rag‘bat bo‘lib, ba’zida moddiy yoki mafkuraviy maqsaddan ustun turadi. Bunday shaxslar uchun odamlar ustidan nazorat qilish – o‘z-o‘zini tasdiqlash va “giyohvandlik” darajasida ichki ehtiyoj hisoblanadi.
5. *Terrorizmning o‘ziga xos faoliyat sifatida qiziqarli va jozibador bo‘lishi bilan bog‘liq motivlar.* Ba’zi boy yoki bilimli shaxslar uchun terrorchilik noodatiy, xavfli va “sarguzashtli” faoliyat sifatida qiziq bo‘ladi. Ularni reja tuzish, xavf va strategiyani o‘rganish, turli tayyorgarlik jarayon-

lari qiziqtiradi. Bu motiv ko‘pincha intellektual va psixologik rag‘bat bilan bog‘liq bo‘ladi, garchi ularning g‘oya yoki siyosiy maqsad bilan aloqasi bo‘lmasligi mumkin.

6. *Hissiy bog‘liqlikka asoslangan “do‘stlik” motivatsiyasi*. Ba’zi shaxslar terrorchilikni shunchaki do‘stlari, qarindoshlari yoki diniy hamfikrlarining faoliyati sababli amalga oshiradi. Ular harakatlarining maqsadini chuqur o‘rganmaydi, asosiy rag‘bat – emotsional sadoqat va ijtimoiy bog‘lanish. Bu motiv ko‘pincha shaxsning mustaqil qaror qabul qilishdan ko‘ra, guruhga sodiqligi bilan bog‘liq.
7. *O‘zini o‘zi ro‘yobga chiqarish motivi*. Bu motiv paradoksal bo‘lib, shaxs o‘zini to‘liq namoyon etish, ruhiy va shaxsiy fidoyilik orqali amalga oshiradi. Biroq bunday o‘zini ro‘yobga chiqarish ko‘pincha shaxsning ichki cheklovlari, hayotdagi muvaffaqiyatsizlik yoki boshqa yo‘l bilan o‘zgarishga erisha olmasligini tan olish bilan bog‘liq. Bu motiv ba’zan o‘zini yo‘q qilish va ekstremal fidoyilik orqali namoyon bo‘ladi.

6.3. Ayol-kamikadzelar fenomeni va tayyorlash mexanizmlari

Ayol-kamikadzelar fenomeni zamonaviy terrorizm doirasida alohida o‘rin tutuvchi murakkab psixologik va ijtimoiy hodisa hisoblanadi. So‘nggi yillarda terrorchilik faoliyatida ayollarning ishtiroki sezilarli darajada ortib, ular nafaqat yordamchi, balki bevosita ijrochi sifatida ham namoyon bo‘lmoqda.

Ayolkamikadzalarning faoliyatga jalb etilishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ular orasida ijtimoiy-psixologik travmalar, yaqin insonlarini yo‘qotish, shaxsiy inqiroz holatlari, adolatsizlik hissi, shuningdek, kuchli ideologik ta’sir muhim o‘rin egallaydi. Ba’zi hollarda ayollar terroristik guruhlar tomonidan manipulyatsiya qilinadi yoki majburlanadi.

1. *Nomzodlarni tanlash*. Odatda yosh, emotsional jihatdan zaif, oson ishonuvchan, tanqidiy fikrlashi sust bo‘lgan ayol-

lar e'tiborga olinadi. Shaxsiy yo'qotishlarni boshdan kechirgan yoki radikal qarashlar hukm surgan muhitda voyaga yetgan ayollar yanada oson ta'sirchan bo'ladi. Yosh davrida ijtimoiy mas'uliyat kamroq, o'zini anglash jarayoni to'liq shakllanmagan bo'lgani sababli, bunday shaxslar ko'proq psixologik ta'sirga beriluvchan hisoblanadi.

2. *Tashkilotga jalb etish*. Jalb qilish turli usullar orqali amalga oshiriladi: aldash, majburlash, qo'rqitish, shantaj yoki oilaviy vaziyatdan foydalanish. Ba'zan moddiy manfaat ham omil bo'lishi mumkin. Ayrim hollarda ayollar yopiq muhitga olib kirilib, u yerda mafkuraviy va harbiy yo'nalishda tayyorgarlikdan o'tkaziladi.
3. *Psixologik ishlov berish*. Bu eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Nomzod izolyatsiya qilinadi, unda "alohida missiya" va "qahramonlik" tushunchasi shakllantiriladi. "Biz" va "ular" qarama-qarshiligi kuchaytiriladi, qasos, burch va aybdorlik hissi singdiriladi. Ayrim holatlarda ruhiy bosim va ongni o'zgartiruvchi usullar qo'llanadi. Asosiy maqsad – shaxsda o'z jonini qurbon qilishga ichki tayyorgarlik va "ixtiyoriy rozilik"ni shakllantirish.
4. *Maxsus tayyorgarlik*. Yakuniy bosqichda konspiratsiya qoidalari, aloqa vositalari va portlovchi moslamalardan foydalanish asoslari o'rgatiladi. Soxta hujjatlar va afsona (legendalash) tayyorlanadi, harakat yo'nalishi belgilanadi. Shundan so'ng shaxs topshiriqni bajarish uchun signal kutadi.

Psixologik nuqtai nazardan ayol-kamikadzelar ko'pincha yuqori darajadagi emotsional zo'riqish, identiklik inqirozi va tashqi ta'sirlarga nisbatan sezgirlik bilan ajralib turadi. Ular o'z harakatlarini ma'lum bir maqsadga – qasos olish, "adolatni tiklash" yoki o'z hayotiga ma'no berish – bilan asoslashga moyil bo'ladi. Shuningdek, ayollardan foydalanish terroristik tashkilotlar uchun strategik jihatdan ham qulay hisoblanadi. Jamiyatda ayollarga nisbatan shakllangan stereotiplar tufayli ular kamroq shubha uyg'otadi, bu esa hujumlarni amalga oshirish imkoniyatini oshiradi.

Profayling nuqtai nazaridan ayol-kamikadzelar xulq-atvorini tahlil qilishda ularning emotsional holati, motivatsiyasi, ijtimoiy muhit va tashqi ta'sir omillarini kompleks o'rganish zarur. Bu esa potensial xavfni oldindan aniqlash va profilaktik choralarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Ko'rsatkich	Ekstremistik va terroristik guruhlardagi roli		
	Xususiyatlari		
	Tashkilotchi, rahbar	Rekrutyor (jalb qiluvchi)	Oddiy a'zo, safdosh
Xarakter	Xarakterdagi dominant xususiyatlar kuzatiladi	Oddiy a'zolarda xarakterda dominant xususiyat ko'pincha aniqlanadi, ammo shaxsiy bog'liqlik buzilishiga ega shaxslar ham uchrashi mumkin	Altruistik instinktlar ko'proq namoyon bo'ladi, xarakter turi esa ko'pincha infantil (bolalik xususiyatlariga ega) bo'ladi
Motivlar	Liderlik qobiliyatlarini amalga oshirish va moddiy manfaat olish	O'z ishida oxirgi haqiqatni tarqatayotganiga ishonadi va yaxshiroq hayot qurilishida ishtirok etadi. Agar psixologik maxsus tayyorgarlikdan o'tgan mutaxassislar haqida gapiradigan bo'lsak, ularning maqsadlari liderlik maqsadlari bilan mos keladi – ya'ni hokimiyat va moliyaviy resurslar.	Adolatni izlash, ijtimoiy va moddiy foyda olish, jinoyat faoliyatini oqlashga moyildir

Ta’lim	Oliy, yakunlanmagan oliy, psixologik jalb qilish bo‘yicha tayyorgarlik kurslari, diniy ta’lim		O‘rta va o‘rta-maxsus ta’lim
Chet tillarni bilish	Ona tili (mukammal), ingliz, xitoy, turk, arab tillari	Atrof-muhit tiliga moslashgan bo‘ladi	
Adabiy imtiyozlar	San’at va diniy adabiyot		Faqat diniy adabiyotga qiziqish
Ish tajribasi	Analitik va ta’lim markazlarida ish tajribasi mavjud. Harbiy tayyorgarlikdan o‘tgan, harbiy tuzilmalarda xizmat qilgan		Past maoshli ishlar yoki ishsiz
Oilaviy munosabatlar	Oilaviy qadriyatlar mavjud. Ko‘p xotinlikka ruxsat beriladi, ammo bitta xotin ustunroq hisoblanadi		Oilaviy qadriyatlar mavjud emas
Qarindoshlar bilan munosabatlar	Yaxshi		Yomon

6.4. “Mijoz” hayotiy tarixini kartirovka qilish

Profayling jarayonida shaxs haqida ma’lumotlarni tizimli yig‘ish va tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda shaxsning biografik ma’lumotlari, ijtimoiy muhitiga oid omillar hamda psixologik xususiyatlari bo‘yicha alohida bloklardan iborat ma’lumotlar kartasi tuziladi. Bunday yondashuv shaxsning radikallashuv jarayonini, uning ijtimoiy aloqalarini hamda shaxsiy resurslarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Biografik ma’lumotlar	
F.I.Sh.	Shaxsning rasmiy ism-familiyasi bilan bir qatorda boshqa ishlatiladigan ismlari ham aniqlanishi mumkin. Ayrim holatlarda radikal guruhlarda shaxs yangi ism yoki laqab qabul qiladi va u guruh ichida aynan shu nom bilan tanilgan bo‘ladi.
Jinsi	Radikal guruhlarga faqat erkaklar emas, balki ayollar ham jalb qilinishi mumkin. Ba’zi holatlarda ayollar nafaqat ishtirokchi, balki targ‘ibotchi yoki guruh yetakchisi sifatida ham faoliyat yuritadi.
Tug‘ilgan sana va joyi	Shaxsning yoshi uning psixologik, ijtimoiy va fiziologik rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tug‘ilgan joy esa shaxs shakllangan ijtimoiy-madaniy muhit haqida ma’lumot beradi. Muayyan hududning ijtimoiy sharoiti, madaniy an’analari va diniy muhit shaxsning dunyoqarashi shakllanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.
Millati	Milliy yoki madaniy kelib chiqish shaxsning identifikatsiya jarayoniga ta’sir qilishi mumkin. Ba’zi hollarda yangi diniy yoki mafkuraviy qarashlarni qabul qilgan shaxslar o‘zini tasdiqlash maqsadida radikal g‘oyalarga kuchliroq moyillik ko‘rsatishi mumkin.
Oilaviy holati	Shaxsning oilaviy munosabatlari uning psixologik barqarorligiga muhim ta’sir ko‘rsatadi. Oiladagi nizolar, tushunmovchiliklar yoki qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi ayrim hollarda shaxsning radikal guruhlar ta’siriga tushishiga zamin yaratishi mumkin. Shu bilan birga, sog‘lom oilaviy muhit reabilitatsiya jarayonida muhim ijtimoiy resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim darajasi	Shaxsning ta’lim darajasi uning dunyoqarashi va analitik fikrlash qobiliyatiga ta’sir qiladi. Ayrim radikal guruhlarda dunyoviy ta’limga salbiy munosabat shakllantiriladi va guruh a’zolari tashqi muhitdan ajratib qo‘yiladi. Bu holat shaxsning tanqidiy fikrlash imkoniyatlarini cheklashi mumkin
Kasbiy faoliyati	Shaxsning kasbiy faoliyati uning jamiyatga integratsiya darajasini ko‘rsatadi. Radikal guruhlarga qo‘shilgan shaxslar ko‘pincha oldingi ish faoliyatidan voz kechishga majbur bo‘lishi mumkin. Biroq reabilitatsiya jarayonida ish bilan ta’minlash yoki kasbiy ko‘nikmalarni tiklash shaxsning ijtimoiy moslashuvini tezlashtiradigan muhim omil hisoblanadi.
Qamoqqa olinishi sabablari	Ushbu ma’lumot qamoqqa olingan shaxsning hayotiy tarixini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, jinoyat og‘irligini baholashdan ko‘ra, shaxsning voqea haqida o‘z nuqtai nazarini erkin bayon qilishiga imkon berish muhimdir. Bu uning harakatlarining motivlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Olingan ma’lumotlar tekshirilib, ularning ishonchliligi baholanadi, chunki ayrim hollarda radikal qarashlarga ega shaxslar o‘z qamoqqa olinishi yoki sud jarayonini adolatsizlik sifatida talqin qilishi mumkin. Bunday shaxslar ba’zan davlat tuzilmalari va huquqni muhofaza qiluvchi organlarni o‘z e’tiqodlariga qarshi kuch sifatida qabul qiladi.
Jinoyat moddasi va jazoni o‘tash muddati	Jinoyat moddasi va jazoni o‘tash muddati haqida ma’lumot reabilitatsiya jarayonini rejalashtirishda muhim omil hisoblanadi. Bu ma’lumot shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasini baholashga hamda reabilitatsiya dasturining davomiyligini aniqlashga yordam beradi. Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, eng qisqa reabilitatsiya jarayoni ham odatda kamida olti oy davom etadi.

Diniy orientatsiyasi	Shaxsning qaysi diniy yoki mafkuraviy guruhga mansubligi dastlabki bosqichdayoq aniqlanishi zarur. Bu ma'lumot diniy masalalar bo'yicha mutaxassislar yoki teologlar bilan hamkorlikda ishlashga imkon beradi hamda zarur hollarda oila a'zolarini ham xabardor qilishga yordam beradi.
Qo'shimcha ma'lumotlar	Profayling jarayonida shaxs haqida qo'shimcha ahamiyatga ega bo'lgan boshqa ma'lumotlar ham qayd etilishi mumkin. Mutaxassis vaziyatga qarab qo'shimcha savollar yoki tahlil yo'nalishlarini kiritishi mumkin.

Shaxsning ijtimoiy portreti	
Go'daklik va bolalik davri	Bu bosqichda shaxsning tug'ilishi bilan bog'liq omillar, ota-onaning farzand tug'ilishiga bo'lgan munosabati, oiladagi sharoitlar hamda dastlabki tarbiya muhitiga oid ma'lumotlar o'rganiladi. Shuningdek, bolalik davridagi muhim xotiralar va oilaviy tarix ham tahlil qilinadi.
Latent davr	Ushbu davrda shaxsning maktabdagi hayoti, ijtimoiy muhit bilan munosabatlari, o'qishdagi qiyinchiliklar, xulq-atvordagi muammolar, oilaviy nizolar yoki stressli vaziyatlar aniqlanadi.
O'smirlik davri	O'smirlik davrida shaxsning biologik va psixologik rivojlanish jarayoni, ijtimoiylashuv darajasi, tengdoshlar bilan munosabatlari, birinchi romantik yoki jinsiy tajribasi, shuningdek stressli voqealar va yo'qotishlar tahlil qilinadi. Ayrim hollarda bu davrda paydo bo'lgan depressiv yoki suitsidal fikrlar ham muhim diagnostik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.
Kattalar hayoti	Shaxsning mehnat faoliyati, ijtimoiy aloqalari, oilaviy munosabatlari, qiziqishlari, iste'dodlari hamda shaxsiy qadriyatlari o'rganiladi. Bu bosqichda shaxsning jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy moslashuv darajasi baholanadi.

Guruhga jalb etilish sharoitlari va sanasi	Shaxsning radikal yoki ekstremistik guruh bilan qachon va qanday sharoitda tanishgani aniqlanadi. U bilan aloqa qanday shakllanganligi, bu jarayonda qanday muhim voqealar sodir bo‘lgani hamda jalb etilish davrining davomiyligi o‘rganiladi. Bunday savollarni berishda ehtiyotkorlik va muloyimlik muhim bo‘lib, suhbat davomida shaxsning hayotidagi murakkab vaziyatlar va diniy qarashlar qanday shakllangani haqida bilib olishga harakat qilinadi.
Guruh ichidagi mavqei	Shaxsning guruh ichidagi roli va iyerarxiyadagi o‘rni aniqlanadi. Bu uning faol ishtirokchi, targ‘ibotchi yoki oddiy a’zo bo‘lganini tushunishga yordam beradi. **Hozirgi hayotiy maqsadlari** Reabilitatsiya jarayonining boshida shaxsning maqsadlari va rejalari aniqlanadi. Bu ma’lumot reabilitatsiya dasturining samaradorligini baholash uchun muhim indikator hisoblanadi. Shu bilan birga, shaxs tomonidan bildirilgan pushaymonlik yoki qarashlarning o‘zgarishi tanqidiy tahlil qilinadi, chunki ba’zi hollarda bunday bayonotlar faqat tashqi ko‘rinishda bo‘lishi mumkin.
Guruhda bo‘lish davri	Shaxs qanchalik yosh bo‘lsa, uning psixikasi shunchalik o‘zgaruvchan va ta’sirchan bo‘ladi. Shu sababli zo‘ravonlik yoki radikal mafkura yosh shaxsning xarakteri va dunyoqarashiga kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aksincha, ekstremistik yoki terroristik guruhlarga kattaroq yoshda qo‘shilgan shaxslar bilan reabilitatsiya ishlarini olib borish ko‘pincha nisbatan osonroq bo‘ladi.
Guruhdagi jozibador jihatlar	Guruh a’zolari uchun yangi do‘stlar orttirish, yangi ko‘nikmalarni o‘rganish, iqtisodiy xavfsizlik hissi, o‘ziga bo‘lgan ishonchning ortishi, noodatiy va sarguzashtlarga boy hayot tarziga ega bo‘lish kabi omillar jozibador bo‘lishi mumkin. Shuningdek, idealistik

	maqsadlar, diniy faoliyat bilan shug‘ullanish, o‘zini “tanlangan” yoki “elita” qismi deb his qilish hamda yetakchiga psixologik bog‘liqlik kabi tasavvurlar shakllanadi. Reabilitatsiya jarayonida aynan shu stereotip va miflarni tahlil qilish hamda ularni tanqidiy baholash muhim vazifa hisoblanadi.
Guruh ichidagi ziddiyatli holatlar	Odatda guruhning oddiy a’zolari tashkilot ichida yuzaga keladigan salbiy yoki ziddiyatli holatlarni inkor etishga moyil bo‘ladi. Shunga qaramay, bunday vaziyatlarni aniqlash uchun “klient”ning yaqinlari, qarindoshlari yoki sobiq tanishlari bilan muloqot qilish muhim bo‘lishi mumkin. Ularning ma’lumotlari shaxsning hayoti va guruh ichidagi tajribasi haqida qo‘shimcha tushuncha beradi.
Tashqi dunyoning jozibador tomonlari	Radikal diniy guruhda uzoq vaqt bo‘lishning salbiy oqibatlaridan biri – insonning o‘zining avvalgi hayotiy tajribasidan voz kechishi yoki uni inkor etishi hisoblanadi. Bunday holatda shaxs o‘zining guruhga kirishdan oldingi hayotini “xato” yoki “gunoh” sifatida qabul qilishi mumkin. Reabilitatsiya jarayonida mutaxassisning vazifasi – shaxsga o‘zining avvalgi hayotidagi ijobiy tajribalarni eslatishdir. Masalan, hobbi va qiziqishlar, eski do‘stlar, oila bilan munosabatlar, kasbiy rivojlanish, an’anaviy qadriyatlar, bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish, moliyaviy mustaqillik, shaxsiy hayot daxlsizligi hamda moddiy farovonlik kabi omillar shaxsni jamiyatga qayta integratsiya qilishda muhim resurs bo‘lishi mumkin.
Tashqi muhitdagi itaruvchi omillar	Ba’zi hollarda insonni radikal guruhga yaqinlashtiruvchi omillar tashqi muhitdagi muammolar bilan bog‘liq bo‘ladi. Bular qatoriga oilaviy nizolar, jamiyatdagi materialistik qadriyatlarga nisbatan salbiy munosabat, kasb yoki kelajak tanlovi bilan bog‘liq shubha va xavotirlar, qarama-qarshi jins bilan muloqot

	qilishdagi qiyinchiliklar, yaqin insonni yo‘qotish, rad etilish, yolg‘izlik hissi yoki do‘st topishdagi muammolar kirishi mumkin. Guruh yetakchilari ko‘pincha aynan shunday psixologik “zaif nuqtalar”dan foydalanib, yangi a’zolarni o‘z safiga jalb qiladi.
Psixologik portret	
Hayotiy tarix (anamnez)	Shaxsning bolalikdan boshlab rivojlanish jarayoni, uning tibbiy va psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, tug‘ilish jarayoni bilan bog‘liq omillar, tug‘ruq jarohatlari, o‘tkazilgan kasalliklar va boshqa fiziologik holatlar ham hisobga olinadi, chunki ular insonning psixologik rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.
Ruhiy kasalliklarning mavjudligi	Ayrim psixik buzilishlar mavjud bo‘lganda reabilitatsiya jarayoni murakkablashishi yoki vaqtincha to‘xtatilishi mumkin. Masalan, og‘ir psixopatik shaxs tuzilmasiga ega bo‘lgan shaxslar bilan psixologik reabilitatsiya deyarli samarasiz bo‘lishi mumkin. Agar shaxsda depressiv buzilishlar, posttravmatik stress buzilishi, qaram shaxs turi yoki suitsidal xavf mavjud bo‘lsa, reabilitatsiya faqat psixiatr tomonidan tegishli davolash amalga oshirilgandan keyin boshlanishi mumkin. Psixiatr bilan kelishuvsiz reabilitatsiya ishlarini olib borish tavsiya etilmaydi.
Yetakchi instinktlar	Inson psixikasining muhim tarkibiy qismlaridan biri instinktlar hisoblanadi. Instinkt – bu organizmning moslashuvi va omon qolishini ta’minlaydigan tabiiy psixologik mexanizm bo‘lib, u tezkor reaksiyalarni shakllantiradi. Instinktlar genetik omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin, biroq ularning namoyon bo‘lishi ijtimoiy muhit va shaxsiy tajribaga ham bog‘liq. Masalan, tadqiqotga yo‘naltirilgan instinkt kuchli bo‘lgan inson ilmiy faoliyat yoki jarrohlik kabi kasblarga

	qiziqishi mumkin, ammo boshqa sharoitlarda bu instinkt destruktiv shaklda namoyon bo‘lishi ehtimoli ham mavjud. Yetakchi instinktlarni aniqlash uchun V. Garbuzov tomonidan ishlab chiqilgan maxsus testdan foydalanish mumkin (“Psixodiagnostik metodikalar” bo‘limidagi 5-metodika).
Ustun xarakter xususiyatlari	Xarakter shaxsning nisbatan barqaror psixologik tuzilmasi hisoblanadi. U asosan tarbiya jarayonida shakllanadi va ko‘pincha 7 yoshgacha bo‘lgan davrda ota-ona va bola o‘rtasidagi munosabatlar tizimida rivojlanadi. Xarakter insonning affektiv-irodaviy reaksiyalarini, ya’ni stressli yoki emotsional vaziyatlarda qanday munosabat bildirishini aks ettiradi. Shu sababli u shaxs xulq-atvorining tashqi ko‘rinishi va psixologik “fasadi” sifatida namoyon bo‘ladi. Xarakter odatda nisbatan barqaror bo‘lib, hayot davomida sezilarli darajada o‘zgarmaydi.
Ekzistensiya darajasi va tafakkur rivojlanishi	Axloqiy ong shaxs psixologik rivojlanishining faol natijasi hisoblanadi. U insonning ma’naviy qadriyatlari, dunyoqarashi va ijtimoiy mas’uliyatini shakllantiradi. Axloqiy ong ayniqsa o‘smirlik davridan boshlab faol rivojlanadi va insonning kognitiv hamda irodaviy jarayonlarini aks ettiradi. Shaxsning psixologik rivojlanishi – bu sifat jihatdan o‘zgarishlar jarayoni bo‘lib, u orqali inson o‘zini anglaydi, mustaqil qarorlar qabul qilishni o‘rganadi va tashqi manipulyatsiyalarga nisbatan barqarorlik hosil qiladi. Shaxsning konstruktiv rivojlanish darajasini quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholash mumkin: • xulq-atvor strategiyalarini kengaytirishga va ularni doimiy ravishda takomillashtirishga intilish; • o‘z fikrlari, his-tuyg‘ulari va irodasini nazorat qilish qobiliyati; • tanqidiy tahlil asosida qaror qabul qilish ko‘nikmasi; • mustaqil qaror qabul qilish va qadriyatlarni anglash qobiliyati. Ushbu darajani aniqlash uchun A. Lengle tomonidan

	ishlab chiqilgan ekzistensiya shkalasidan foydalanish mumkin (“Psixodiagnostik metodikalar” bo‘limidagi 6-metodika).
Guruhga qo‘shilish motivlari	Radikallashuvning asl sabablarini aniqlash reabilitatsiya jarayonining muhim bosqichlaridan biridir. Ko‘pincha inson terroristik yoki ekstremistik guruhga kirish orqali shaxsiy muammolaridan qutulish yoki hayotida o‘z o‘rnini topishga harakat qiladi. Biroq bunday tanlov ko‘p hollarda mavjud muammolarni hal qilmaydi, balki ularni yanada murakkablashtiradi. Psixologning vazifasi – shaxsning radikallashuvga olib kelgan boshlang‘ich sabablarini aniqlash, ularni tahlil qilish va konstruktiv yechimlarni topishga yordam berishdir. Erkaklarda ekstremistik yoki terroristik guruhlarga qo‘shilish motivlari ko‘pincha quyidagilar bilan bog‘liq bo‘ladi: • adolat izlash yoki ijtimoiy tenglik g‘oyalariga ishonish; • yetakchilik salohiyatini namoyon etish istagi; • ijtimoiy yoki moddiy manfaatlarga erishish; • jinoyat faoliyatini ideologik jihatdan oqlash. Ayollarda esa asosiy motivlar quyidagilar bo‘lishi mumkin: • turmush qurish istagi; • moddiy barqarorlikka erishish; • oila a’zolari bilan yuzaga kelgan nizolardan qochish yoki ular bilan aloqani uzish orqali yangi hayot boshlashga urinish.
Fobiyalarning mavjudligi	Fobiya – bu inson xatti-harakatlariga kuchli ta’sir ko‘rsatadigan va uning qarorlarini boshqaradigan irratsional qo‘rquv holati hisoblanadi. Qo‘rquv ko‘pincha destruktiv guruhlarda a’zolarni nazorat qilishning eng samarali vositalaridan biri sifatida qo‘llanadi. Bunday tashkilotlarda eng ko‘p uchraydigan fobiyalar quyidagilar bo‘lishi mumkin: • guruh tomonidan rad etilish qo‘rquvi; • yetakchining noroziligidan qo‘rqish; • mustaqil fikrlashdan yoki guruh g‘oyalarini tanqid qilishdan qo‘rqish.

Jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlik belgilari	Agar shaxs hayotida jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlik holatlari mavjud bo‘lsa, reabilitatsiya jarayonining yondashuvi o‘zgarishi mumkin. Bunday vaziyatlarda mutaxassislar shaxsni faqat huquqbuzar sifatida emas, balki ayrim holatlarda zo‘ravonlik qurboni sifatida ham ko‘rib chiqishi zarur. Shu sababli psixologik yordam strategiyasi individual tarzda tanlanadi.

Shaxsning radikal o‘zgarishi	
Tashqi ko‘rinish	Shaxsning tashqi qiyofasida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilishi mumkin. Masalan, kiyinish uslubining keskin o‘zgarishi, soch turmagi, tana vazni yoki ovqatlanish odatlaridagi farqlar. Bundan tashqari, yuz ifodasining o‘zgarishi, sovuq yoki hissiz qarash, uzoq vaqt davomida bir nuqtaga tikilib turish kabi belgilar shaxs psixologiyasidagi destruktiv o‘zgarishlarning tashqi ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday belgilar mutaxassis tomonidan diqqat bilan qayd etilishi lozim.
Shaxsiy xususiyatlar	Shaxsning xulq-atvori va psixologik xususiyatlarida ham o‘zgarishlar kuzatiladi. Masalan: nutq tuzilishidagi o‘zgarishlar, mimika va xatti-harakatlarda keskinlik, hazil tuyg‘usining pasayishi yoki yo‘qolishi. Shaxs yopiq, ehtiyotkor yoki himoyalanuvchi tarzda muloqot qilishi mumkin. Ba’zi hollarda u oila a’zolariga nisbatan tanqidiy yoki hukm qiluvchi munosabat bildiradi. Fanatizmning kuchayishi ham kuzatiladi – shaxs o‘z qarashlarini boshqalarga majburan qabul qildirishga intiladi. Tanqidiy va analitik fikrlash o‘rnini ba’zan sehrli yoki irratsional tafakkur egallaydi. Shuningdek, halollik haqidagi tasavvurlar ham o‘zgarishi mumkin. Avval qiziq bo‘lgan mashg‘ulotlar va hobbilarga qiziqishning yo‘qolishi ham muhim indikator hisoblanadi.

Muloqot uslubi	Muloqot jarayonida ham muayyan o‘zgarishlar paydo bo‘ladi. Shaxs boshqalar bilan muloqot qilishdan qochishi yoki suhbatni cheklashi mumkin. Ba’zan faqat “tanlanganlar” tushunadigan maxsus jargon yoki iboralarni ishlatadi. Shuningdek, guruh mafkurasiga oid iboralarni yodlangan shaklda, deyarli mexanik tarzda takrorlashi mumkin. Bunday nutq ba’zan monoton ohangda bo‘lib, yozib olingan matnni o‘qiyotgandek taassurot qoldiradi.
Munosabatlar	Shaxsning yaqinlari bilan munosabatlarida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi. Oila a’zolari yoki do‘stlar unga “to‘g‘ri yo‘l”ni ko‘rsatish kerak bo‘lgan insonlar sifatida ko‘rilishi mumkin. Ba’zan ular ustidan mafkuraviy bosim o‘tkaziladi yoki guruh manfaatlari uchun moddiy yordam talab qilinadi. Shuningdek, shaxs asta-sekin oila va do‘stlari bilan aloqalarni uzishi mumkin: uchrashuvlar kamayadi, telefon orqali muloqot to‘xtaydi yoki yozishmalar cheklanadi. Bu jarayon ko‘pincha ixtiyoriy izolyatsiya bilan birga kechadi. Oila bilan bog‘liq muhim voqealar ham e’tiborsiz qoldirilishi mumkin, masalan tug‘ilgan kunlar, nikoh marosimlari, milliy yoki diniy bayramlar, shuningdek yaqinlarning vafoti bilan bog‘liq marosimlar.
Qadriyatlar tizimi	Shaxsning siyosiy qarashlari va diniy e’tiqodlarida keskin o‘zgarishlar yuz berishi mumkin. Bundan tashqari, ta’lim bilan bog‘liq rejalar ham o‘zgaradi. Masalan, o‘qish yo‘nalishini keskin o‘zgartirish yoki ta’limni butunlay tark etish kabi qarorlar qabul qilinishi mumkin.
Kasbiy faoliyat	Ba’zi hollarda shaxs kutilmaganda kasbiy faoliyatini to‘xtatadi yoki o‘z hayotiy maqsadlarini keskin o‘zgartiradi. Bunday qarorlar ko‘pincha yangi mafkuraviy ta’sirlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Sog‘liq va tibbiyotga munosabat	Shaxs o‘z sog‘lig‘iga beparvo munosabat bildira boshlashi mumkin. Ba’zi hollarda u kasallik alomatlarini e’tiborsiz qoldiradi yoki tibbiy davolanishdan bosh tortadi.

Oila haqida ma’lumotlarni tahlil qilish	
Qarindoshlarning F.I.Sh. va aloqa ma’lumotlari	Reabilitatsiya jarayonida oila muhim ijtimoiy tayanch hisoblanadi. Shu sababli qarindoshlar bilan muntazam aloqada bo‘lish, ularning reabilitatsiya jarayonidagi rolini aniqlash muhimdir.
Oiladagi farzandlar soni va “mijoz”ning oiladagi o‘rni	Oiladagi farzandlar soni hamda shaxsning oiladagi pozitsiyasi uning ijtimoiylashuvi va qarashlariga ta’sir qilishi mumkin. Ba’zi holatlarda bu omil shaxsning radikal guruhlarga jalb etilish darajasini tushunishga yordam beradi.
Ota-ona va yaqin qarindoshlar haqida ma’lumot	Ota-onaning hayotiy holati, yoshi, sog‘lig‘i, kasbi hamda qarindoshlar bilan munosabatlarning xarakteri o‘rganiladi. Bu ma’lumotlar shaxsning ijtimoiy muhitini tushunishga yordam beradi.
Oiladagi psixologik muammolar	Oilada mavjud bo‘lgan psixologik muammolar, masalan, psixik buzilishlar, alkogolizm yoki boshqa muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, oila hayotida sodir bo‘lgan muhim voqealar (ajralish, o‘lim, kasallik, migratsiya va boshqalar) ham hisobga olinadi.
Qarindoshlarning shaxsning diniy qarashlariga munosabati	Oila a’zolari shaxsning radikal qarashlariga qanday munosabat bildirgani o‘rganiladi. Qarindoshlarning qo‘llab-quvvatlashi yoki rad etishi reabilitatsiya jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shaxsning oilada eng yaqin muloqot qilgan odamlari	Reabilitatsiya jarayonida kim shaxsga yordam berishga tayyorligi aniqlanadi. Ushbu shaxs koʻpincha oila vakili sifatida reabilitatsiya jarayonida muhim rol oʻynaydi.
Qoʻshimcha ma'lumotlar	Profayling jarayonida muhim boʻlishi mumkin boʻlgan boshqa ijtimoiy yoki psixologik ma'lumotlar kiritiladi.

6.5. Destruktiv guruhlar (yopiq radikal tizimlar)ning ijtimoiy-psixologik belgilari

Zamonaviy psixologiya va kriminalistik tahlilda ayrim yopiq guruhlar faoliyati alohida e'tibor talab qiladi. Bunday tuzilmalar koʻpincha shaxs ongiga kuchli ta'sir koʻrsatish, uning xulq-atvorini oʻzgartirish va uni guruh manfaatlariga boʻysundirishga qaratilgan boʻladi. Ular odatda qat'iy ichki tartib, yuqori darajadagi iyerarxiya va oʻziga xos mafkuraviy tizim bilan ajralib turadi. Bunday guruhlarning markazida odatda kuchli ta'sir kuchiga ega boʻlgan lider turadi. U oʻzini alohida bilim yoki ilohiy haqiqat egasi sifatida koʻrsatadi, ayrim hollarda esa oʻzini maxsus vazifaga ega shaxs yoki oliy kuch bilan bevosita aloqador deb talqin qiladi. Natijada guruh a'zolari orasida ushbu shaxsga nisbatan mutlaqo ishonch va boʻysunish shakllanadi, uning fikr va koʻrsatmalari tanqid qilinmaydigan haqiqat sifatida qabul qilinadi.

Guruh ichida oʻziga xos yopiq ijtimoiy muhit shakllantiriladi, unda lider nafaqat tashkilot rahbari, balki ma'naviy yoʻlboshchi sifatida ham namoyon boʻladi. Koʻpincha bunday tizimlarda umumiy yashash, birgalikdagi faoliyat yuritish yoki doimiy aloqada boʻlish talabi ilgari suriladi, bu esa shaxsning tashqi ijtimoiy muhitdan ajralishiga olib keladi. Mazkur guruhlarda qat'iy belgilangan xulq-atvor qoidalari mavjud boʻlib, ular barcha a'zolar uchun majburiy hisoblanadi. Ushbu qoidalar ba'zan

mantiqan tushuntirib bo‘lmaydigan yoki haddan tashqari cheklovchi xarakterga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, a’zolar ustidan doimiy nazorat o‘rnatiladi, bu nazorat ularning kundalik hayoti, fikrlashi va qaror qabul qilish jarayonini ham qamrab oladi.

Ko‘plab hollarda guruhga yangi kirgan shaxslar uchun identifikatsiya jarayoni kuchaytiriladi, masalan, ularga yangi ism berilishi mumkin. Bu holat shaxsning avvalgi ijtimoiy roli va identitetidan uzoqlashishiga xizmat qiladi. Guruh mafkurasida ko‘pincha dunyoning oxiri yoki global inqiroz haqidagi qarashlar mavjud bo‘lib, bu esa a’zolarda mavjud hayot tarzidan voz kechish, hatto moddiy boyliklardan ham ayrilish kabi qarorlarni qabul qilishga olib keladi.Bunday guruhlarga qo‘shilgan shaxslar odatda hayot ma’nosini izlashga yuqori darajada moyil bo‘ladi. Ular guruh orqali nafaqat o‘ziga, balki boshqa a’zolarga va hatto butun borliqqa nisbatan “yagona tizim” sifatida qarashni shakllantiradi. Shu bilan birga, ayrim hollarda ularning psixik holatida obsesiv xususiyatlar, ya’ni bir xil fikr va g‘oyalarga ortiqcha berilish kuzatilishi mumkin.

Guruh ichida ilgari surilayotgan g‘oyalar va maqsadlar odatda konkret shaxslar, avvalo lider orqali ifodalanadi. Bu esa ushbu shaxslarni ideallashtirishga va ularning atrofida o‘ziga xos kult shakllanishiga olib keladi. Natijada a’zolar o‘zlarini ushbu g‘oya bilan to‘liq bog‘laydi, uni himoya qilish va amalga oshirishni o‘zining asosiy vazifasi deb qabul qiladi. Ichki birdamlik kuchaygan sari guruh a’zolari o‘z jamoasini yuqori baholay boshlaydi, uning ustunligini ta’kidlaydi va boshqa guruhlarga nisbatan salbiy munosabat shakllantiradi. Bu jarayonda “biz va ular” qarama-qarshiligi kuchayib, tashqi muhitga nisbatan ishonchsizlik va dushmanlik paydo bo‘ladi. Natijada boshqa ijtimoiy guruhlar, diniy yo‘nalishlar yoki rasmiy institutlarga nisbatan toqatsizlik yuzaga keladi, o‘z qarashlari esa yagona to‘g‘ri yo‘l sifatida qabul qilinadi.

Agar bunday guruh faoliyatiga tashqi bosim yoki qarshilik ko‘rsatilsa, a’zolarning e’tiqodlari yanada keskinlashishi, agressivlik kuchayishi va faoliyatning yashirin shakllarga o‘tishi

kuzatiladi. Shu bilan birga, ko‘plab hollarda guruh a’zolaridan faol tashviqot olib borish, ya’ni yangi ishtirokchilarni jalb qilish talab etiladi. Mazkur guruhlarning mafkurasi ko‘pincha turli g‘oya va qarashlarning aralashmasidan iborat bo‘lib, tizimli va izchil nazariy asosga ega bo‘lmasligi mumkin. Bundan tashqari, ular ichki kommunikatsiyada maxsus terminologiya yoki “yopiq til”dan foydalanadi, bu esa tashqi shaxslar uchun tushunarsiz bo‘lib, guruh ichidagi ajralganlikni yanada kuchaytiradi.

Terrorchi shaxsning psixologiyasi – murakkab va ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, u shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy muhit, mafkuraviy ta’sirlar va maxsus tayyorgarlik bilan chambarchas bog‘liq. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, terrorchilarning motivlari turlicha bo‘lib, moddiy manfaatdan tortib mafkuraviy, qasos olish va o‘zini ro‘yobga chiqarish istagigacha farq qiladi. Shaxsiy xususiyatlar, jumladan yosh, jins, ta’lim darajasi, oilaviy holat, emotsional barqarorlik va ijtimoiy mas’uliyat darajasi, ularni radikal guruhga jalb qilish va ekstremal harakatlarga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. [18]

Psixologik profil, shuningdek, terrorchilik faoliyatining xavfli va puxta rejalashtirilganligini ko‘rsatadi. Shu bois, terrorchilikning oldini olish va bunday shaxslarni aniqlash uchun psixologik, ijtimoiy va mafkuraviy profilaktika choralari zarur.

Nazorat savollari:

1. Terrorizm tushunchasi nima va uning asosiy maqsadi nimadan iborat?
2. Terrorizm oddiy jinoyatchilikdan qanday jihatlari bilan farq qiladi?
3. Terrorchilik harakatlarining turli shakllari va turlari qanday farqlanadi?

[18] Денисенко Ю. Реабилитация при социальной зависимости на примере экстремистских и террористических групп: профайлинг. – Представительство Penal Reform International в Центральной Азии, 2018.

4. Tipik terrorchi shaxsning psixologik portreti nima uchun yagona va universal modelga keltirib bo‘lmaydi?
5. Terrorchilik faoliyatida yosh, jins va ta’lim darajasi qanday rol o‘ynaydi?
6. Terrorchilik faoliyatida shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi va oilaviy holati qanday ta’sir qiladi?
7. Terrorchilarni tayyorlash, tashqi ko‘rinishi va shaxsiy xususiyatlari qanday bo‘ladi?
8. Terrorchi shaxsni oddiy jinoyatchidan psixologik jihatdan qanday farqlash mumkin?
9. “Zombi sindromi”, “Missionerlik” va “Kamikadze sindromi” modellari terrorchi shaxsining psixologik xususiyatlarini qanday ochib beradi?
10. Ayol-kamikadzelar tanlash va jalb qilish mexanizmlari qanday bosqichlardan iborat?
11. Yopiq radikal guruhlarning ichki tuzilishi, liderning roli va a’zolar ustidan nazorat mexanizmlari qanday amalga oshiriladi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Денисенко Ю. Реабилитация при социальной зависимости на примере экстремистских и террористических групп: профайлинг. – Представительство Penal Reform International в Центральной Азии, 2018. – ISBN 978-6010653836-3.
2. Профайлинг. Технологии предотвращения противоправных действий: учебное пособие / под ред. Н. Д. Эриашвили, М. Е. Каменевой. – 4е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2016. – 199 с. – (ЭБС Университетская библиотека ONLINE).
3. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / под ред. В. Л. Цветкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 254 с. – (ЭБС Университетская библиотека ONLINE).

VII BOB

POTENTSIAL XAVFLI SHAXSLARNI ANIQLASH VA BAHOLASHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

7.1. Profaylingda kuzatish diagnostik vosita sifatida

Vizual kuzatuv olib borish profayling jarayonining eng muhim va tayanch usullaridan biri hisoblanadi. Chunki jinoyat sodir etish ehtimoli mavjud bo‘lgan shaxslarni erta bosqichda aniqlash – profaylerning asosiy kasbiy vazifasidir. Shu bois profayler inson tashqi qiyofasi va xulq-atvorini tizimli ravishda o‘rganishning umumiy sxemasini, birinchi taassurot qanday shakllanishini hamda kuzatilayotgan mimika, jest va boshqa ifodali harakatlar ortida qanday psixologik mazmun yashiringanini chuqur bilishi zarur.

Kuzatish – bu atrof-muhitdagi obyekt, hodisa va jarayonlarni maqsadga yo‘naltirilgan, rejalashtirilgan hamda aniq vazifaga bo‘ysundirilgan holda idrok etish jarayonidir. Profaylingda kuzatish oddiy “qarash” emas, balki tahliliy fikrlash bilan uyg‘unlashgan ongli faoliyatdir. Unda har bir detal – gavda tuzilishi, yurish-turish, qarash yo‘nalishi, tana harakati, nutq tempi – ma’lumot manbai sifatida baholanadi.

Shaxsning jismoniy qiyofasini maqsadli idrok etishda zamonaviy kriminalistika va gabitoskopiyada qabul qilingan tasnifiy belgilar muhim ahamiyatga ega. Ular tashqi ko‘rinishning eng sezilarli elementlarini tizimlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, fiziognomika sohasida to‘plangan ilmiy ma’lumotlar tashqi belgilar bilan shaxsning psixologik xususiyatlari o‘rtasidagi ehtimoliy bog‘liqlikni umumlashtirishga yordam beradi. Albatta, bunday bog‘liqlik qat’iy hukm emas, balki ehtimollik xarakteriga ega bo‘lib, kompleks tahlilni talab qiladi. Profayler tashqi

muhitni shunchaki ko‘rmaydi – u uni o‘zining kasbiy ehtiyojlari, vazifalari va maqsadlari prizmasi orqali idrok etadi. Vizual obrazlar uning ongida ma’lum mantiqiy tuzilma asosida shakllanadi. Ko‘rish jarayoni tasodifiy emas: inson nigohi obyekt bo‘ylab tartibsiz harakatlanmaydi, balki eng muhim va ma’no yuklovchi nuqtalarni izchil “ko‘zdan kechiradi”. Tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, nigoh avvalo tasvirning “mazmuniy markazlari”ga qaratiladi.

Aynan shu markazlar orqali vaziyatning psixologik mohiyati ochila boshlaydi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson bir vaqtning o‘zida faqat bitta obyekt haqidagi axborotni ongli ravishda chuqur qayta ishlay oladi. Bu esa kelayotgan ma’lumotni qismlarga ajratish, ustuvor belgilarni saralash va tahlilni bosqichma-bosqich amalga oshirish zaruratini yuzaga keltiradi. Aks holda, ortiqcha axborot e’tiborning tarqoqlashuviga olib keladi. Atrof-muhitni tahlil qilishda e’tiborning ikki turi farqlanadi: ixtiyorsiz va ixtiyoriy e’tibor. Ixtiyorsiz e’tibor kuchli, noodatiy yoki xavf signaliga o‘xshash omillar ta’sirida o‘z-o‘zidan yuzaga keladi. Ixtiyoriy e’tibor esa ongli ravishda boshqariladi va kasbiy tayyorgarlik bilan chambarchas bog‘liq. Profaylerda ixtiyoriy e’tiborning samarali shakllanishi kuzatilayotgan belgilar ahamiyatini anglash, vaziyatning xavf darajasini his qilish hamda yuqori ichki motivatsiya mavjudligi bilan kuchayadi. Tahdid signallari qanchalik aniq va emotsional jihatdan ta’sirchan bo‘lsa, e’tibor shunchalik barqaror bo‘ladi.

Psixologiyada ma’lum bo‘lgan qonuniyatga ko‘ra, dastlab ongli ravishda yo‘naltirilgan e’tibor keyinchalik avtomatlashtirilgan shaklga o‘tishi mumkin. Ya’ni, ma’lum vaqt va tajribadan so‘ng profayler tahdid belgilarini deyarli intuitiv ravishda ilg‘ay boshlaydi. Bu esa kasbiy mahoratning yuqori bosqichini ifodalaydi. Shunday qilib, vizual kuzatuv profaylingning markaziy mexanizmi bo‘lib, u nafaqat tashqi belgilarni ko‘rish, balki ularni chuqur psixologik talqin qilish, vaziyatni prognozlash va to‘g‘ri qaror qabul qilish jarayonini o‘z ichiga oladi.

Kuzatuv jarayonida eng muhim tamoyillardan biri – maxfiylikni saqlashdir. Agar ko‘z oldingizda shubhali shaxs paydo bo‘l-

sa, unga tikilib va uzoq qarab turish tavsiya etilmaydi. Bunday harakat kuzatuvchini fosh qilishi va qarshi reaksiya uyg'otishi mumkin. Qo'shimcha vizual ma'lumot olish zarur bo'lganda, nigohni go'yoki uning ustidan yoki yon tomoniga qaratgandek tutish maqsadga muvofiq. Shunda shaxs o'zini kuzatuv ostida deb his qilmaydi. Har qanday odamni diqqat bilan ko'zdan kechirish 1–2 soniyadan oshmasligi kerak. Shu qisqa vaqt ichida e'tibor yashirin qurol alomatlariga, tana harakatlarining tabiiy yoki sun'iyligiga, nigoh yo'nalishiga hamda ayniqsa qo'llariga qaratiladi. Tajribali profayler uchun aynan qo'llar va yelka-kamar zonasi ko'pincha eng ko'p axborot beruvchi soha hisoblanadi.

Birinchi taassurot va uning psixologik mexanizmi. Inson haqidagi dastlabki tasavvur odatda birinchi umumiy taassurotdan boshlanadi. Bu oddiy fikr emas, balki murakkab psixik jarayon bo'lib, unda sezgi, mantiqiy tahlil va emotsional munosabat uyg'unlashadi. Birinchi taassurot tarkibiga tashqi ko'rinish, xulq-atvor, nutq ohangi va hatto mikro harakatlar ham kiradi. Shu bilan birga, ong ostida shakllanadigan umumlashtirilgan baho ham mavjud bo'ladi. Ko'pincha biz bunga to'liq anglamagan holda emotsional munosabat qo'shamiz – yoqimli yoki yoqimsiz, ishonchli yoki shubhali degan ichki signal paydo bo'ladi. Fiziologik jihatdan bu jarayon obraz hosil qilish mexanizmi bilan o'xshash: avval umumiy siluet va kayfiyat qabul qilinadi, keyin esa maqsadli kuzatuv davomida tafsilotlar aniqlashtiriladi. Biroq aynan shu bosqichda turli xatoliklar yuzaga kelishi mumkin.

Shaxsni baholashdagi asosiy xatolik manbalari.

1. "Oreol effekti" (galo-effekt). Oldindan shakllangan tasavvur yangi ma'lumotni "bo'yab" yuboradi. Masalan, ozoda kiyingan insonni avtomatik ravishda ijobiy, tartibsiz ko'rinishni esa salbiy sifatlar bilan bog'lash mumkin. Oldingi obraz go'yoki "yorug' halqa" singari haqiqiy belgilarni to'sib qo'yadi.
2. Haddan tashqari yumshoqlik yoki qat'iylik effekti. Ba'zilar notanish odamni avtomatik ravishda ijobiy baholaydi,

boshqalar esa isbot bo‘lmaguncha hech kimga ishonmaydi. Har ikkala holat ham obyektivlikka putur yetkazadi. Profayler uchun muvozanat muhim.

3. Shaxsiy psixik holat. Kayfiyat idrokka bevosita ta’sir qiladi. Yaxshi kayfiyatda atrofdagilar ijobiyroq ko‘rinadi, tushkunlik esa hamma narsani “xira rangda” ko‘rsatadi. Bezovta profayler atrofdagilarda ham bezovtalik alomatlarini ko‘rishga moyil bo‘ladi.
4. Dominant ehtiyoj. Inson ayni paytdagi ehtiyojiga mos obyektlarni tezroq payqaydi. Xavfni oldini olishga haddan tashqari yo‘naltirilgan ong ba’zan oddiy holatni ham tahdid sifatida talqin qilishi mumkin.
5. Proyeksiya. Bu himoya mexanizmi bo‘lib, kuzatuvchi o‘z ichki holatini boshqalarga “yuklaydi”. Masalan, o‘zi xavotirda bo‘lgan profayler boshqalarning xotirjam harakatlarida ham asabiylik ko‘rishi mumkin.
6. Soddalashtirish tendensiyasi. Birinchi taassurot doimo to‘liq emas. Inson murakkab mavjudot bo‘lgani uchun ong uni tezroq tushunish maqsadida soddalashtiradi. Ko‘pincha bitta fakt asosida umumiy xulosa chiqarilib, keyin uni o‘zgartirish qiyinlashadi.

Odamlarning turli psixologik “niqoblari”. Profayler uchun odamlar turlicha namoyon bo‘ladi. Ba’zilar ochiq va oson “o‘qiladi”, boshqalari esa ichki dunyosini yashirib, “zirh” ortida qoladi. Yana ayrimlar doimo shubha va taranglikda bo‘ladi, boshqalari esa haddan tashqari faol va maqsadga yo‘naltirilgan ko‘rinadi. Moslashuvchan shaxslar vaziyatga qarab tez o‘zgaradi, ayrimlar esa olomon ichida butunlay sezilmay ketadi. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, aynan e’tibor tortmaydigan, sokin va o‘zini ishonch bilan tutadigan shaxslar ba’zan eng puxta tayyorlangan jinoyatchilar bo‘lishi mumkin. Professional terrorchilar odatda tashqi ko‘rinishda oddiy, ozoda va xotirjam bo‘ladi. Ular shov-shuv ko‘tarmaydi, maqsadini aniq biladi va ortiqcha emotsiya ko‘rsatmaydi. Aynan shu “oddiylik” ularni xavfli qiladi.

Profayler uchun tashqi ko‘rinish va xulq-atvorni o‘rganish qoidalari.

1. Panoramali kuzatuv. Avval umumiy makon “ritmi”ni his qilish zarur. Oqimdan ajralib turgan shaxs ko‘pincha birinchi signal bo‘ladi.
2. Nigohni rejalashtirilgan yo‘nalishda harakatlantirish. Obyekt tasodifiy emas, balki izchil ravishda – eng muhim “mazmuniy markazlar”dan boshlanib tahlil qilinadi.
3. Ixtiyoriy e’tiborni boshqarish. Ongli ravishda yo‘naltirilgan diqqat vaqt o‘tishi bilan avtomatik tus oladi. Tajriba ortgani sari tahdid belgilarini sezish tezlashadi.
4. Kuzatuvning yashirinligi. Shubhali shaxsga tikilib qarashdan saqlanish, axborotni bilvosita nigoh orqali olish.
5. Stereotip fikrlashdan voz kechish. Tashqi belgilar asosida shoshma-shosharlik bilan hukm chiqarishdan ehtiyot bo‘lish.

Shunday qilib, samarali vizual profayling – bu faqat ko‘rish emas, balki ongli tahlil, ichki xotirjamlik, kasbiy sezgirlik va psixologik xatolardan xoli bo‘lish mahoratidir.

7.2. Vizual psixodiagnostika tushunchasi va mazmuni

Bugungi kunda psixologiya insonning barqaror individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash imkonini beruvchi keng ko‘lamli usul va vositalarga ega. Ayniqsa, vaqt cheklangan yoki vaziyat keskin bo‘lgan sharoitlarda tezkor va nisbatan ishonchli ma’lumot olish zarurati tug‘iladi. Shunday holatlarda vizual psixodiagnostika alohida ahamiyat kasb etadi. U insonning tashqi qiyofasi, mimikasi, jestlari va boshqa noverbal belgilarini bevosita kuzatish hamda talqin qilishga asoslanadi. Inson tanasining tuzilishi va xarakter o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi bilan shug‘ullangan Ernst Krechmer va Villyam Sheldon tadqiqotlari tashqi ko‘rinish psixikaning dinamik xususiyatlari bilan ma’lum darajada aloqador bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatgan. Bu yondashuvlar insonni faqat tashqi belgilar orqali baholash emas, balki ularni psixologik kontekstda tushunish zarurligini ta’kidlaydi.

Har bir inson o‘ziga xos va betakror. Biroq noverbal harakatlar darajasida ayrim umumiy qonuniyatlar mavjud. Odamlar so‘zsiz harakat qilganida – qo‘l harakati, gavda og‘ishi, nigoh yo‘nalishi, yuz ifodasi orqali – ma’lum psixologik holatlarni namoyon etadi. Ushbu umumiy mexanizmlarni anglab, ularni tashqi xulq-atvorda aniqlashni o‘rgangan mutaxassis shaxsning emotsional holati va ayrim individual xususiyatlari haqida katta hajmdagi ma’lumotga ega bo‘lishi mumkin. Inson o‘z fikr va his-tuyg‘ularini yashirishga harakat qilsa ham, psixik jarayonlar baribir tashqi belgilar orqali namoyon bo‘ladi. Ruhiy faoliyat davomida nafaqat ixtiyoriy, balki avtomatik boshqariladigan mushaklar ham ishga tushadi. Masalan, ko‘z qorachig‘ining kengayishi yoki torayishi, yuz tomirlarining reaksiyasi, ter ajralishi, ovoz ohangining o‘zgarishi – bularning barchasi ichki kechinmalar bilan bog‘liq. Hatto organizmdagi ichki va tashqi sekretsiya bezlari faoliyati ham tashqi ko‘rinishda aks etishi mumkin.

Eng nozik va harakatchan “indikator” bu – yuz mushaklaridir. Evolyutsion rivojlanish jarayonida, xususan Charlz Darvin tadqiqotlari boshlab bergan ilmiy yo‘nalishda, mimika inson kommunikatsiyasida nutq bilan teng darajada axborot tashuvchi vositaga aylangani isbotlangan. Shu sababli yuz ifodasi ko‘pincha “his-tuyg‘ular tili” deb ataladi.

Mimika, poza va jestlarda nafaqat o‘tkinchi emotsiyalar, balki shaxsning barqaror sifatlari ham aks etadi. Ulardan biri – temperament. Temperament insonning psixik jarayonlari intensivligi, tezligi, ritmi va dinamikasi bilan tavsiflanadi. Masalan, tezkor va keskin harakatlar yuqori qo‘zg‘aluvchanlikni, sust va vazmin harakatlar esa barqarorlikni ko‘rsatishi mumkin. Tug‘ilgandan so‘ng insonning ifodali harakatlari bosh miya po‘stloq osti markazlari tomonidan boshqariladi. Ijtimoiy tajriba va muloqot jarayonida esa bu harakatlar “sayqallanadi”, mustahkamlanadi va shaxsning o‘ziga xos xulq modeliga aylanadi. Natijada bir xil kechinmalar bir xil mimik vositalar orqali ifodalanib, shaxsiy uslub sifatida shakllanadi.

Vizual psixodiagnostika – bu insonning tashqi ko‘rinishi asosida uning ehtimoliy emotsional holati, individual-psixologik xususiyatlari va kutilayotgan xulq-atvorini konstruksiya qilish jarayonidir. Uning asosi – noverbal vizual kommunikatsiya, ya’ni ko‘rish kanali orqali axborot uzatishning so‘zsiz shakllari tizimi. Bu jarayonda asosiy metod – kuzatishdir.

Vizual psixodiagnostikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: shaxsning psixologik xususiyatlarini aniqlash; ehtimoliy xulq-atvor yo‘nalishini prognoz qilish; psixologik kontakt o‘rnatish uchun zarur ma’lumot to‘plash; tezkor xizmat vazifalarini hal etishda qo‘l keladigan axborotni olish. Shaxsni o‘rganish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi: obyektni tizimli kuzatish, yig‘ilgan faktlarni tahlil qilish, psixologik tavsif shakllantirish, kontakt o‘rnatish vosita va usullarini tanlash, muloqot jarayonida tavsifni aniqlashtirish va tuzatish.

Zamonaviy amaliy psixologiya tana tuzilishi, temperamentning tashqi namoyonlari, mimika, jest, yurish uslubi va boshqa vizual belgilarni tahlil qilishga katta e’tibor qaratadi. Aynan shu elementlar asosida shaxsning psixologik portreti tuziladi, uning ehtimoliy xatti-harakati prognoz qilinadi va huquqbuzarlik sodir etish xavfi baholanadi. Vizual psixodiagnostikada quyidagi asosiy yo‘nalishlar qo‘llanadi: tana tuzilishini tahlil qilish; temperamentning tashqi ifodalarini baholash; emotsional holatni aniqlash; noverbal xulq-atvorni o‘rganish; yuz chiziqlari va ifodalarini tahlil qilish; qo‘shimcha vizual kuzatuv metodikalari. Shunday qilib, vizual psixodiagnostika – bu tashqi belgilarni yuzaki kuzatish emas, balki ularni ilmiy asosda talqin qilish, kompleks tahlil qilish va vaziyatni prognozlashga qaratilgan chuqur psixologik jarayondir.

7.3. Shaxsning tashqi psixofiziologik va noverbal belgilarini tahlil qilish

Ernst Krechmer inson tana tuzilishi bilan uning psixik xususiyatlari o‘rtasida ma’lum bog‘liqlik mavjud deb hisoblagan va bir nechta konstitutsional tiplarni ajratgan.

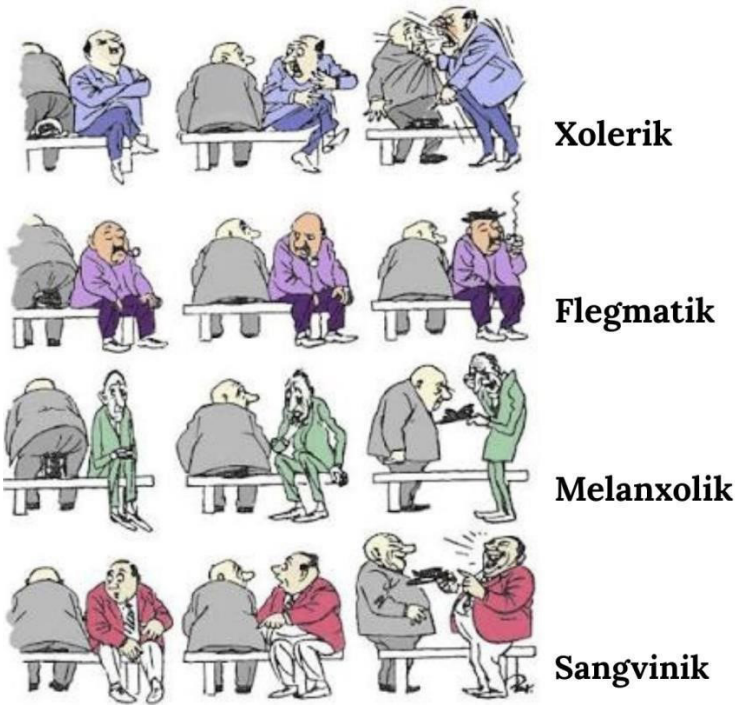
1. *Astenik tip* (yunoncha “zaif” ma’nosini anglatadi). Bu turdagi shaxslar gavda tuzilishida uzunlikning ustunligi bilan ajralib turadi: bo‘yi baland yoki o‘rtachadan balandroq, tanasi ingichka, yelkalari tor, ko‘krak qafasi cho‘zilgan va yassi. Yuz tuzilishi cho‘zinchoq, burni uzun va ingichka bo‘lishi mumkin. Qo‘l-oyoqlari nozik va uzun ko‘rinadi. Ayollarda ham shu belgilar kuzatiladi, biroq ular ko‘pincha pastroq bo‘yli bo‘ladi. Bu tip vakillarida erta qarish alomatlari sezilishi mumkin.
2. *Piknik tip* (yunoncha “to‘la, zich” ma’nosida). Odatda o‘rta yoki past bo‘yli, tana tuzilishida yumaloqlik va yog‘ to‘qimasining ko‘pligi bilan tavsiflanadi. Gavdasi kengroq, qorni dumaloq, boshi yumaloq va bo‘yni qisqaroq. Yuz chiziqlari mayda, lekin keng ko‘rinishda bo‘ladi. Ushbu tip semirishga moyilligi bilan ajralib turadi.
3. *Atletik tip* (yunoncha “kurash, jang” ma’nosida). Yaxshi rivojlangan mushak tizimi, baquvvat va mutanosib tana tuzilishi bilan xarakterlanadi. Bo‘yi o‘rta yoki baland, yelkalari keng, son qismi nisbatan tor. Yuz suyaklari aniq va chiqib turadi. Tashqi ko‘rinishda kuch va barqarorlik seziladi.

Krechmer ushbu uch asosiy turdan tashqari *displastik tip*ni ham ajratgan. Bu tur gavda tuzilishidagi nomutanosiblik yoki deformatsiyalar (masalan, haddan tashqari baland bo‘y yoki tana qismlarining notekis rivojlanishi) bilan tavsiflanadi. Amaliyotda mutlaqo “sof” tiplar kam uchraydi. Ko‘pincha aralash shakllar – masalan, piknik-astenik, piknik-atletik yoki astenik-atletik kombinatsiyalar kuzatiladi. Krechmer tana tuzilishiga mos ravishda temperament turlarini ham tavsiflagan: shizotimik temperament – ko‘proq astenik gavda tuzilishiga mos; siklotimik temperament – piknik tipga xos; iksotimik temperament – atletik tip bilan bog‘liq. Keyinchalik amerikalik psixolog Villyam Sheldon ham konstitutsional tipologiyani ishlab chiqqan. U quyidagi uch turdagi tana tuzilishini ajratgan: endomorf, mezomorf, ektomorf. Sheldon tasnifi Krechmer tipologiyasi bilan ma’lum darajada mos keladi: endomorf – piknikka, mezomorf – atletikka, ektomorf – astenikka yaqin hisoblanadi.

Shu tariqa, konstitutsional tipologiyalar tana tuzilishi va temperament o‘rtasidagi ehtimoliy bog‘liqlikni tushuntirishga urinish bo‘lib, ular shaxsni kompleks baholash jarayonida qo‘shimcha orientir sifatida qo‘llanilishi mumkin.

Temperamentning tashqi namoyonlarini tahlil qilish

Insonning xulq-atvorini diqqat bilan kuzatish orqali uning temperament turini taxmin qilish mumkin. Temperament ko‘pincha harakatlarning tezligi, keskinligi, amplitudasi, gavda plastikasining erkin yoki tarangligi orqali namoyon bo‘ladi. Bu belgilar nafaqat umumiy motorikada, balki nutq motorikasida ham aks etadi – gapirish sur’ati, ovoz balandligi, intonatsiya o‘zgaruvchanligi ham muhim ko‘rsatkichdir.

Rasm 7.1. Temperament turlari

Sangvinik tip odatda serharakatlik va chaqqonlik bilan ajralib turadi. Uning harakatlari tez, aniq va ishonchli bo‘ladi, mimikasi jonli hamda rang-barang. Yurganda qadam tashlashi tez, nutqi ravon va faol. Bunday shaxs odatda muvozanatli, kirishimli va ochiqko‘ngil bo‘ladi. Kayfiyati ko‘pincha barqaror va ko‘tarinki, biroq his-tuyg‘ulari chuqur emas, tez paydo bo‘lib, tez so‘nadi. Moslashuvchanligi yuqori, tanqidni xotirjam qabul qiladi. Yangi sharoitga tez kirishadi, maqsad sari dadil intiladi, biroq ba’zan o‘z imkoniyatlarini ortiqcha baholashga moyil bo‘ladi. Xavfli vaziyatda ehtiyotkorlik bilan harakat qilib, ortiqcha tavakkalchilikdan qochadi.

Xolerik temperament esa jo‘shqinlik va shoshqaloqlik bilan ko‘zga tashlanadi. Harakatlari keskin, tez va ba’zan nazoratsiz bo‘lishi mumkin. Mimikasi o‘ta ifodali, nutqi baland va notekis, jestlari keng va ko‘p. Atrofdagilar bilan munosabatda hissiyotlarga beriluvchan, ba’zida tajovuzkor yoki keskin bo‘lib ko‘rinadi. Kayfiyati tez o‘zgaradi, sabri yetarli emas, lekin tashabbuskor va faol. Tanqidga o‘ta sezgir, yangilikni tez qabul qiladi va maqsadiga erishish uchun bor kuchini safarbar etadi. Xavfli sharoitda tavakkal qilish ehtimoli yuqori. O‘z salohiyatini ko‘pincha ortiqcha baholaydi.

Flegmatik shaxsni vazminlik va sekinlik orqali tanish mumkin. Uning harakatlari og‘ir-bosiq, mimikasi uncha faol emas, nutqi sokin va barqaror. U muloqotda o‘zini tutib turadi, hissiyotlarini oshkora namoyish qilmaydi. Kayfiyati odatda o‘zgarmas, sabr-toqati kuchli, biroq yangi sharoitga moslashishi sekin kechadi. Tanqidga befarqroq munosabat bildiradi, yangilikni qabul qilishda ehtiyotkor. Maqsad sari asta-sekin, lekin qat’iyat bilan harakat qiladi. O‘z imkoniyatlarini real baholashga moyil.

Melanxolik temperament esa noziklik va ichki taranglik bilan ajralib turadi. Harakatlari sust, mimikasi kamharakat, ba’zan bir xil va tarang ko‘rinadi. Nutqi sekin va past ohangda. Bunday shaxs ko‘pincha tortinchoq, ichki dunyosi boy, lekin tashqi tomondan yopiq ko‘rinadi. Kayfiyati beqaror, pessimizmga moyillik kuzatiladi. His-tuyg‘ulari chuqur va uzoq davom etadi, lekin

sabr darajasi past bo‘lishi mumkin. Moslashuv jarayoni og‘ir kechadi. Tanqidni og‘riqli qabul qiladi, ba’zida maqsad sari intilishi kuchli bo‘lsa, ba’zida ishonchsizlik sabab sustlashadi. O‘z qobiliyatlarini kam baholashga moyilligi bilan ajralib turadi.

Shu tariqa, harakat, mimika va nutq xususiyatlarini kompleks kuzatish orqali shaxs temperamentining ehtimoliy turini aniqlash mumkin. Biroq bu belgilarni yakka holda emas, balki umumiy psixologik kontekstda baholash muhimdir.

Noverbal xulq-atvorni tahlil qilish

Vizual psixodiagnostikada tana tili nazariyasi muhim o‘rin egallaydi. Psixologlar ta’kidlashicha, insonlar o‘zaro muloqot jarayonida axborotning katta qismi – taxminan 60–80 foizi – so‘zsiz vositalar orqali uzatiladi, qolgan qismi esa so‘zlar hissasiga to‘g‘ri keladi. Tana harakatlarining ustunligi shundaki, ular ko‘pincha ong osti impulslariga tayanadi. Aynan shu sababli ularni sun’iy ravishda to‘liq nazorat qilish yoki qalbakilashtirish qiyin. Har bir jest go‘yoki alohida “so‘z” bo‘lib, uni to‘g‘ri talqin qilish suhbatdosh haqida so‘zlardan ko‘ra ishonchliroq ma’lumot beradi. Qo‘l harakatlari ayniqsa serma’no hisoblanadi. Ular shaxsning ichki holati, ishonch darajasi, ijtimoiy tajribasi, hatto kasbiy va etnik xususiyatlari haqida ham ishora berishi mumkin. Har bir insonning o‘ziga xos jest uslubi mavjud bo‘lib, bu uslub uning tarbiyasi, temperament turi va hayotiy tajribasi bilan bog‘liq.

Muloqot jarayonida uchraydigan asosiy jest guruhlari.

Ochiqlik belgilari. Kaftlarning yuqoriga qaratilishi, qo‘llarni keng ochish, yelka qisish bilan birga ochiq kaft ko‘rsatish – samimiylik va oshkoralik belgisi sifatida talqin qilinadi. Suhbat chog‘ida pidjakni yechish yoki tugmalarini yechish ham do‘stona munosabat va ishonchni anglatishi mumkin.

Himoyalanish (mudofaa) reaksiyalari. Ko‘krakda qo‘llarni chalishtirish, mushtlarni qisish, gavdani tortish – ehtimoliy tahdid yoki ichki norozilikni bildiradi. Agar suhbatdosh qo‘llarini cha-

lishtirsa, bu uning muhokamadan chekinayotganini yoki o‘zini himoya qilayotganini anglatishi mumkin.

Shubha va yashirinlik. Og‘izni qo‘l bilan yopish, nigohni chetga qaratish, tana yoki oyoqlarni chiqish tomonga burish – suhbatni tugatish istagi yoki pozitsiyani yashirish belgisi. Burunni yoki ko‘zni ishqalash ham ichki shubha yoki ishonchsizlikdan darak beradi.

Asabiylik. Tez-tez tomoq qirish, yo‘talib olish, quloqni tortish, qo‘llarni og‘iz oldida “piramida” shaklida tutish – ichki tanglikni ko‘rsatadi. Ba’zan bu suhbatdoshning gapni bo‘lish istagini, lekin o‘zini tutib turganini anglatadi.

Zerikish. Oyoq bilan polni taqillatish, ruchka qopqog‘ini chertish, boshni kaftga tirab o‘tirish, maqsadsiz chizish – e’tiborning susayganidan dalolat beradi.

Poza va gavda holati. Poza insonning ichki energiyasi, o‘ziga ishonchi va ijtimoiy mavqeyi haqida ma’lumot beradi. Tarang poza hushyorlik va tayyorgarlikni bildirsa, bo‘shashgan poza xotirjamlik yoki passivlikni anglatadi. Gavda orqali emotsional “yuqtirish” hodisasi ham yuz beradi – ya’ni bir insonning kayfiyati boshqasiga o‘tishi mumkin. Yelka qismi ayniqsa axborotga boy: yuqoriga ko‘tarilgan va biroz bukilgan yelka – qo‘rquv yoki himoyasizlik; oldinga tushgan yelkalar – tushkunlik va o‘ziga ishonchsizlik; erkin tushirilgan yelkalar – ichki xotirjamlik; orqaga tortilgan yelkalar – qat’iyat va faoliyatga tayyorlik.

*Oyoq va panjalar*ning holati ham muhim. Tana vazni ikki oyoqqa teng taqsimlangan bo‘lsa – barqarorlik belgisi. Qotib qolgan, tarang turish – moslashuvchanlik pastligini ko‘rsatadi. Tez-tez pozitsiyani o‘zgartirish – ishonchsizlik yoki ichki bezovtalikdan darak beradi.

Yurish va qomat. Yurish uslubi shaxsning ruhiy va jismoniy holatini ochib beradi. Erkin va tabiiy yurish – ochiqlik va ichki erkinlik belgisi. Suyangan, bukchaygan qomat – itoatkorlik yoki tushkunlikni ko‘rsatadi. Yurishning ayrim turlari: sekin va ritmik yurish – muvozanatli kayfiyat; kuchli va qat’iy qadamlar – o‘ziga ishonch; keng qadam tashlash – maqsadga intilish; mayda

qadamlar – ehtiyotkorlik; sudralgan yurish – loqaydlik; sakrab-sakrab yurish – ustunlik hissi yoki yuqori ambitsiya.

O'tirish uslubi. O'tirish holati ham psixologik signal beradi: yopiq o'tirish (oyoqlarni jips tutish) – ichki ishonchsizlik; keng ochiq o'tirish – nazoratsizlik yoki beparvolik; oyoqni oyoqqa qo'yish – xotirjamlik va passivlik; stulning chetida tik o'tirish – kuchli qiziqish; har lahza turishga tayyor holat – bezovtalik yoki ishonchsizlik.

Ovoz va nutq. Ovoz insonning ichki kechinmalari, madaniyati va xarakteri haqida ko'p ma'lumot beradi. Nutq sur'ati tez bo'lsa – impulsivlik va faollikni, sekin va ravon bo'lsa – vazminlikni bildiradi. Nutq tezligining keskin o'zgarishi beqarorlik belgisi bo'lishi mumkin.

Ovoz balandligi: baland ovoz – kuchli motivatsiya yoki o'zini ko'rsatishga intilish; past ovoz – kamtarlik yoki ichki zaiflik.

Aniq artikulyatsiya – ichki intizom va aniqlikka intilish.

Ovoz balandligi va tembri – intellektual daraja, hissiy fon va individual xususiyatlarni aks ettiradi.

Nutq ritmi – hissiyot boyligi yoki sovuqqonlikni ko'rsatishi mumkin.

Shu tariqa, noverbal belgilar – mimika, jest, poza, yurish, ovoz – shaxsning ichki dunyosini aks ettiruvchi nozik indikatorlardir. Ularni kompleks va kontekst asosida tahlil qilishgina to'g'ri xulosa chiqarish imkonini beradi.

Noverbal xatti-harakatlar tahlili shaxsni tushunishda muhim o'rin tutadi. Inson muloqot jarayonida axborotning katta qismini so'zlar orqali emas, balki imo-ishora, , mimika, tana holati, yurish-turish, ovoz ohangi va nutq uslubi orqali yetkazadi. Shu sababli vizual psixodiagnostika jarayonida jestlar, poza, yurish, o'tirish usuli hamda ovoz xususiyatlarini kuzatish suhbatdoshning hissiy holati, ishonchlilik darajasi, o'ziga bahosi va boshqalarga munosabatini aniqlashga yordam beradi. Biroq noverbal belgilarni talqin qilishda shoshma-shosharlik qilmaslik kerak. Har bir harakat individual, vaziyatga bog'liq va madaniy omillar ta'sirida shakllangan bo'lishi mumkin. Shuning uchun

xulosa chiqarishda belgilarni kompleks tarzda, ya'ni so'z, vaziyat va umumiy xulq-atvor bilan birgalikda baholash maqsadga muvofiqdir.[19]

7.4. Shaxslararo kommunikatsiyaning mohiyati

Hozirgi kunda xavfsizlikni ta'minlash sohasida eng muhim vazifalardan biri – potentsial xavfli shaxslarni erta bosqichda aniqlash va ularga qarshi samarali choralar ko'rishdir. Buning asosiy vositalaridan biri shaxslararo muloqotning psixologik mexanizmlarini chuqur tushunishdir. Muloqot jarayonida insonning so'zlari, qarashlari, imo-ishoralari va pozalari orqali uning ichki holati, niyatlari va ehtimoliy xavf darajasi haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Ayniqsa, verbal va noverbal signallar orasidagi nomuvofiqlik – nokongruentlik – potentsial xavfli shaxsni aniqlashda diagnostik qiymatga ega.

Shaxslararo kommunikatsiya insonlar o'rtasida axborot, fikr va emotsiyalarni almashish jarayoni bo'lib, u ijtimoiy o'zaro ta'sirning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon nafaqat ma'lumot uzatish, balki suhbatdoshlarni o'zaro tushunish, munosabatlar o'rnatish va ularga ta'sir ko'rsatish imkonini ham yaratadi.

Kommunikatsiya insonning asosiy ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. U orqali shaxs o'zini anglaydi, o'z qarashlarini shakllantiradi, boshqalar bilan aloqalar o'rnatadi va ijtimoiy rollarni bajaradi. Shu bilan birga, kommunikatsiya inson xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish, uni boshqarish va muayyan maqsadlarga yo'naltirish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Shaxslararo muloqot samaradorligi faqatgina umumiy til mavjudligi bilan belgilanmaydi. Muhim jihat – bu suhbat ishtirokchilarining vaziyatni bir xil talqin qilishi, ya'ni mazmuniy uyg'unlikka erishishidir. Aks holda, axborot uzatilgan bo'lsa

[19] Вахнина В. В., Мальцева Т. В., Михайлова Т. В., Ульянина О. А. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие. – М.: Академия управления МВД России, 2018. – 100 с.

ham, u noto‘g‘ri tushunilishi mumkin. Kommunikatsiya jarayonining asosini kommunikativ harakatlar tashkil etadi. Bu – shaxsning o‘z fikr va his-tuyg‘ularini boshqalarga aniq va tushunarli yetkazishga qaratilgan ongli faoliyatidir. Mazkur jarayon turli shakllarda namoyon bo‘ladi: shaxslararo muloqot, jamoat oldidagi nutq va ommaviy kommunikatsiya.

Muloqot ikki asosiy tizim orqali amalga oshiriladi: verbal va noverbal. Verbal kommunikatsiya so‘zlar va nutq vositasida ifodalanadi. Noverbal kommunikatsiya esa ko‘proq yashirin axborotni uzatadi va quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi: mimika, imo-ishoralar, tana harakatlari, nutq ohangi va tempi, shuningdek, makon va vaqt bilan bog‘liq xususiyatlar hamda ko‘z orqali aloqa. Ayniqsa, ko‘z bilan aloqa ishonch, e’tibor va psixologik yaqinlikni ifodalovchi muhim indikator hisoblanadi. Profayling jarayonida kommunikatsiya alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u nafaqat axborot olish, balki suhbatdoshning psixologik holatini aniqlash, uning motivlarini tushunish va xulq-atvorini prognoz qilish imkonini beradi. Shu sababli samarali muloqot olib borish xodimning muhim kasbiy kompetensiyalaridan biri hisoblanadi.

Samarali kommunikatsiya bir qator ko‘nikmalarni talab etadi. Ularga aniq va ravon nutq, faol tinglash, suhbat mazmunini to‘g‘ri anglash, o‘z xulq-atvorini nazorat qilish, ichki motivlarni anglash hamda vaziyatga mos muloqot uslubini tanlash kiradi. Ayniqsa, rasmiy va xizmat doirasidagi muloqotda ushbu ko‘nikmalar muhim ahamiyatga ega. Kasbiy muloqotda nutqning sifati hal qiluvchi omillardan biridir. Nutq aniqligi fikrni lo‘nda va mazmunli ifodalashni anglatadi, ravshanlik esa axborotning suhbatdosh uchun tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi. Nutqning ohangi va tempi ham muhim: muvozanatli va sokin nutq ishonch uyg‘otadi, keskin yoki baland ohang esa salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, nutq madaniyati – ya’ni jargon, sheva va noo‘rin iboralardan qochish – professional muloqotning ajralmas qismi hisoblanadi. Muloqot jarayonida tinglash ko‘nikmasi alohida o‘rin tutadi. Amaliyotda esa ko‘pincha tinglashga to‘sqinlik qiluvchi omillar uchraydi. Jumladan, shaxsning o‘z fikrlariga berilib ketishi, kuchli emotsional holat, himoya reaksiyalari,

suhbatdoshga nisbatan subyektiv baho berish yoki mavzuga qiziqishning pasayishi tinglash samaradorligini kamaytiradi.

Samarali tinglashni rivojlantirish uchun maxsus usullar qo‘llaniladi. Ular orasida suhbatdoshni diqqat bilan tinglash, uning fikrlarini qayta ifodalash, aniqlashtiruvchi savollar berish, asosiy g‘oyalarni umumlashtirish hamda suhbatdoshning hissiy holatini tushunish va aks ettirish muhim o‘rin egallaydi. Bundan tashqari, suhbat davomida mantiqiy xulosalar chiqarish va ularni ehtiyotkorlik bilan ifodalash muloqotni yanada samarali qiladi. Shunday qilib, shaxslararo kommunikatsiya profayling jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, u orqali nafaqat axborot olinadi, balki shaxsning ichki holati, motivlari va xulq-atvor xususiyatlari haqida chuqurroq tasavvur hosil qilish mumkin.

7.5. Kommunikatsiyaning verbal va noverbal vositalari

Noverbal vositalar muloqotda muhim rol o‘ynasa-da, axborotning asosiy mazmuni ko‘pincha nutq orqali yetkaziladi. So‘z kommunikatsiyaning asosiy vositasi bo‘lib, u fikr, qarash va maqsadlarni aniq ifodalash imkonini beradi. Noverbal signallar esa ushbu mazmunni to‘ldiradi, aniqlashtiradi va unga emotsional tus beradi. Nutqiy muloqot jarayonida har bir element muhim ahamiyat kasb etadi. Suhbatdoshga murojaat qilish shakli, muloqotning boshlanishi va yakuni, tanlangan so‘z va iboralar – bularning barchasi umumiy taassurot va muloqot samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari faoliyatida nutqning aniqligi va mosligi muhim omil hisoblanadi. Kasbiy faoliyat jarayonida tor ixtisoslashgan terminlardan foydalanish zarurati yuzaga keladi, shu sababli xodim professional lug‘atni puxta egallagan bo‘lishi lozim.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, qisqa, lo‘nda va aniq ifodalangan fikrlar suhbatdosh tomonidan oson qabul qilinadi. Murakkab va ortiqcha cho‘zilgan jumlalar esa mazmunning buzilishiga yoki noto‘g‘ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Shu bois nutqni soddalashtirish, lekin mazmunni yo‘qotmaslik

professional kommunikatsiyaning muhim talablaridan biridir. Nutq samaradorligini oshirishda maxsus kommunikativ texnikalar qo‘llaniladi. Ular orqali axborotni aniq yetkazish, suhbatdosh e’tiborini jalb qilish, muloqotni boshqarish va samarali tinglashni tashkil etish mumkin. Ushbu texnikalarni muvaffaqiyatli qo‘llash uchun insonning axborotni qanday qabul qilishini hisobga olish zarur. Psixologiyada bu jarayon modalitet yoki reprezentativ tizim tushunchalari orqali izohlanadi.

Inson atrof-muhitni va ichki tajribasini asosan bir necha sezgi kanallari orqali idrok etadi. Eng keng tarqalgan tizimlar – vizual, audial va kinestetik tizimlardir. Ba’zi hollarda diskret (mantiqiy-tahliliy) tizim ham ajratiladi. Odatda, ushbu tizimlardan biri yetakchi bo‘lib, u shaxsning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va ifodalash uslubini belgilaydi. Vizual tip vakillari axborotni ko‘rish obrazlari orqali qabul qiladi. Ularning nutqida tasviriy iboralar ustunlik qiladi, harakatlari faol va imo-ishoralari ifodali bo‘ladi. Audial tip uchun eshitish kanali muhim bo‘lib, ular nutq ohangiga sezgir, gapirish uslubi esa bir maromda va tartibli bo‘ladi. Kinestetik tip esa his-tuyg‘ular va sezgilarga tayanadi, nutqi sekinroq, ovozi pastroq va hissiyroq bo‘ladi. Diskret tip vakillari esa axborotni mantiqiy tahlil orqali qabul qiladi, ularning nutqida tizimlilik va ketma-ketlik ustunlik qiladi.

Amaliy jihatdan ushbu bilimlar katta ahamiyatga ega. Har bir inson turli vaziyatlarda turlicha kommunikatsiya uslublaridan foydalanishi mumkin bo‘lsa-da, odatda bitta reprezentativ tizim ustunlik qiladi. Shu sababli, professional muloqotda, ayniqsa profayling jarayonida, suhbatdoshning yetakchi modalitetini aniqlash va unga mos kommunikatsiya strategiyasini tanlash muloqot samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shunday qilib, verbal kommunikatsiya oddiy so‘zlash jarayoni emas, balki suhbatdoshning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ongli ravishda tashkil etiladigan murakkab va maqsadga yo‘naltirilgan jarayondir.

Muloqotning noverbal vositalari va texnikalari. Noverbal kommunikatsiya – bu nutqsiz axborot uzatish tizimi bo‘lib, u

muloqot jarayonining ajralmas va nihoyatda muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirda uzatiladigan ma’lumotning katta qismi aynan noverbal kanallar orqali yetkaziladi. Ko‘pincha suhbat davomida aytilgan so‘zlardan ko‘ra, qanday aytilgani – ya’ni mimika, ovoz ohangi, tana harakatlari va masofa – ko‘proq ma’no anglatadi. Qiziqarli jihat shundaki, inson ong osti darajasida noverbal signallarni juda tez “o‘qiydi”. Ba’zan suhbatdosh biror gapni aytmasdan turib ham, uning kayfiyati, munosabati yoki yashirin niyatlari haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Shu sababli noverbal kommunikatsiya profayling jarayonida muhim diagnostik vosita sifatida qaraladi.

Noverbal vositalar bir necha asosiy guruhlarga bo‘linadi. Kinesik vositalar – bu tana harakatlari bo‘lib, ularga mimika, pantomimika va turli pozalar kiradi. Aynan ushbu vositalar orqali insonning hissiy holati va suhbatdoshga bo‘lgan munosabati eng yaqqol namoyon bo‘ladi. Prosodik yoki paralingvistik vositalar nutqning ohangi, tempi, urg‘usi va tembri bilan bog‘liq bo‘lib, ular so‘zlarning mazmuniga qo‘shimcha hissiy rang beradi. Ekstralingvistik vositalar esa pauzalar, kulish, xo‘rsinish yoki yo‘talish kabi nutqdan tashqari reaksiyalarni o‘z ichiga oladi va ko‘pincha insonning ichki holatini bevosita aks ettiradi. Proksemik vositalar muloqotdagi masofa va makon bilan bog‘liq xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, insonlar orasidagi yaqinlik darajasi ularning o‘zaro ishonchi yoki aksincha, psixologik masofani ko‘rsatishi mumkin. Takesik vositalar esa jismoniy tegishlar – qo‘l siqish, yelkaga tegish yoki boshqa kontaktlar orqali ifodalanadi va ular ko‘pincha ijtimoiy munosabat darajasini bildiradi.

Noverbal kommunikativ texnikalar ushbu vositalardan ongli ravishda foydalanishni nazarda tutadi. Bunga mimika va tana harakatlarini boshqarish, suhbatdoshning noverbal reaksiyalarini kuzatish va tahlil qilish, shuningdek, emotsional ta’sir ko‘rsatish kiradi. Qiziqarli jihat shundaki, inson ko‘pincha o‘z noverbal signallarini to‘liq nazorat qila olmaydi, ayniqsa kuchli emotsional holatda.

Aynan shu holat profayling jarayonida muhim diagnostik imkoniyatlarni yaratadi. Mimika noverbal kommunikatsiyaning eng informativ elementlaridan biri hisoblanadi. Yuz ifodasi orqali inson quvonch, hayrat, g‘azab, nafrat, qo‘rquv va iztirob kabi asosiy emotsiyalarni ifodalaydi. Ijobiy emotsiyalar odatda aniq va ochiq namoyon bo‘lsa, salbiy emotsiyalar ko‘pincha yashirin yoki murakkab shaklda ifodalanadi. Eng sezgir mimik zonalar qosh va lablar bo‘lib, ularning hatto kichik o‘zgarishi ham umumiy emotsional mazmunni keskin o‘zgartirishi mumkin.

Ilmiy kuzatuvlarga ko‘ra, yuzdagi mikro ifodalar – ya’ni juda qisqa vaqt (soniyaning ulushlari) davomida paydo bo‘ladigan mimik reaksiyalar – insonning yashirin his-tuyg‘ularini aks ettirishi mumkin. Bu esa ayniqsa yolg‘on yoki ichki ziddiyat holatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Mimika va emotsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda V.M. Bexterev mimik ifodalarni ikki asosiy ton orqali izohlagan: ijobiy va salbiy mimik ton. Ijobiy holatda yuz mushaklari bo‘shashadi, yuz ochiq va “yorqin” ko‘rinadi, ko‘zlarda jonlilik seziladi. Salbiy mimik ton esa mushaklarning taranglashuvi, qoshlarning yaqinlashuvi va yuzda zo‘riqish yoki tushkunlik alomatlari bilan xarakterlanadi. Biroq real hayotda emotsiyalar kamdan-kam hollarda sof shaklda namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha ular murakkab kombinatsiyalarni hosil qiladi. Shu sababli birgina mimik belgiga asoslanib xulosa chiqarish noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin. Masalan, qo‘rquv ifodasi ba’zan kutilmagan tovushga oddiy reflektor reaksiya bo‘lishi mumkin, nafrat esa yoqimsiz hidga tabiiy javob sifatida yuzaga keladi.

Amaliy nuqtai nazardan, noverbal kommunikatsiyani to‘g‘ri tushunish huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari uchun alohida ahamiyatga ega. Suhbatdoshning yashirin reaksiyalarini aniqlash, uning ichki holatini tushunish va o‘z xulq-atvorini vaziyatga moslashtirish professional faoliyat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shunday qilib, noverbal kommunikatsiya – bu ko‘rinmas, ammo nihoyatda kuchli axborot tizimi bo‘lib, u insonning ichki dunyosini aks ettiradi va muloqot jarayonining haqiqiy mazmunini ochib beradi.

Inson emotsiyalari – bu biologik va sotsiokultural omillarning murakkab o‘zaro ta’sirining natijasi. Asosiy emotsiyalar, masalan, qo‘rquv, g‘azab yoki qayg‘u, genetik jihatdan mavjud bo‘lib, universal mimik ifodalar bilan namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, bu emotsiyalarning tashqi namoyon bo‘lish shakli atrof-muhit ta’sirida shakllanadi. Bola, ota-ona va yaqin atrofdagi shaxslarning emotsional reaksiyalarini kuzatib, o‘zining ifoda modellarini egallaydi. Ochiq emotsiyalar bilan o‘sgan bolalar yanada ekspressiv bo‘lsa, hissiyotlar yashirilgan oilalarda mimik faollik cheklangan bo‘ladi. Natijada, hatto bir xil asosiy emotsiyalar ham turli insonlarda individual tarzda namoyon bo‘ladi.

Yolg‘on psixofiziologiyasi va mos kelmaslik belgisi. Noverbal namoyonlar shaxsning emotsional holatining ishonchliligini baholashda muhim indikator bo‘lishi mumkin. Tajribali yolg‘onchi yoki aktyor turli mimikalarni sun’iy ko‘rsata olsa-da, ichki zo‘riqish ko‘pincha yuzning turli qismlaridagi mos kelmaslik (nokongruentlik) orqali seziladi. Masalan, lablar kuladi, lekin ko‘zlar xavotirli; og‘iz qattiqlikni bildiradi, ko‘zlar esa qarashdan qochadi; yoki lab burchaklari pastga tushgan bo‘lsa-da, ko‘zlarda sun’iy tabassum ko‘rinadi. Nafas ritmi ham yolg‘on paytida o‘zgaradi: ko‘pincha u qisqa, notekis yoki tezlashadi. Ba’zan inson teatr tarzida pozalarni ishlatadi – ortiqcha dramatik qarash, sun’iy tabassum yoki ko‘z bilan aloqa qilishdan qochish.

Ko‘zlar: eng ishonchli indikator. Ko‘zlar va ularni o‘rab turgan mushaklar deyarli ongli nazoratga bo‘ysunmaydi, shuning uchun ular haqiqiy emotsiyalar haqida muhim ma’lumot beradi. Agar suhbatdosh ko‘z bilan aloqa vaqtining uchdan bir qismini tashkil qilmasa, bu yashirin ma’lumot yoki ichki noqulaylikni ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, qisqa muddatli qarashni chetga o‘girish har doim yolg‘on belgisi emas; u fikrni shakllantirish jarayonidagi tabiiy hodisadir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy jihatdan yuqori mavqega ega shaxslar – rahbarlar va yetakchilar – ko‘z bilan aloqa qilishni ko‘proq saqlaydi, bu ularning noverbal ijtimoiy ustunligini namoyon qiladi.

Imo-ishoralar – bu noverbal muloqotning "grammatikasi": ular ongli nazoratga kamroq bo'ysunadi, shuning uchun ichki holatni aks ettirishda ayniqsa ma'lumotli hisoblanadi. Qo'l harakatlari, kichik tana harakatlari va pozalar ko'pincha insonning his-tuyg'ulari va niyatlarini beixiyor aks ettiradi. Shu bilan birga, imo-ishoralarning chastotasi va shakli madaniy xususiyatlarga bog'liq. Masalan, psixolog Maykl Archel ma'lumotlariga ko'ra, bir soatlik suhbat davomida finlar o'rtacha 1 marta, italyanlar 80 marta, fransuzlar 120 marta, meksikaliklar esa 180 marta imo-ishora qiladi. Ruslar esa nisbatan vazmin bo'lib, taxminan 40 imo-ishora, dan foydalanadi. Bu noverbal xulq-atvorning madaniy kontekstga bog'liqligini ko'rsatadi.

Noverbal signalarning ishonchliligi. Noverbal xatti-harakatlarning qiymati faqat ularning soni bilan emas, balki informativligi bilan ham belgilanadi. Ko'plab imo-ishoralar ong osti psixik jarayonlariga bog'langanligi sababli, ular so'zlardan ko'ra haqiqatga yaqinroq ma'lumot beradi. Hatto tajribali mutaxassis ham uzoq vaqt davomida sun'iy ifodalarni saqlay olmaydi; tabiiy bo'lmagan harakatlar oxir-oqibat seziladi. Tadqiqotchilar imo-ishoralarni funksional jihatdan tasniflaganlar: ular vaziyatga munosabat, emotsional holat, suhbatga jalb qilinish va samimiylik darajasini ko'rsatadi. Bu bilimlar, ayniqsa, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari uchun muhim bo'lib, ular suhbatdoshning reaksiyasini, niyatini va axborotning ishonchliligini baholash imkonini beradi. Ochiq va yopiq imo-ishoralar insonning ichki psixologik holatini ifodalashning eng sezgir vositalaridan biridir. Ochiq imo-ishoralar insonning psixologik ochiqligi, samimiyligi va teng huquqli muloqotga tayyorligini bildiradi. Masalan, kaftlarning ochiqligi, qo'llarning chalishtirilmaganligi, qo'lni ko'krakka qo'yish yoki suhbatdoshga muloyim tegish – bular shaxsning ichki holatini ijobiy tarzda namoyon qiladi. Boshqa tomondan, yopiq yoki nosamimiylik jestlari ichki qarama-qarshilik, himoya mexanizmi yoki yashirin maqsad mavjudligini ko'rsatadi. Qo'l va

oyoqlarning chalishtirilishi, tananing orqaga egilishi yoki suhbatdoshdan masofa saqlash kabi harakatlar psixologik himoya holatining belgilaridir. Ushbu harakatlar shaxsning tashqi muhit bilan interaktiv munosabatini nazorat qilishga harakat qilayotganini bildiradi va ko'pincha ichki stress yoki noaniqlik bilan uyg'unlashadi.

Imo-ishoralar turli vaziyatlarda turlicha ma'lumot beradi va ularni psixologik funksiyalariga qarab guruhlash mumkin:

1. Baholash jestlari – iyakka qo'l tekkizish, ko'rsatkich barmoqni yonoq bo'ylab surish, o'rnidan turib harakat qilish kabi harakatlar. Bu jestlar insonning eshitayotgan ma'lumotni tahlil qilayotganini, shubha yoki e'tibor bilan kuzatayotganini ko'rsatadi. Fikrni shakllantirish jarayoni faollashganini bildiradi.
2. Rad etish jestlari – tana orqaga egilishi, qo'l va oyoqlarning chalishtirilishi, burun uchiga tegish kabi harakatlar. Bu jestlar salbiy munosabat yoki ichki qarama-qarshilikni aks ettiradi. Shubha barqaror pozitsiyaga aylanadi va ko'pincha yuz ifodalari bilan uyg'unlashadi.
3. Ishonch jestlari – barmoqlarni "piramida" shaklida birlashtirish, stulda bemalol tebranib o'tirish. Bu jestlar o'ziga ishonchni, vaziyatni nazorat qilish hissini va ba'zan psixologik ustunlik kayfiyatini bildiradi.
4. Asabiylik va ishonchsizlik jestlari – barmoqlarni bir-biriga chirmashtirish, kaftni chimchilash, stolni taqillatish. Bu harakatlar ichki zo'riqish, noaniqlik va qaror qabul qilishdagi murakkablikni ko'rsatadi.
5. Kutish jestlar – kaftlarni bir-biriga ishqalash, nam qo'llarni kiyimga artish kabi harakatlar. Bu holat shaxsning natijani intiqlik bilan kutayotganini bildiradi va kutish psixologiyasining vizual ko'rsatkichidir.

Huquqni muhofaza qiluvchi xodimlar uchun jestlar tilini tushunish – vaziyatni tez baholash, shaxsning ichki holatini aniqlash va muloqot strategiyasini tanlashda muhim professional ko'nikmadir.

Takesika – inson psixikasining tegishlar orqali namoyon bo‘lishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish. Tegishlar ijtimoiy maqom, rol va emotsional yaqinlik darajasini aks ettiradi. Masalan, yelkadan qoqish yoki qo‘l siqish orqali shaxs o‘zining dominant yoki bo‘ysunuvchi holatini namoyon qilishi mumkin. Noto‘g‘ri tanlangan tegish muloqotni buzishi va jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Qo‘l siqishning turlari:

- Teng huquqli qo‘l siqish – kaft tik, mustahkam, ammo bosimsiz; o‘ziga ishonch va hurmatga asoslangan hamkorlikni bildiradi.
- Dominant qo‘l siqish – kaft yuqoridan pastga qaratilgan, ba’zan qo‘lni uzoqroq ushlab turadi; ustunlik va nazorat istagini ko‘rsatadi.
- Bo‘ysunuvchi qo‘l siqish – kaft pastdan yuqoriga, qo‘l sust va bo‘sh; boshqa tomonning ustunligini qabul qilishga moyillikni bildiradi.

Mimika va imo-ishoralar maqsadli boshqarish muloqot vaziyatini shakllantiradi, suhbatdosh ongiga va ong ostiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu yo‘l bilan shaxs o‘z kayfiyati, vaziyatga munosabati va muloqotdagi pozitsiyasini bilvosita yetkazadi.

Proksemika – muloqotning makon va vaqt parametrlarini o‘rganuvchi ilmiy soha (ingl. proximity – yaqinlik). Amerikalik antropolog E. Xoll bu atamani ilmiy muomalaga kiritgan. Har bir inson o‘z atrofida shaxsiy hudud yaratadi va uni “mening makonim” deb his qiladi. Shaxslararo masofa turli vaziyat va ijtimoiy toifalarga qarab o‘zgaradi. Intim zona (0–45 sm) – yaqin oila a’zolari, do‘stlar va sevimlilar bilan. Taktil aloqa va past ovozli muloqot odatiy. Begona kirishi stress va hayajon uyg‘otadi. Shaxsiy zona (45–120 sm) – kundalik norasmiy muloqot, do‘stlar va hamkasblar bilan. Vizual kontakt muhim, taktil aloqa minimal. Ijtimoiy zona (120–400 sm) – rasmiy uchrashuvlar, ishbilarmonlik muzokaralari uchun qulay.

Rahbar va xodim o‘rtasidagi muloqot ko‘pincha shu masofada amalga oshadi. Ommaviy zona (400 sm va undan ortiq) – keng auditoriya bilan muloqot, ma’ruzalar va chiqishlar uchun.

Shaxsiy makon hajmi faoliyat turi, psixik holat, ijtimoiy maqom, kun va vaqt, biologik ritmlarga bog‘liq bo‘lib, bu parametrlar muloqot samaradorligini belgilaydi. Intim zonaga ruxsatsiz bostirib kirish yurak urishini tezlashtiradi, qonda adrenalin ajralishini kuchaytiradi va stress reaksiyasini uyg‘otadi.

Joylashuv, burchak va himoya elementlari. Joylashuv burchagi: yuzma-yuz – raqobat kayfiyati; diagonal – mustaqillik; stol burchagida – do‘stona muloqot; yonma-yon – hamkorlik ruhini mustahkamlaydi. Vertikal pozitsiya: balandroq kresloda o‘tirgan shaxs psixologik ustunlikka ega bo‘ladi. Himoya elementlari: stol va boshqa buyumlar shaxsga xavfsizlik beradi, qo‘l va oyoqlarni nazorat qilishni osonlashtiradi, noverbal belgilarni qisman yashirishga yordam beradi.

Vaqt omili va bioritm ham muloqot samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi: vaqt, biologik ritm va kundalik faoliyat shaxsning muloqotdagi samaradorligini belgilovchi muhim omillardir.

Noverbal vositalar va muloqot texnikalari shaxslararo o‘zaro ta’sirning eng muhim va ta’sirchan tarkibiy qismi hisoblanadi. Mimika, imo-ishoralar, tana holati, ovoz ohangi, makon va vaqt parametrlarining to‘g‘ri tashkil etilishi muloqot jarayonida so‘zlardan ham ko‘ra kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aynan noverbal ifodalar orqali insonning haqiqiy hissiyotlari, ichki kechinmalari, munosabati va niyatlari namoyon bo‘ladi. Noverbal kommunikativ texnikalarni ongli ravishda qo‘llash nafaqat suhbatdoshning emotsional holatini to‘g‘ri anglash, balki muloqot jarayonini samarali boshqarish imkonini ham beradi. Mimika, imo-ishora, va tana harakatlarini nazorat qilish, mos kommunikativ masofani saqlash, proksemik hamda vaqt omillarini inobatga olish ijobiy psixologik muhitni shakllantiradi, ziddiyatlarni kamaytiradi va o‘zaro ishonchni mustahkamlaydi.[20]

[20] Вахнина В. В., Мальцева Т. В., Михайлова Т. В., Ульянина О. А. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие. – М.: Академия управления МВД России, 2018. – 100 с.

Nazorat savollari:

1. Noverbal muloqot deganda nima tushuniladi?
2. Qaysi jestlar ochiqlik va samimiylikni bildiradi?
3. Insonning po‘zasi va yurishiga qarab qanday xulosalar chiqarish mumkin?
4. Ovoz balandligi va nutq tezligi shaxs haqida qanday ma’lumot beradi?
5. Noverbal muloqot vositalariga nimalar kiradi?
6. Astenik, piknik va atletik tiplarning tashqi xususiyatlari qanday farq qiladi?
7. Temperament turlarini sanab bering va ularni tavsiflab bering.
8. Mimika va imo-ishoralar muloqot jarayonida qanday ahamiyatga ega?
9. Kommunikativ masofa nechta zonaga bo‘linadi?
10. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun noverbal muloqot ko‘nikmalari nima uchun muhim?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Таганова А. А., Бурцев А. О. Современные методы выявления лиц, вынашивающих преступные замыслы // Прикладная юридическая психология. – 2018. – № 2.
2. Вахнина В. В. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / В. В. Вахнина [и др.]. – М.: Академия управления МВД России, 2018. – 100 с. – ISBN 978-5-906942-81-4.
3. Социальная психология: учебник и практикум для вузов / И. С. Клецина [и др.] ; под ред. И. С. Клециной. – М.: Юрайт, 2022. – 348 с.
4. Нежкина Л. Ю., Душкин А. С. Содержание и технологии дисциплины «Профайлинг, методы выявления лиц, вынашивающих преступные замыслы» в образовательных организациях МВД России // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2021. – № 1 (89).

VIII BOB

PSIXOLOGIK PORTRETNI SHAKLLANTIRISH

8.1. Shaxsni idrok etishning psixologik mexanizmlari va psixologik portretni shakllantirish jarayoni

Shaxsni idrok etish jarayoni murakkab psixologik mexanizmlarga asoslanadi. Bu jarayonda birinchi taassurot, empatiya, ekspektatsiya (ijtimoiy yoki psixologik kutish), stereotiplar hamda psixologik himoya mexanizmlari muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, baholash jarayonida subyektiv omillar va idrok xatolari yuzaga kelishi mumkin, bu esa noto‘g‘ri xulosalarga olib keladi.

Profayling jarayonida psixologik portretni shakllantirish tizimli yondashuvni, kuzatuvchanlikni va noverbal belgilarni to‘g‘ri talqin qilish ko‘nikmalarini talab etadi. Shu sababli mazkur mavzuni o‘rganish xodimlarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, obyektiv va asoslangan qaror qabul qilishga xizmat qiladi.

Profaylerning faoliyati o‘zining natijaviy ifodasida kerakli yoki izlanayotgan shaxsni qurish (tuzish va tavsiflash)ni nazarda tutadi.[21] Portret sifatli mazmunga ega bo‘lishi, portret qilinayotgan shaxsning xususiyatlarini maksimal va har tomonlama aks ettirishi hamda ishonchlilikka ega bo‘lishi lozim. I.N. Podvolotskiy ta’kidlaganidek, “qidiruvdagi shaxslar tavsifi keltirilgan yo‘riqnomalarni o‘rganish amaliyoti ko‘rsatayaptiki, unda ko‘rsatilgan parametrlar kamligi qidiruv tadbirlarining samaradorligini pasaytiradi. Bunday holat ko‘pincha huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining inson tashqi ko‘rinishini tavsiflovchi belgilar hamda guruhiy ahamiyatga ega belgilarni tanlash borasidagi yetarli xabardor emasligi sababli yuzaga keladi”.

[21] Духновский С. В., Злоказов К. В. Профайлинг: учебник и практикум для вузов. – М.: Юрайт, 2020. – 178 с.

Sifatli portret tayyorlash uchun uch guruh metodlardan foydalanish mumkin:

- inson tashqi ko'rinishi haqidagi ma'lumotlarni aniqlash va qayd etish metodlari (kriminalistik metodlar);
- inson tashqi ko'rinishi belgilarini aniqlash hamda tashqi ko'rinish haqidagi ma'lumot manbalarining xususiyatlari, sifatlari, holatlari va o'zaro bog'liqligini belgilash metodlari (diagnostik metodlar);
- turli obyektiv axborot tashuvchilarda qayd etilgan inson tashqi ko'rinishining aynanligini aniqlash metodlari (identifikatsion metodlar).

Tashqi qiyofa – bu insonni boshqa shaxslardan ajratib turuvchi, uning tashqi ko'rinishini tavsiflaydigan ko'z bilan idrok etiladigan belgilar majmuasidir. Inson tashqi qiyofasini tavsiflovchi asosiy xususiyatlar – individuallik, nisbiy barqarorlik va aks ettiriluvchanlikdir.

Insonning "tashqi qiyofasi" (tashqi ko'rinishi)ning roli va uni tavsiflash xususiyatlari "gabitaskopiya" (gabitologiya)da yoritiladi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- insonning tashqi belgilarini, ularning vaqt davomida o'zgarish qonuniyatlarini, ularni qayd etish usul va vositalarini hamda qidiruv va shaxsni aynanlashtirish maqsadida foydalanish yo'llarini o'rganish; bunda yurish uslubi, ovoz, ko'nikmalarni tashqi ko'rinish belgilariga kiritish noto'g'ri, chunki ular insonning biologik xususiyatlari bo'lib, ichki xususiyatlar hisoblanadi va faqat faoliyat (harakat, muayyan ish) jarayonida namoyon bo'ladi.

Inson tashqi qiyofasida quyidagi elementlar guruhlari ajratiladi:

1. Umumfizik (morfologik, anatomik, antropologik, statik) belgilar. Bular insonning hayot faoliyati shaklidan qat'i nazar tashqi ko'rinishini tavsiflaydigan belgilar. Masalan, irqi, millati, tana tuzilishi, jinsi, yoshi, tana qismlarining tuzilish xususiyatlari va ularning ifodalanganligi.
2. Funksional (dinamik) belgilar – faqat insonning ma'lum harakat shakllari jarayonida ko'z bilan idrok etiladigan

elementlar. Masalan, yurish uslubi, nutqi, imo-ishoralari, mimikasi, pozalari, odatlari, muomalasi.

3. Alohida belgilar – turli patologiya va anomaliyalar, shuningdek ularning natijalari va oqibatlari.
   Ular umumfizik (ayrim tana qismlarining yo'qligi, qisqaligi yoki uzunligi, qiyshiqligi, tug'ma dog'lar, chandiqlar va boshqalar) hamda funksional (oqsoqlik, asabiy tiklar, qo'l, bosh, iyak titrashi va boshqalar) bo'lishi mumkin.
4. Diqqatga sazovor belgilar – tana ayrim qismlarining noodatiy darajada yaqqol ifodalanganligi bo'lib, patologiya hisoblanmaydi (masalan, juda katta burun, juda chiqib turgan quloqlar, juda yirik tishlar).
5. Hamroh (bilvosita) belgilar – kiyim-kechak, poyabzal, aksessuarlar, taqinchoqlar, makiyaj, manikyur, pedikyur, vaqtinchalik tatuirovka, shaxsiy buyumlar (doimo yonida bo'ladigan tasbeh, sumka, kalitlar bog'lamasi, avtomobil signalizatsiyasi brelogi, kundalik daftar, papka va boshqalar). Ushbu belgilar oson o'zgaradi, biroq ayrim hollarda aynan ular orqali eslab qolish amalga oshiriladi va gumon qilinuvchi shaxsda ushbu elementlarning aniqlanishi yuqori kriminalistik ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, tashqi qiyofani tavsiflash mazmunli (informativ) va ishonchli shaxs portretini tayyorlashda profayler tomonidan hal etiladigan vazifalardan biridir. Biz portretlashga yanada differensial yondashishni taklif etamiz va shu nuqtai nazardan quyidagi ehtimoliy portret turlarini ajratamiz: psixologik, ijtimoiy psixologik va kriminologik.

Psixologik portret. Unda kuzatish va tahlil jarayonida subyektning individual psixologik (shaxsiy-tipologik) xususiyatlarini aniqlashga urg'u beriladi, bunda ekspert-profaylerning mnemonik qobiliyatlaridan foydalaniladi. Masalan, xarakter aktsentuatsiyalari haqidagi tasavvurlardan foydalanib, gipertim, rigid (tiqilib qoluvchi), emotiv, pedantik, xavotirli, siklotim, demonstrativ, qo'zg'aluvchan (muvozanatsiz), distim va ekzaltatsiyalangan tiplarga xos psixologik xususiyatlarni aniqlash va portretlash mumkin. Shuningdek, subyekt psixikasining portret

qilinayotgan modal xususiyatlari – ya'ni uning emotsional, kognitiv va xulq-atvor sohalari xususiyatlari haqidagi bilimlardan foydalanib ham psixologik portret tuzish mumkin.

Emotsional sohada birinchi o'ringa uning hissiy toni, kayfiyat xususiyatlari va u bilan bog'liq holatlari chiqishi mumkin. Masalan, ustun his-tuyg'ularni (astenik, gedonistik yoki melanxolik) aniqlash va tavsiflash, zo'riqish va xavotirning mavjudligi yoki yo'qligi – subyektning ruhiy holati qulay yoki noqulay ekanligining indikatorlari sifatida, shuningdek ijobiy yoki salbiy emotsiyalarning ifodalanganlik darajasi. Kognitiv sohada psixologik portret tuzishda subyektning intellektual qobiliyatlari haqidagi tasavvurlardan foydalanish mumkin. Intellektual qobiliyat – bu "shaxsning individual-o'ziga xos xususiyati bo'lib, muayyan vazifa (muammo)ni muvaffaqiyatli hal etish sharti hisoblanadi: so'zlarning ma'nosini ochib berish qobiliyati, berilgan elementlardan fazoviy shakl tuzish, sonlar va geometrik tasvirlar qatorida qonuniyatni aniqlash, berilgan obyektni qo'llashning ko'plab variantlarini taklif qilish, muammoli vaziyatda ziddiyatni topish, muayyan predmet sohasini o'rganishda yangi yondashuvni shakllantirish va boshqalar". Masalan, konvergent (reproduktiv) va divergent (ijodiy) intellektual qobiliyatlar indikatorlarini (xususiyatlarini), shuningdek ularning moslashuvchan uyg'unligini aniqlash mumkin. Xulq-atvor sohasida portret tuzishda normativ xulq (masalan, altruistik xulq) fenomenlarini, shuningdek turli deviant shakllarni aniqlash va tavsiflash muhim ahamiyatga ega. Deviant xulq-atvorga ega subyektning portretini tuzishda V.D. Mendelevich tomonidan ishlab chiqilgan tipologiyadan foydalanishni taklif etamiz. Unda muallif deviant xulq turlarini (delinkvent, addiktiv, patoxarakterologik, psixopatologik, shuningdek giper qobiliyatlar asosidagi tur) va uning klinik shakllarini (agressiya, autoagressiya, moddalarni suiiste'mol qilish, ovqatlanish xulqi buzilishlari, jinsiy xulq anomaliyalari, ortiqcha qadrlangan psixologik qiziqishlar, kommunikativ deviasiyalar, ortiqcha qadrlangan psixopatologik qiziqishlar, axloqsiz va ma'naviyatsiz xulq, xarakterologik va patoxarakterologik reaksiyalar, noestetik xulq yoki xulq uslubi deviasiyalari) ajratadi.

Ijtimoiy-psixologik portret. Bu yerda birinchi o‘ringa dunyo haqidagi va boshqalar bilan munosabatlar haqidagi tasavvurlar kabi indikator-xususiyatlar chiqadi (atrofdagilar va/yoki shaxs uchun referent bo‘lgan odamlar bilan). Xususan, bu hayotiy pozitsiya bo‘lishi mumkin, ya’ni “insonning o‘zi, boshqa odamlar va atrof-muhit haqidagi emotsional mustahkamlangan asosiy e’tiqod va tasavvurlar tizimi”. Uning turlari quyidagi ustanovkalar orqali namoyon bo‘ladi: “Men farovon – Siz farovonsiz”, “Men farovon – Siz farovon emassiz”, “Men farovon emasman – Siz farovonsiz”, “Men farovon emasman – Siz farovon emassiz”.

Bundan tashqari, ijtimoiy-psixologik portret tuzishda K. Xorni pozitsiyasidan foydalanish mumkin, unda insonning yo‘nalishlari (odamlarga tomon, odamlardan uzoqlashish va odamlarga qarshi) hamda tashqi kuzatuvga beriladigan munosabat turlari bayon etilgan:

1. sevgi, bog‘lanish va moyillik munosabatlari (boshqalarga nisbatan ham, ularning o‘ziga nisbatan ham);
2. “Men”ni baholash bilan bog‘liq munosabatlar;
3. o‘zini tasdiqlash bilan bog‘liq munosabatlar;
4. agressiya bilan bog‘liq munosabatlar;
5. jinsiylik bilan bog‘liq munosabatlar.

Portret qilinadigan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarga shaxslararo munosabatlar fenomenlari – ishonch, tushunish, emotsional yaqinlik, zo‘riqish, begonalashuv, konfliktlilik, agressivlik (shu jumladan raqobat) ham kiradi. O‘zaro ta’sir strategiyalari – hamkorlik, raqobat, kompromiss, moslashish, chetlashish, befarqlik, shuningdek munosabat turlari – hukmron-liderlik qiluvchi, mustaqildominant, to‘g‘ridan-to‘g‘ri-agressiv, ishonchsiz-skeptik, itoatkor-tortinchoq, qaram bo‘ysunuvchi, hamkorlik qiluvchi-konvensional haqidagi tasavvurlardan foydalanish istiqbolli hisoblanadi. Bundan tashqari, subyektning ijtimoiy maqomi indikatorlari, uning kuzatiladigan yoki namoyish etiladigan ijtimoiy-demografik xususiyatlaridan ham foydalanish mumkin. Odamlar bir-biridan tashqi ko‘rinishi (bo‘yi, ko‘z, soch va teri rangi, tana tuzilishi va boshqa belgilar) bilan farqlanadi. Hozirgi kunga qadar inson tashqi ko‘rinishi bilan uning xarak-

ter xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida ko‘plab kuzatishlar to‘plangan. Yana qadimgi davrlarda fiziognomika deb ataladigan ta’limot paydo bo‘lgan bo‘lib, u inson xarakterini uning tashqi qiyofasi: yuz chiziqlari, qaddi-qomati, gavda tutishi, muomalasi asosida tavsiflash imkonini beradi.

Ilmiy asosdan xoli bo‘lmagan ushbu bilimlar tizimi hozirgi kunda ham kriminalistlar, psixiatrlar, psixologlar amaliyotida keng qo‘llaniladi. Inson xarakterini uning tashqi ko‘rinishi va xulq-atvor odatlari orqali aniqlay olish ko‘nikmasi mehnat faoliyati jarayonida ham, kundalik hayotda ham muhim ahamiyatga ega. Hech kim har bir inson uchun individual yondashuv zarurligini inkor eta olmaydi. Aks holda, odamlar bilan ishlovchi xodim o‘zini doimiy konfliktli vaziyatlarga duchor etadi. Insonni tushunish uchun avvalo uni o‘rganish zarur. Faqat shu holat individual yondashuvni ta’minlash imkonini beradi.

Ichki ishlar organi xodimi doimiy ravishda odamlarni formal va noformal metodlar yordamida baholashga majbur bo‘ladi. Birinchisiga odatda maqsadli kuzatish va suhbat, hujjatlarni tahlil qilish, biografiyani o‘rganish, test sinovlari kiradi. Ikkinchisiga esa jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida shakllangan turli intuitiv usullar kiradi. Agar birinchi holatda xodim baholash jarayonini o‘z nazorati ostiga olsa, chunki u ong darajasida kechadi, ikkinchi holatda bu jarayon ong osti darajasida amalga oshiriladi. Xodim shaxsga ta’sir ko‘rsatishning eng samarali usullarini topish va konfliktlarni muvaffaqiyatli boshqarish uchun insonning psixologik portretini tuzishi zarur. Xo‘sh, “psixologik portret” nima?

Psixologik portret – bu shaxsning faoliyat uchun ahamiyatli, xarakterologik va tipologik xususiyatlari hamda belgilarining majmuasidir.[22] Psixologik portret momental (tezkor) va to‘liq bo‘ladi. Momentall psixologik portretning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat: milliy mansublik, yosh, jins, jismoniy ma’lumotlar; emotsional holatlar; ideomotor aktlar, ya’ni fikr ortidan kelib chiqadigan ixtiyorsiz harakatlar; submadaniyat

[22] Васильев В. Л. Юридическая психология: учебник для вузов. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2019. – 608 с.: ил.

belgilari, ya'ni muayyan kasb yoki jamoa a'zolariga xos odatlar, so'zlar; signal belgilari (jargon, maxsus imo-ishoralar va h.k.); tatuirovkalar; maxsus belgilar (alkogolizm, tamaki chekish, giyohvandlik belgilari); axborot belgilari (soch turmagi, kiyim, o'zi bilan olib yuradigan buyumlar va h.k.).

Uzoq muddatli muloqot va yetarli darajada ma'lumot mavjud bo'lganda to'liq psixologik portret tuzish mumkin. Uni yaratish uchun quyidagilarni aniqlash zarur: yo'nalganlik; tayyorgarlik darajasi; xarakter; qobiliyatlar; temperament; psixofiziologik xususiyatlar; momentall psixologik portret.

Shuni tan olish kerakki, bunday yondashuv insonni o'rganishda yagona yo'l emas. Amaliy jihatdan Y.V. Chufarovskiy yondashuvi samarali hisoblanadi. U shaxsni o'rganish sxemasini taklif etadi, bu esa psixologik portretni tasvirlash imkonini beradi:

Umumiy ma'lumotlar: tug'ilgan vaqti va joyi, millati, ma'lumoti, mutaxassisligi, ish joyi va ish xarakteri, lavozimi, oilaviy holati, yashash joyi va boshqalar.

Tashqi belgilar: yuz (qisqa og'zaki portret, imkon qadar yuz tuzilishining xususiyatlari); bo'y; vazn va tana tuzilishi (oriq, nimjon, to'la, semiz va h.k.); kiyim (saranjom-sarishta, modaga amal qiladi- qilmaydi va h.k.); muomala (yoqimli-noqis taassurot qoldiradi); ovoz (yoqimli-noqis, kuchli, burun orqali chiqadigan va h.k.).

Hayot yo'li: ota-onasi; bolaligi (oiladagi hayoti, nechanchi farzand, oiladan tashqaridagi hayoti, aka-uka va opa-singillari, ularning o'zaro munosabatlari va h.k.); maktab (maktab ixtisosligi, sevimli fanlari, tengdoshlari bilan munosabatlari, maktab intizomi buzilishlari, yutuqlari, o'qish faoliyatiga baho); o'quv yurtlari (kirish sabablari, yutuqlari, olgan bilim, ko'nikma va malakalari, 16–19 yoshdagi muhim voqealar); mehnat faoliyati va harbiy xizmat (mehnat va xizmat xarakteri, mehnat va xizmatga munosabat, boshqalar orasidagi o'rni, qoniqish darajasi, mehnat faoliyatining shaxsga ta'siri); oilaviy hayot (farzandlar mavjudligi, hozir kim bilan yashaydi).

Hayot sohalari: oila (er-xotin munosabatlari, bir nikohda yoki bir necha nikohda bo'lganligi, bolalarga, ota-onaga munosabat va h.k.); kasb va mutaxassislik (kasb va ishni tanlash

motivlari, ishdan qoniqish, xizmat bo‘yicha o‘sish, ish joyidagi ijtimoiy maqom va h.k.); siyosiy va ijtimoiy faollik (faol-nofaol, jamoat ishlariga qancha vaqt ajratadi va h.k.); bo‘sh vaqtni o‘tkazish (sport, qimor o‘yinlari, kino, teatr, do‘stlar bilan ichkilik va h.k.); sog‘liq (umumiy sog‘liq holati, o‘z sog‘lig‘iga munosabat, kasalliklar mavjudligi).

Xulq-atvor: ustun kayfiyat: barqaror, ko‘tarinki, tushkun; qiyinchiliklarga munosabat: dovdirash, serg‘ayratlik, befarqlik; emotsiya va his-tuyg‘ular namoyon bo‘lish xususiyatlari (oson, o‘rtacha yoki tez qo‘zg‘aladi; jahldorlikni oson yoki qiyin bosadi; muvaffaqiyatsizlikni sezilarli-sezilarsiz, uzoq-qisqa boshdan kechiradi; xafagarchilikni uzoq-qisqa eslab yuradi; mayda-chuydadan xafa bo‘ladi-bo‘lmaydi va h.k.); iroda namoyon bo‘lishi (mustaqil-nomustaqil, intizomli-intizomsiz, qat’iyatli-qat’iyatsiz, jasur-qo‘rqoq va h.k.); murakkab vaziyatdagi xulq (xotirjamlikni saqlaydi, dovdiraydi, nutq va harakatda mantiqiylik va mulohazalilikni saqlaydi-yo‘qotadi va h.k.); mastlik holatidagi xulq (xotirjam, agressiv, nazoratni yo‘qotadi, o‘ziga beriladi, sergap bo‘lib ketadi, yakkalanadi; ko‘p, o‘rtacha, kam ichadi; ko‘p ichadi va mast bo‘lmaydi); axloqiy xulq (axloq normalariga rioya qilish, halollik va rostgo‘ylik. Kattalar va tengdoshlar bilan murakkab munosabatlarda jasorat ko‘rsatish).

Temperament va xarakter.

a) temperament: muloqotchilik (muloqotchan, muloqotchan emas, kamgap, yopiq; tortinchoq-tortinchoq emas; ehtiyotkor-qat’iyatli; liderlikka moyillik namoyon qiladi-qilmaydi); emotsionallik (xotirjam-jahldor, sovuqqon-ta’sirchan, bosiq-qo‘zg‘aluvchan, pessimist-optimist).

b) xarakter: odamlarga munosabatni ifodalovchi xarakter xususiyatlari (mehribonlik, hamdardlik, talabchanlik, kibr va h.k.); mehnatga (mehnatsevarlik, vijdonlilik, dangasalik, mas’uliyatlilik va h.k.); buyumlarga (saranjomlik, beparvolik va h.k.); o‘ziga (shuhratparastlik, ambitsiyalilik, o‘zini sevish, g‘urur, o‘zini yuqori baholash, kamtarlik va h.k.); xarakterning ustun xususiyatlari (asosiy, birlamchi, ikkilamchi).

Xulq-atvor motivatsiyasi: ustun ehtiyojlar (fiziologik ehtiyojlar, o‘zini saqlash ehtiyoji, ijtimoiy guruhga mansublik ehtiyoji, shaxs sifatida hurmatga ehtiyoj, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji); Qadriyatlar va ustanovkalar:

a) shaxsiy baholar (o‘zini takomillashtirishga, boshqalarga yordam berishga, muayyan faoliyatga, o‘z ehtiyojlarini qondirishga yo‘nalganlik);

b) ijtimoiy qadriyatlar (jamiyatda qabul qilingan axloq normalari, urf-odat va an’analarga yo‘nalganlik);

v) moddiy qadriyatlar (pul, buyumlar, mulk);

g) siyosiy qadriyatlar (demokratiyaga, siyosiy partiyalarga, mamlakatdagi turmush tarziga munosabat, shaxsiy siyosiy qarashlar);

d) g‘oyaviy qadriyatlar (dunyoqarash, Xudoga ishonch, boshqa din va dindorlarga munosabat va h.k.);

Qiziqishlar (hobby va mashg‘ulotlar, qiziqishlar kengligi, ularning barqarorlik darajasi); ideallar (idealning mavjudligi: shaxs, g‘oya, insonning harakati, adabiy qahramon va h.k.).

Ijtimoiy moslashuv: ijtimoiy muhit (tanishlar va do‘stlar bilan munosabatlar, atrofdagilar tomonidan tan olinishi darajasi, qarindoshlar bilan bog‘liqlik darajasi); ijtimoiy vaziyatni idrok etish real baholashga asoslanadi; harakatlarda mantiqiylik yoki nomantiqiylik ustunligi, vaziyatga tez-sekin moslashish; o‘z-o‘zini baholash (o‘z ijtimoiy rolini real yoki noreal baholash, boshqalarning o‘z imkoniyatlari haqidagi fikriga munosabat, da’vo darajasi, o‘ziga ishonch yoki ishonchsizlik).

Qobiliyatlar: umumiy qobiliyatlar (nutq ravonligi, raqamlar bilan ishlash darajasi, tasavvur boyligi, eslab qolish osonligi); maxsus qobiliyatlar (tashkilotchilik, pedagogik va h.k.); tanishish qobiliyati, odamlarga ta’sir ko‘rsatish, umumlashtirish to‘liqligi, odamlarni tushunish qobiliyati.

Yuqorida ko‘rsatilgan sxema asosida ma’lumot to‘plash va shaxsni baholash muloqot jarayonida amalga oshiriladi. Muloqot jarayonida odamlar bilim va tajriba almashadilar, bir-birlariga turli axborot yetkazadilar, o‘zaro tushunishga, his-tuyg‘ular umumiyligiga, harakat va niyatlar birligiga, faktlar, voqealar,

g‘oyalar, boshqa odamlar va o‘zlariga nisbatan muayyan birlikka erishadilar. Muloqot jarayonida shaxsni baholash odatda ekspaktatsiya va empatiya asosida amalga oshiriladi, ular asosan ong osti darajasida faoliyat yuritadi.

Ekspektatsiya (kutish) – inson haqida ong ostida baholovchi hukm shakllantirishdir. Kuzatuvchi ko‘pincha kuzatilayotgan shaxs nimanidir amalga oshirmoqchi ekanini to‘g‘ri tasavvur qiladi. Go‘yoki uning xulq-atvori oldindan seziladi. Bunday qobiliyat odamlar o‘rtasidagi uzoq muddatli muloqot natijasida paydo bo‘ladi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, doimiy muloqotda bo‘lgan shaxslar bir-birining xulqini xatosiz oldindan sezadilar.

Empatiya – bu boshqa insonning kechinmalarini his eta olish qobiliyatidir. Hamdardlik jarayoni odatda anglanmaydi. Empatiya odamlarga bir-birining aytilmagan yoki yashirilgan niyatlarini anglash imkonini beradi. Insonning empatiyaga qobiliyati, boshqa har qanday moyillik kabi, tug‘ma xususiyatlar va tegishli tarbiyaga bog‘liq. Bilvosita empatiya suhbatdoshning muloyim yoki qattiqqo‘l, xotirjam yoki doimiy zo‘riqqan, o‘ziga ishongan yoki ishonchsiz ekanini baholash imkonini beradi. Empatiya boshqa insonga imo-ishoralar, tashqi va ichki nutq orqali ta’sir ko‘rsatadi.

8.2. Psixologik portretni shakllantirishda tipik baholash xatolari, himoya mexanizmlari va noverbal belgilar tahlili

Shaxsni baholash jarayoni birinchi taassurotdan boshlanadi, u o‘z mohiyatiga ko‘ra obyektni umumiy idrok etishdan iborat. Ayrim odamlar dastlabki aloqa sharoitida suhbatdoshni o‘zlariga tanish tipga kiritishga harakat qilib, tasniflash bilan shug‘ullanadilar; boshqalari umumiy emotsional taassurot shakllantiradilar; uchinchilari boshqa insonning ichki dunyosi haqidagi tasavvurini tashqi namoyonlar asosida asoslaydilar, bunda ba’zan nutq mazmuniga, ba’zan esa ixtiyorsiz reaksiyalariga e’tibor qaratadilar; to‘rtinchilari birinchi taassurotiga shu qadar ishonadiki, keyinchalik undan voz kechishni istamaydilar; be-

shinchilari esa shaxsni faqat o‘z “o‘qishi”ga ishonadilar, boshqalar ham insonni tushunishi mumkinligini tan olmaydilar va h.k. Shunday qilib, birinchi taassurot deyarli differensiallashmagan bo‘ladi, odatda og‘zaki ifodalanmaydi va hissiy darajada joylashadi. Tabiiyki, birinchi taassurot xatoga olib kelishi mumkin, bu esa qator omillar bilan bog‘liq.

Inson tafakkuriga xos muhim xususiyatlardan biri – bu mavjud qarashlarni mustahkamlashga intilishdir. Psixologiyada ushbu hodisa *tasdiqlash tarafkashligi* (confirmation bias) deb ataladi. Ushbu kognitiv buzilish shundan iboratki, inson odatda o‘zida allaqachon shakllangan fikr yoki taxminni qo‘llab-quvvatlaydigan ma’lumotlarni izlaydi, ularga ko‘proq e’tibor qaratadi va ularni osonroq qabul qiladi. Agar shaxsda ma’lum bir inson yoki vaziyat haqida dastlabki tasavvur shakllangan bo‘lsa, u keyingi axborotni aynan shu tasavvurga mos tarzda talqin qilishga moyil bo‘ladi. Natijada, mavjud fikrni tasdiqlovchi ma’lumotlar “kuchaytiriladi”, unga zid keluvchi axborot esa e’tibordan chetda qoladi yoki inkor etiladi. Shu tariqa, obyektiv baholash buziladi va qaror qabul qilish jarayoni subyektiv tus oladi.

Mazkur kognitiv buzilishning muhim jihati shundaki, uni to‘liq bartaraf etish deyarli imkonsizdir. Inson miyasi murakkab axborotni qayta ishlashni soddalashtirishga intiladi: u tezkor qaror qabul qilish uchun ma’lumotlarni umumlashtiradi, andozalashtiradi va ma’lum algoritmlar asosida qayta ishlaydi. Aynan shu mexanizmlar tasdiqlash tarafkashligining yuzaga kelishiga zamin yaratadi. Profayling jarayonida ushbu hodisa alohida xavf tug‘diradi. Agar mutaxassis dastlabki kuzatuv yoki taxmin asosida shaxs haqida xulosa chiqarsa, u keyingi tahlil jarayonida faqat shu xulosani tasdiqlovchi belgilarni izlashga moyil bo‘lishi mumkin. Bu esa noto‘g‘ri psixologik portret shakllanishiga va baholash xatolariga olib keladi. Shu sababli professional faoliyatda tasdiqlash tarafkashligini anglash va uni nazorat qilish muhimdir. Mutaxassis har bir holatda muqobil gipotezalarni ko‘rib chiqishi, qarama-qarshi ma’lumotlarga ham e’tibor berishi va tahlil jarayonida maksimal darajada obyektivlikni saqlashga intilishi zarur.

Xatolar manbalari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin:

Boshqa shaxslarning fikri. Obyekt haqida o‘z fikringizni shakllantirgandan so‘nggina boshqalarning ma’lumotidan foydalanish tavsiya etiladi. Aks holda, inson haqida yuzaki va shablon fikr sababli subyektivlikka tushib qolish oson.

Galo-effekt. Agar siz idrok qilayotgan shaxs sizga yoqsa, uni “yoqimli” atamalari bilan baholaysiz, agar yoqmasa – “yoqimsiz” atamalari bilan. Bu umumiy baho deyarli barcha shaxsiy xususiyatlarga yoyiladi. Odatda galo-effekt taassurot tafsilotlarini xiralashtiradi va obyekt haqida umumiy baho shakllantiradi. Bu hodisa kuzatuvchini barqaror obraz yaratishga undaydi.

Yumshoqlik effekti. Ko‘pchilik odamlar notanish shaxsni baholashda xayrixohlik bilan yondashadi, ko‘plar uning yaqqol kamchiliklarini sezmaslikka moyil. Biroq shunday odamlar ham borki, ular kuzatilayotgan obyektning ijobiy sifatlariga shubha bilan qaraydi. Ba’zan bu strategiyaga aylanadi: inson o‘z halolligini isbotlamaguncha, uni halol deb hisoblab bo‘lmaydi. Agar haddan tashqari kuchli yumshoqlik effekti kuzatilsa, baholashdagi xatolar kuzatuvchining psixik og‘ishlari natijasi deb taxmin qilish mumkin.

Stereotiplar. Agar kuzatilayotgan shaxs kuzatuvchidan biror xarakterli belgi bo‘yicha farq qilsa, bu farq darhol ko‘zga tashlanib, unda muayyan standart obraz-stereotiplarni keltirib chiqaradi. Avvalo, bu etnik va guruh stereotiplari bo‘ladi, keyin tashqi ko‘rinish bilan bog‘liq klishelar, shuningdek jismoniy nuqsonlar, ovoz va nutq xususiyatlari, ekspressiv harakatlar (yurish, mimika, imo-ishora)ga oid shablonlar. Idrok stereotiplarini bilish va turli madaniyat vakillari bilan muloqotda ularni hisobga olish xulqni talqin qilishdagi xatolarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Xatolarning sabablaridan biri – biz muayyan shaxsdan aniq bir xulqni kutishimizdir.

Psixik holat. Yaxshi kayfiyatdagi inson atrofdagilarni asosan ijobiy ranglarda baholaydi va o‘zi ham ularda simpatiya uyg‘otadi. Depressiya holatida bo‘lgan inson, aksincha, nafaqat hamma narsani kulrang tusda ko‘radi, balki o‘ziga nisbatan ham yoqimsiz munosabat uyg‘otadi. Shu sababli kuzatuvchining ham, ku-

zatilayotgan shaxsning ham psixik holati shaxsni baholashda xatolar manbai bo‘lishi mumkin.

Ustun ehtiyoj. U insonni o‘z ehtiyoji predmetiga nisbatan ayniqsa sezgir qiladi: ovchi hayvonni yaxshiroq ko‘radi, rezavor teruvchi – mevani. Shuni ta’kidlash lozimki, ehtiyoj qanchalik kuchli bo‘lsa, bunday vaziyatlarda o‘rin bosish (almashtirish) holatlari shunchalik tez-tez yuz berishi mumkin.

Himoya mexanizmlari: proyeksiya. Uning mohiyati – voqelikka unga xos bo‘lmagan sifatlarni yuklashdir. Inson o‘zini nimadadir gumon qilinayotgandek his qilsa, u ong ostida gumonni boshqalarga yuklaydi; bostirish yoki ong ostiga siqib chiqarish – psixologik himoya mexanizmi bo‘lib, unda psixik material faol ravishda unutiladi; reaktiv shakllanish. Inson tomonidan siqib chiqarilgan his-tuyg‘u va harakatlarga mutlaqo qarama-qarshi his va xatti-harakatlarni qabul qilish, ya’ni teskari strategiyani namoyon etish; inkor etish. Ayrim omillarning mavjudligini ong ostida rad etishda namoyon bo‘ladi; o‘rin bosish – erishib bo‘lmaydigan maqsadni boshqa maqsad bilan almashtirish; sublimatsiya. Siqib chiqarishning bir turi bo‘lib, konflikt vaziyatida instinktiv psixik shakllarni shaxs va jamiyat uchun maqbulroq shakllarga aylantirish orqali zo‘riqishni kamaytiradi; ratsionalizatsiya. O‘z xulq-atvorini oqlash uchun ishonarli dalillar keltirish.

Soddalashtirish. Birinchi taassurot, odatda, to‘liq bo‘lmaydi. Inson juda murakkab mavjudot, shu bois ko‘pchilik idrok jarayonida soddalashtirishga moyil bo‘ladi. Odamlar ba’zan biror alohida fakt asosida xulosa chiqaradilar. Bu xususiyat insonning individual xususiyatlariga bog‘liq.

Sanab o‘tilgan xatolar manbalari ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida ham uchraydi. Shaxsni idrok etish va baholashdagi xatolar sabablarini hech bo‘lmaganda qisqacha ko‘rib chiqish lozim: idrok qilinayotgan shaxsning xususiyatlari; idrok qilinayotgan shaxsning idrok qiluvchiga qasddan yoki beixtiyor ta’siri; idrok qiluvchining shaxsiy xususiyatlari.

Idrok qilinayotgan shaxslarning individual-psixologik xususiyatlari ularning ochiqlik darajasi bilan bog‘liq. Odamlar turlicha idrok etiladi. Ba’zilari go‘yoki idrok uchun ochiq bo‘ladi,

ular haqida birinchi taassurotni shakllantirish oson. Boshqalari esa yopiq bo‘ladi, ular haqida aniq bir narsa aytish qiyin. Shartli ravishda bir necha turdagi odamlar ajratiladi.

Shunday toifa odamlar borki, ular o‘z “qobig‘i” ostida yashiringan bo‘ladi, bu esa ularning ichki kechinmalariga kirishni ancha qiyinlashtiradi. Ular intellektual, tortinchoq, sodda va boshqalar bo‘lishi mumkin, ammo buni anglash oson emas.

Boshqalar esa doimo nimadandir shubhalanadi, nimadandir xavotirda bo‘ladi. Ular har tomondan noxushlik kutadi, shu sababli doimiy zo‘riqishda va atrofdagilarga nisbatan dushmanona kayfiyatda bo‘ladi. Uchinchi toifa esa doimo harakatda bo‘ladi, ularning ichki dunyosi harakat va operatsiyalar zanjiri ortida yashiringan. Ular subyektiv ravishda o‘z ustunligini his qiladilar va bundan faxrlanadilar.

Inson o‘zini kuzatayotganlarini anglagan zahoti, darhol boshqalar uni qanday qabul qilishini istasa, shunday ko‘rinishga ega bo‘lish uchun turli hiylalardan foydalanishga harakat qiladi. Vizual jihatdan bu ekspressiv harakatlarning (mimika, imo-ishora va boshqalar) buzilishi yoki almashtirilishida namoyon bo‘ladi. Shuni ta’kidlash kerakki, aldash qasddan ham, beixtiyor ham bo‘lishi mumkin. Obyektning tashqi reaksiyalarini ko‘rsatuvchi yuz, tana, qo‘llar, ovoz va nutq ko‘pincha e’tiborimizdan chetda qoladi. Holbuki, yuz mimik harakatlarni hosil qiladi, ko‘z ifodasi orqali ularni kuchaytiradi yoki susaytiradi. Tana o‘z shakli va qabul qilgan pozalari bilan ijobiy yoki salbiy taassurot uyg‘otadi. Qo‘llarning muayyan imo-ishoralari bizda inson haqida simpatiya yoki antipatiya hissini paydo qiladi. Ovoz o‘ziga xos tovush diapazoni, rezonansi, tempi va boshqa omillari bilan bizda tortuvchi yoki itaruvchi tuyg‘u hosil qiladi. Va nihoyat, intellekt darajasini aks ettiruvchi nutq bizni o‘rganilayotgan shaxsga nisbatan hayratga soladi, ajablantiradi yoki hafsalani pir qiladi. Psixologlar tadqiqotlari bizni noverbal kommunikatsiyalarni – yuzning ekspressiv reaksiyalari, ko‘z harakatlari, tana harakatlari, poza, yurish, imo-ishoralar, ovoz va nutqni o‘rganishga yo‘naltiradi. Ichki ishlar organi xodimi ishlashiga to‘g‘ri keladigan insonlarning shaxsiy xususiyatlari haqida imkon qadar ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lishi lozim, deb hisoblanadi.

8.3. Jinoyatchining psixologik portreti va turlari

Jinoyatchining psixologik portreti – bu noma'lum jinoyatchining shaxsiy xususiyatlarini aniqlash maqsadida jinoyat sodir etilgan joyda qolgan izlar, xulq-atvor belgilarini hamda jinoyat sodir etish usullarini tahlil qilish asosida tuziladigan ehtimoliy psixologik modeldir.[23]

Psixologik portretni tuzish kriminal psixologiya va profayling sohasidagi muhim metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu metod shaxsning xulq-atvori uning ichki psixologik xususiyatlarini aks ettiradi degan nazariyaga asoslanadi. Jinoyat sodir etish jarayonida shaxs o'zining odatiy xulq-atvor modeli asosida harakat qiladi va shu sababli jinoyat joyida uning shaxsiy xususiyatlarini aks ettiruvchi turli belgilar paydo bo'ladi. Ko'plab harakatlar ongli nazoratdan tashqarida sodir bo'lishi sababli jinoyatchi ko'pincha o'zi bilmagan holda turli psixologik izlar qoldiradi.

Mazkur belgilar kriminal psixologlar tomonidan *psixologik markerlar* deb ataladi. Ana shu markerlarni tahlil qilish orqali mutaxassis jinoyatchining ehtimoliy shaxsiy portretini tuzadi.

Psixologik portret orqali aniqlanishi mumkin bo'lgan xususiyatlar. Jinoyat joyida qolgan izlar va xulq-atvor belgilarini tahlil qilish orqali mutaxassis jinoyatchining quyidagi ehtimoliy xususiyatlarini aniqlashi mumkin: taxminiy yosh diapazoni; irqiy yoki etnik mansublik; jinoyat sodir etish uslubi (modus operandi**)**; ta'lim darajasi; turmush tarzi; transportdan foydalanish odatlari; ilgari sudlanganlik ehtimoli; psixiatrik muammolar mavjudligi ehtimoli; shaxsiy psixologik xususiyatlari. Mazkur ma'lumotlar asosida jinoyatchining umumiy psixologik modeli tuziladi. Bu model jinoyatchining ehtimoliy yashash joyini aniqlash, jinoyat sodir etish mexanizmini tushuntirish va gumon qilinuvchilar doirasini toraytirishga yordam beradi.

Psixologik portretni tuzishning amaliy ahamiyati. Jinoyatchining psixologik portretini tuzish tergov jarayonida muhim yordamchi vosita hisoblanadi. Ushbu metod quyidagi vazifalarni bajarishga

[23] Прикладная юридическая психология: учебник / под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.

xizmat qiladi: gumon qilinuvchilar doirasini qisqartirish; jinoyat motivlarini aniqlash; jinoyat sodir etish mexanizmini tushuntirish; bir nechta jinoyat ishlarini o‘zaro bog‘lash; operativ-qidiruv tadbirlarini samarali tashkil etish; tergov taktikasini ishlab chiqish; so‘roq o‘tkazishning optimal usullarini tanlash. Shu sababli psixologik profayling zamonaviy kriminalistikada murakkab jinoyatlarni ochishda muhim analitik vosita sifatida qo‘llaniladi.

Jinoyatchining psixologik portretlari turlari. Kriminalistika va yuridik psixologiya sohasida jinoyatchining psixologik portreti turli maqsadlarda tuziladi. Shu sababli ilmiy adabiyotlarda psixologik portretning bir necha turlari ajratib ko‘rsatiladi. Har bir tur o‘z vazifasi, tuzilishi va qo‘llanish sohasi bilan farqlanadi.

Qidiruv (operativ-qidiruv) psixologik portreti. Qidiruv psixologik portreti noma’lum jinoyatchini aniqlash maqsadida tuziladi. Bu turdagi portret jinoyat sodir etilgan joy, jinoyat sodir etish usuli, jabrlanuvchining xususiyatlari hamda jinoyatchining xulq-atvor belgilarini tahlil qilish asosida shakllantiriladi. Mazkur portret yordamida jinoyatchining ehtimoliy: yoshi, jinsi, ijtimoiy maqomi, yashash joyi, kasbiy faoliyati, psixologik xususiyatlari haqida taxminiy xulosalar chiqariladi. Qidiruv psixologik portreti operativ-qidiruv tadbirlarini rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u gumon qilinuvchilar doirasini qisqartirishga va jinoyatchini tezroq aniqlashga yordam beradi.

Tergov psixologik portreti jinoyat ishini tergov qilish jarayonida tuziladi va u jinoyatchining shaxsiy xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilishga qaratilgan bo‘ladi. Mazkur portret: tergov versiyalarini ishlab chiqishda, jinoyatchining motivlarini tushuntirishda, jinoyat sodir etish mexanizmini aniqlashda, so‘roq taktikasini tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tergov psixologik portreti jinoyatchining xulq-atvor modeli, emotsional reaksiyalari, agressivlik darajasi hamda qaror qabul qilish xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Prognoz (profilaktik) psixologik portret jinoyatlarning oldini olish maqsadida tuziladi. Bunday portret orqali muayyan shaxs yoki shaxslar guruhining jinoyat sodir etish ehtimoli baholana-

di. Mazkur portret asosan: kriminologik tadqiqotlarda, ijtimoiy xavf guruhlarini aniqlashda, ekstremizm va terrorizmning oldini olishda, voyaga yetmaganlar bilan profilaktik ishlarni olib borishda qo'llaniladi. Prognoz portret yordamida shaxsning ijtimoiy muhit, psixologik xususiyatlar va hayotiy vaziyatlar ta'sirida jinoyat sodir etishga moyilligi tahlil qilinadi.

Daliliy (ekspert) psixologik portret jinoyat ishida mavjud materiallarni chuqur psixologik tahlil qilish asosida tuziladi. Ushbu portret ko'pincha ekspertlar tomonidan tayyorlanadi. Bunday portret quyidagilarni aniqlashga yordam beradi: jinoyatchining psixologik holati, uning harakatlarining motivlari, jinoyat sodir etish jarayonidagi psixologik omillar. Daliliy portret sud jarayonida ham muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, chunki u jinoyatchining shaxsiy xususiyatlarini ilmiy asosda tavsiflash imkonini beradi.

Penitensiar psixologik portret jazoni ijro etish muassasalarida tuziladi. Bu turdagi portret mahkumning shaxsiy xususiyatlarini, xulq-atvorini va ijtimoiy moslashuv darajasini tahlil qilishga qaratilgan. Penitensiar psixologik portret quyidagi vazifalarni bajaradi: mahkum bilan individual tarbiyaviy ishlarni tashkil etish, qayta jinoyat sodir etish xavfini baholash, psixologik reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish, mahkumning ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini aniqlash. Mazkur portret jazoni ijro etish tizimida psixologlar va pedagoglar faoliyatida muhim vosita hisoblanadi.

Shaxsni baholash va psixologik portret tuzish – bu murakkab, ko'p bosqichli va tizimli jarayon hisoblanadi. U nafaqat tashqi belgilarni kuzatish, balki ichki psixologik omillarni, motivatsiyani, qadriyatlarni, temperament va xarakter xususiyatlarini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Muloqot jarayonida ekspektatsiya (ijtimoiy yoki psixologik kutish) va empatiya, birinchi taassurot, himoya mexanizmlari hamda noverbal belgilar muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, stereotiplar, galo-effekt, psixik holat va boshqa omillar baholashda xatolarga olib kelishi mumkin.

Shu sababli shaxsni idrok etishda obyektivlik, kuzatuvchanlik va psixologik bilimlarga tayanishi zarur. Faqat tizimli va tanqidiy yondashuvgina ishonchli psixologik portret tuzish hamda professional faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Shaxsni idrok etish jarayoni qanday psixologik mexanizmlarga asoslanadi?
2. Profayling jarayonida psixologik portretni shakllantirish uchun qanday ko‘nikmalar va tizimli yondashuv talab etiladi?
3. Psixologik, ijtimoiy-psixologik va kriminologik portretlar orasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
4. Momental va to‘liq psixologik portret orasidagi farq nima va ularni shakllantirishda qanday ma’lumotlardan foydalaniladi?
5. Galo-effektning shaxsni baholashdagi xatolar bilan bog‘liqligini tushuntiring.
6. Yumshoqlik effekti va uning baholashdagi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlari qanday?
7. Stereotiplar idrokni qanday ta’sir qiladi va turli madaniyatlar bilan muloqotda ularni qanday hisobga olish kerak?
8. Psixologik himoya mexanizmlari: proyeksiya, inkor etish, reaktiv shakllanish va sublimatsiya qanday ishlaydi va baholashga qanday ta’sir qiladi?
9. Biror shaxs o‘zini kuzatayotganini bilganida ekspressiv harakatlar qanday o‘zgaradi va bu baholashga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
10. Jinoyatchining psixologik portreti nima va u qanday ma’lumotlarga asoslanadi?
11. Psixologik markerlar nima va jinoyatchi xulq-atvorini qanday aks ettiradi?
12. Psixologik portret orqali aniqlanishi mumkin bo‘lgan shaxsiy xususiyatlar qaysilar?
13. Psixologik portretning turlari (qidiruv, tergov, prognoz, daliliy, penitensiar) orasidagi farq va qo‘llanish sohasi qanday?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Духновский С. В., Злоказов К. В. Профайлинг: учебник и практикум для вузов. – М.: Юрайт, 2020. – 178 с.
2. Васильев В. Л. Юридическая психология: учебник для вузов. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2019. – 608 с.: ил.
3. Прикладная юридическая психология: учебник / под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.

XULOSA

Mazkur o‘quv qo‘llanmada profayling texnologiyalarining nazariy asoslari, shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, shuningdek, ichki ishlar organlari faoliyatida qo‘llashning amaliy jihatlari tizimli ravishda yoritildi. O‘rganilgan materiallar shuni ko‘rsatadiki, profayling zamonaviy sharoitda shaxs xulq-atvorini tahlil qilish, uning ehtimoliy niyatlarini aniqlash hamda xavfli vaziyatlarni oldindan prognoz qilishda samarali vosita hisoblanadi.

Qo‘llanma doirasida huquqbuzar shaxsining psixologik xususiyatlari, jinoiy xulq-atvorning shakllanish omillari, psixiatrik profayling elementlari, shuningdek, etnopsixologik omillarning ta’siri tahlil qilindi. Bu esa shaxsni kompleks yondashuv asosida baholash zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, noverbal va verbal kommunikatsiya vositalari, insonning emotsional holatini aniqlash, mimika va tana harakatlarini tahlil qilish profayling jarayonining ajralmas qismi ekanligi asoslab berildi. Shuningdek, psixofiziologik texnologiyalar, xususan, poligrafdan foydalanishning huquqiy, etik va psixologik jihatlari ko‘rib chiqilib, ushbu jarayonda mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi, savollarni to‘g‘ri tuzish va olingan natijalarni to‘g‘ri talqin qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, profaylingni samarali qo‘llash faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmaydi, balki amaliy ko‘nikmalar, kuzatuvchanlik, analitik fikrlash va psixologik sezgirlikni talab etadi. Shu bois, mazkur qo‘llanma ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning amaliy faoliyat samaradorligini oshirish hamda jinoyatchilikning oldini olish tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, profayling zamonaviy huquqni muhofaza qilish faoliyatida muhim o‘rin tutuvchi, ilmiy asoslangan va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan kompleks metodologiya sifatida namoyon bo‘ladi. Uni chuqur o‘rganish va amaliyotga keng joriy etish jamiyat xavfsizligini ta’minlashning muhim omillaridan biridir. Kelgusida profayling texnologiyalarini takomillashtirish va ularni amaliyotga keng joriy etish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

PSIXODIAGNOSTIK METODIKALAR

1. G. AYZENK SHAXSIYAT SO‘ROVNOMASI (EPQ)

Metodikaning maqsadi: shaxsning asosiy psixologik xususiyatlari – ekstraversiya–introversiya, nevrotizm va psixotizm darajasini aniqlash.

Metodika tavsifi: G. Ayzenk tomonidan ishlab chiqilgan EPQ (Eysenck Personality Questionnaire) shaxsning individual psixologik xususiyatlarini aniqlashga mo‘ljallangan psixodiagnostik so‘rovnoma hisoblanadi. Respondent har bir savolga “ha” yoki “yo‘q” javobini tanlaydi.

Savollar soni: 101 ta

Mo‘ljallangan: 16 yoshdan katta o‘smirlar va kattalar uchun.

Metodikaning nazariy asoslari: Ayzenk tomonidan ishlab chiqilgan shaxsiyat so‘rovnomasi shaxsning individual psixologik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan metodikalardan biridir. Tadqiqotlar davomida olim ko‘plab harbiy xizmatchilar, jumladan nevrotik buzilishlarga ega bo‘lgan shaxslar ma’lumotlarini tahlil qilib, inson shaxsiyatini tavsiflovchi asosiy ikki omilni ajratib ko‘rsatgan: ekstraversiya–introversiya va nevrotizm**.**

Ekstraversiya–introversiya omili shaxsning tashqi muhit yoki ichki dunyoga qanchalik yo‘naltirilganligini aks ettiradi. Ekstravert shaxslar odatda ochiqko‘ngil, faol, muloqotga moyil va tashabbuskor bo‘ladi. Ular ijtimoiy muhitga tez moslashadi, lekin ba’zan impulsiv harakatlar qilishi mumkin. Introvert shaxslar esa ko‘proq ichki kechinmalariga e’tibor qaratadi, kamgap va bosiq bo‘ladi, o‘z xatti-harakatlarini oldindan rejalashtirishga moyilligi bilan ajralib turadi.

Ikkinchi omil – *nevrotizm* – shaxsning emotsional barqarorligi yoki beqarorligini ifodalaydi. Emotsional barqaror odamlar odatda vaziyatlarga xotirjam munosabatda bo‘ladi, stress

sharoitida ham o‘z xulq-atvorini nazorat qila oladi va ijtimoiy muhitga yaxshi moslashadi. Nevrotizm darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda esa xavotir, asabiylik, kayfiyatning tez o‘zgarishi va stressga sezgirlik kuzatilishi mumkin.

Keyinchalik metodikaning takomillashtirilgan variantida uchinchi omil – *psixotizm* ham kiritilgan. Ushbu ko‘rsatkich shaxsning ijtimoiy me’yorlarga munosabati, emotsional reaksiyalarining adekvatligi va ijtimoiy moslashuv darajasi bilan bog‘liq xususiyatlarni ifodalaydi.

Ekstraversiya va nevrotizm ko‘rsatkichlari o‘zaro kesishganda shaxsning temperament xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Natijalar maxsus koordinata tizimi yordamida talqin qilinadi va ular orqali shaxsning individual psixologik profili aniqlanadi.

Shkalalar tavsifi:

Ekstraversiya – introversiya**.** Ushbu shkala shaxsning ijtimoiy faolligi, muloqotga moyilligi va tashqi muhit bilan o‘zaro aloqalar darajasini baholaydi. Ekstravert shaxslar odatda faol, ochiq va ijtimoiy aloqalarga intiluvchan bo‘ladi. Ular tez qaror qabul qilishi, harakatchanligi va optimistik kayfiyati bilan ajralib turadi. Introvert shaxslar esa ko‘proq ichki fikr va kechinmalariga e’tibor qaratadi. Ular bosiq, ehtiyotkor va o‘z harakatlarini oldindan o‘ylab amalga oshirishga moyil bo‘ladi. Bunday shaxslar odatda tartibni qadrlaydi va emotsiyalarini nazorat qilishga harakat qiladi.

Nevrotizm. Bu shkala emotsional barqarorlik darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Emotsional jihatdan barqaror shaxslar odatda xotirjam, muvozanatli va stressli vaziyatlarda ham o‘zini nazorat qila oladi. Nevrotizm darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda esa xavotir, asabiylik, kayfiyatning tez o‘zgarishi, ishonchsizlik va stressga sezgirlik kabi xususiyatlar kuzatilishi mumkin.

Psixotizm. Mazkur shkala shaxsning ijtimoiy me’yorlarga munosabati va xulq-atvor xususiyatlarini baholaydi. Ko‘rsatkich yuqori bo‘lgan shaxslarda ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar,

konfliktga moyillik, individualizm va emotsional reaksiyalarning keskinligi kuzatilishi mumkin. Ba'zi tadqiqotchilar ushbu omilni ijtimoiy xulq-atvordagi og'ishlarga moyillik bilan bog'laydi.

Yo'riqnoma:

Sizga odatda qanday xulq-atvorga ega ekanligingiz haqida savollarga javob berish taklif etiladi. O'zingizni odatiy vaziyatlarda tasavvur qiling va xayolingizga kelgan birinchi "tabiiy" javobni bering. Agar bayonotga rozi bo'lsangiz, uning raqami yoniga **"+" ("ha")**, agar rozi bo'lmasangiz **"-" ("yo'q")** belgisi qo'ying. Tez va aniq javob bering. Esda tuting: bu yerda "yaxshi" yoki "yomon" javoblar yo'q.

Test blankasi

№	Savollar	Javoblar varianti: ha "+", yoq "-"
1.	Sizda turli xil hobbilaringiz ko'pmi?	
2.	Siz qilmoqchi bo'lgan ishlaringizni oldindan o'ylab chiqasizmi?	
3.	Kayfiyatingiz tez-tez pasayib yoki ko'tarilib turadimi?	
4.	Qachondir aslida boshqa odam qilgan ish uchun maqtovga da'vo qilganmisiz?	
5.	Siz gapga usta, ko'p gapiradigan odammisiz?	
6.	Qarzdor bo'lib qolishingiz sizni tashvishga solarmidi?	
7.	Ba'zan hech qanday sababsiz o'zingizni baxtsiz his qilganmisiz?	
8.	Sizga tegishlisidan ko'proq olish uchun ba'zan ochko'zlik qilganmisiz?	

9.	Kechasi eshikni ehtiyotkorlik bilan qulflaysizmi?	
10.	O‘zingizni quvnoq inson deb hisoblaysizmi?	
11.	Bola yoki hayvon azob chekayotganini ko‘rsangiz juda xafa bo‘larmidingiz?	
12.	Ba’zan qilmaslik yoki aytmaslik kerak bo‘lgan ish yoki so‘zlaringiz uchun ko‘p qayg‘urasizmi?	
13.	Hatto sizga noqulay bo‘lsa ham, doimo va’dalaringizni bajarasizmi?	
14.	Parashyutdan sakrash sizga zavq bag‘ishlarmidi?	
15.	Shovqinli davrada his-tuyg‘ularingizni erkin ifodalab, chin dildan xursand bo‘la olasizmi?	
16.	Siz tez jahlingiz chiqadigan odammisiz?	
17.	Qachondir aslida o‘zingiz aybdor bo‘lgan holatda boshqani ayblaganmisiz?	
18.	Yangi odamlar bilan tanishishni yoqtirasizmi?	
19.	Sug‘urtaning foydasiga ishonasizmi?	
20.	Sizni oson ranjitish mumkinmi?	
21.	Barcha odatlaringiz yaxshi va ma’qul deb o‘ylaysizmi?	
22.	Jamiyatda bo‘lganingizda ko‘proq e’tibordan chetda bo‘lishga harakat qilasizmi?	
23.	Sizni g‘ayrioddiy yoki xavfli holatga olib kelishi mumkin bo‘lgan vositalarni (alkogol, narkotik) qabul qilgan bo‘larmidingiz?	
24.	Ba’zan hamma narsa joningizga tekkandek bo‘ladimi?	

25.	Boshqa odamga tegishli bo‘lgan narsani, hatto mayda buyumni (masalan, igna yoki tugma) olganmisiz?	
26.	Mehmon bo‘lib borishni va odamlar orasida bo‘lishni yoqtirasizmi?	
27.	Yaqin insonlaringizni xafa qilish sizga zavq bag‘ishlaydimi?	
28.	Sizni tez-tez aybdorlik hissi bezovta qiladimi?	
29.	Yaxshi bilmagan mavzu haqida gapirishga to‘g‘ri kelganmi?	
30.	Odatda odamlar bilan uchrashuvlardan ko‘ra kitob o‘qishni afzal ko‘rasizmi?	
31.	Sizning aniq dushmanlaringiz bormi?	
32.	O‘zingizni asabiy odam deb hisoblaysizmi?	
33.	Birovga qo‘pol gapirsangiz, doimo uzr so‘raysizmi?	
34.	Sizning ko‘p do‘stlaringiz bormi?	
35.	Ba’zan odamlarni xafa qilishi mumkin bo‘lgan hazil yoki pranklar qilishni yoqtirasizmi?	
36.	Siz bezovta, tinimsiz odammisiz?	
37.	Bolaligingizda ota-onangiz buyurgan ishlarni darhol va e’tirozsiz bajarganmisiz?	
38.	O‘zingizni beparvo inson deb hisoblaysizmi?	
39.	Siz uchun yaxshi odob va tozalik muhimmi?	
40.	Sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan, lekin sodir bo‘lmagan dahshatli voqealar haqida xavotir olasizmi?	

41.	Birovning narsasini sindirib yoki yo‘qotib qo‘yganmisiz?	
42.	Odatda tanishishda birinchi bo‘lib tashabbus ko‘rsatasizmi?	
43.	Biror odam siz bilan tashvishlari haqida gaplashsa, uning holatini oson tushuna olasizmi?	
44.	Asablaringiz ba’zan juda tarang bo‘lib ketadimi?	
45.	Agar yoningizda axlat qutisi bo‘lmasa, keraksiz qog‘ozni yerga tashlaysizmi?	
46.	Boshqa odamlar orasida bo‘lganingizda ko‘proq jim turasizmi?	
47.	Sizningcha, nikoh eskirgan tushuncha va uni bekor qilish kerakmi?	
48.	Ba’zan o‘zingizga achinasizmi?	
49.	Ba’zan ko‘p maqtanasizmi?	
50.	Zerikarli davrani jonlantira olasizmi?	
51.	Juda ehtiyotkor haydovchilar sizni asabiylashtiradimi?	
52.	Sog‘lig‘ingiz haqida ko‘p qayg‘urasizmi?	
53.	Boshqa odam haqida yomon gapirganmisiz?	
54.	Do‘stlaringizga latifalar va hazillar aytishni yoqtirasizmi?	
55.	Siz uchun ko‘pchilik ovqatlarning ta’mi bir xilmi?	
56.	Ba’zan kayfiyatingiz yomon bo‘ladimi?	
57.	Bolaligingizda ota-onangizga qo‘pol javob qaytarganmisiz?	

58.	Odamlar bilan muloqot qilishni yoqtirasizmi?	
59.	Ishingizda xato qilganingizni bilsangiz, bundan tashvishlanasizmi?	
60.	Siz uyqusizlikdan aziyat chekasizmi?	
61.	Ovqatdan oldin doimo qo‘lingizni yuvasizmi?	
62.	Siz javob topishda qiynalmaydigan, tez gap topadigan odamlardanmisiz?	
63.	Uchrashuvga odatda belgilangan vaqtdan biroz oldin kelasizmi?	
64.	Ba’zan hech qanday sabab bo‘lmasa ham o‘zingizni loqayd yoki charchagan his qilasizmi?	
65.	Tezkor harakatlarni talab qiladigan ishlarni yoqtirasizmi?	
66.	Siz gaplashishni shunchalik yoqtirasizki, yangi odam bilan suhbatlashish imkoniyatini qo‘ldan boy bermaysizmi?	
67.	Onangiz yaxshi insonmi (yaxshi inson bo‘lganmi)?	
68.	Sizga hayot juda zerikarli tuyuladigan paytlar bo‘ladimi?	
69.	Qachondir boshqa odamning xatosidan o‘z foydangiz uchun foydalanganmisiz?	
70.	Ba’zan vaqtingiz yetishmasa ham juda ko‘p ishni o‘z zimmangizga olasizmi?	
71.	Sizdan qochishga harakat qiladigan odamlar bormi?	
72.	Siz tashqi ko‘rinishingiz haqida juda qayg‘urasizmi?	

73.	Hatto yoqimsiz odamlar bilan ham doimo muloyim bo‘lasizmi?	
74.	Sizningcha, odamlar kelajagini ta’minlash uchun juda ko‘p vaqt sarflaydimi (jamg‘arish, sug‘urta qilish)?	
75.	Qachondir o‘lish istagi paydo bo‘lganmi?	
76.	Agar hech kim bilmasligiga ishonchingiz komil bo‘lsa, qo‘shimcha daromaddan soliq to‘lamaslikka harakat qilarmidingiz?	
77.	Siz davrani jonlantira olasizmi?	
78.	Odamlarga qo‘pol gapirmaslikka harakat qilasizmi?	
79.	Noqulay vaziyatdan keyin uzoq vaqt o‘ylab yurib qolasanmi?	
80.	Qachondir o‘zingiz aytgandek bo‘lishini talab qilganmisiz?	
81.	Ba’zan poyezd jo‘nashidan oldin vokzalga oxirgi daqiqada yetib kelasizmi?	
82.	Qachondir ataylab birovga yoqimsiz yoki haqoratli gap aytganmisiz?	
83.	Asablaringiz sizni bezovta qilganmi?	
84.	Boshqalar ustidan kuladigan odamlar orasida bo‘lish sizga yoqmaydimi?	
85.	O‘z aybingiz tufayli do‘stlaringizni oson yo‘qotasizmi?	
86.	Ko‘pincha yolg‘izlik hissini boshdan kechirasizmi?	

87.	So‘zlaringiz har doim ishlaringiz bilan mos keladimi?	
88.	Ba’zan hayvonlarni masxara qilish sizga yoqadimi?	
89.	Sizga yoki ishingizga tegishli tanqidlardan oson ranjiy olasizmi?	
90.	Hech qanday xavf bo‘lmagan hayot sizga juda zerikarli tuyuladimi?	
91.	Qachondir uchrashuvga yoki ishga kech qolganmisiz?	
92.	Atrofingizdagi shovqin va harakat sizga yoqadimi?	
93.	Odamlar sizdan qo‘rqishini xohlaysizmi?	
94.	Ba’zan juda kuch-g‘ayratga to‘lib ketasiz, ba’zan esa juda sust bo‘lasizmi?	
95.	Ba’zan bugun qilishingiz kerak bo‘lgan ishni ertaga qoldirasizmi?	
96.	Sizni quvnoq va faol inson deb hisoblashadimi?	
97.	Sizga tez-tez yolg‘on gapirishadimi?	
98.	Ba’zi hodisalar yoki narsalarga juda sezgirmisiz?	
99.	O‘z xatolaringizni tan olishga har doim tayyormisiz?	
100.	Qachondir tuzoqqa tushgan hayvonga achinganmisiz?	
101.	Anketani to‘ldirish siz uchun qiyin bo‘ldimi?	

Natijalarni qayta ishlash

Kalit bilan mos keladigan javoblar **1 ball** bilan baholanadi.

Shkala	To‘g‘ri bayonotlar	Teskari bayonotlar
Ekstraversiya - introversiya	1, 5, 10, 15, 18, 26, 34, 38, 42, 50, 54, 58, 62, 65, 70, 74, 77, 81, 90, 92, 96	22, 30, 46, 84
Neyrotizm	3, 7, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 75, 79, 83, 86, 89, 94, 98	
Psixotizm	14, 23, 27, 31, 35, 47, 51, 55, 71, 85, 88, 93, 97	2, 6, 9, 11, 19, 39, 43, 59, 63, 67, 78, 100
Yolg‘on shkalasi	13, 21, 33, 37, 61, 73, 87, 99	4, 8, 17, 25, 29, 41, 45, 49, 53, 57, 66, 69, 76, 80, 82, 91, 95

Natijalarni talqin qilish:

Ekstraversiya:

15 dan yuqori – “sof” ekstravert 7 dan 15 gacha – ambivalentlik, noaniqlik

0 dan 6 gacha – “sof” introvert

Neyrotizm:

16 dan yuqori – yaqqol ifodalangan neyrotizm

8 dan 16 gacha – o‘rtacha ko‘rsatkich

0 dan 7 gacha – emotsional barqarorlik

Psixotizm:

10 dan yuqori – odamlar bilan ishlash tavsiya etilmaydi

6 dan 10 gacha – emotsional noadekvatlikka moyillik mavjud

0 dan 5 gacha – kuzatilmaydi

Yolg‘on shkalasi:

10 dan yuqori – natija ishonchsiz

2. LEONGARD XARAKTEROLOGIK SO‘ROVNOMASI

Metodikaning maqsadi: shaxsda mavjud bo‘lgan xarakter va temperament aktsentuatsiyalarini aniqlash, ularning namoyon bo‘lish darajasini baholash hamda insonning psixologik xususiyatlari, xulq-atvori va stressli vaziyatlardagi reaksiyalarini tushunishga xizmat qiladi. Ushbu metodika yordamida shaxsning individual psixologik xususiyatlari aniqlanadi va ular ijtimoiy moslashuv, muloqot uslubi hamda turli vaziyatlarda namoyon bo‘ladigan xulq-atvorini tahlil qilish imkonini beradi.

Metodika tavsifi:

Savollar soni: 88 ta

Bajarish vaqti: 16 daqiqa

Mo‘ljallangan: 16 yoshdan katta o‘smirlar va kattalar uchun.

Metodikaning nazariy asoslari: Shmishek so‘rovnomasi yoki Leongard– Shmishek testi – shaxsdagi aktsentuatsiya turini aniqlash uchun qo‘llaniladigan mashhur psixologik testlardan biridir. Bu metodikani nemis psixologi Gans Shmishek 1970-yilda ishlab chiqqan. So‘rovnomaning nazariy asosi taniqli psixiatr Karl Leongard tomonidan yaratilgan “aktsentuatsiyalangan shaxslar” haqidagi konsepsiyaga tayanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, inson shaxsiyatidagi asosiy xususiyatlarni aniqlash mumkin. Bu xususiyatlar insonning rivojlanishi, atrof-muhitga moslashishi va ruhiy holatiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Agar ayrim xususiyatlar juda kuchli darajada namoyon bo‘lsa, ular insonning umumiy xulq-atvoriga ham sezilarli ta’sir qiladi. Bunday holat aktsentuatsiya deb ataladi. Aktsentuatsiya kasallik yoki patologiya hisoblanmaydi. Bu shunchaki har bir odamda mavjud bo‘lgan ayrim xususiyatlarning boshqalarga qaraganda kuchliroq namoyon bo‘lishidir.

K. Leongard shaxs aktsentuatsiyasining 10 ta turini ajratib ko‘rsatgan. Ular shartli ravishda ikki guruhga bo‘linadi: xarakter aktsentuatsiyalari va temperament aktsentuatsiyalari. Xarakter aktsentuatsiyalari: demonstrativ, pedantik, rigid, qo‘zg‘aluvchan. Temperament aktsentuatsiyalari: gipertim, distim, tashvishli

(tashvishli-qo‘rqoq), siklotim, affektiv-ekzaltatsiyalangan, emotiv. Bu turlar insonning xulqi, hissiyotlari va boshqalar bilan munosabatida qanday xususiyatlar kuchliroq namoyon bo‘lishini tushunishga yordam beradi.

Xarakter aksentuatsiyalari – bu me’yor doirasidagi, ammo ayrim xarakter xususiyatlarining haddan tashqari kuchayib ketgan ko‘rinishidir. Bunday holatda shaxsning ayrim psixologik xususiyatlari juda aniq namoyon bo‘ladi va natijada u ma’lum psixogen ta’sirlarga nisbatan sezgirroq bo‘lib qoladi, biroq boshqa ta’sirlarga nisbatan esa yetarli yoki hatto yuqori darajada barqarorlikni saqlab qoladi. Aksentuatsiyaning ifodalanish darajasiga qarab odatda ikki tur ajratiladi: ochiq (yaqqol) aksentuatsiya va yashirin aksentuatsiya.

1. Demonstrativ tip. Demonstrativ tipdagi odamlar e’tibor markazida bo‘lishni juda yaxshi ko‘radilar. Ular odatda faol, serharakat va muloqotga tez kirishadigan insonlar bo‘ladi. Tanishuv o‘rnatish ularga qiyinchilik tug‘dirmaydi, chunki ular o‘zlarini qiziqarli qilib ko‘rsatishni biladi. Bunday shaxslar ko‘pincha fantaziya qilishga, voqealarni bezab aytishga yoki o‘z obrazini yaxshiroq ko‘rsatish uchun haqiqatni biroz o‘zgartirishga moyil bo‘lishadi. Ularda aktyorlik qobiliyati, sahnaviylik va dramatik ifoda kuchli bo‘ladi. Ularning asosiy motivatsiyasi: e’tirof va maqtov olish; boshqalarning e’tiborida bo‘lish; yetakchi rolni egallash. Agar bunday inson e’tibordan chetda qolsa, bu holat uni jiddiy bezovta qilishi mumkin. Demonstrativ tipdagi odamlar ko‘pincha moslashuvchan, ya’ni turli odamlar bilan tez til topisha oladi. Ammo ba’zida ularning hissiyotlari chuqur bo‘lmaydi va kayfiyati tez o‘zgaradi. Ular o‘ziga nisbatan yuqori baho berishi mumkin va ba’zan haddan tashqari ishonchli ko‘rinadi. Shu sababli ba’zan atrofdagilar bilan ziddiyatlar yuzaga keladi. Shunga qaramay, ular o‘zlarini himoya qilishda juda faol bo‘ladilar.

2. Rigid tip. Rigid tipdagi odamlar hissiyotlarni uzoq vaqt unutmaydigan, xotirada saqlab yuradigan insonlardir. Ular ko‘pincha kamgap, jiddiy va prinsipial bo‘ladi. Bunday odamlar

adolatsizlikka juda sezgir. Agar kimdir ularni xafa qilsa yoki nohaqlik qilsa, ular bu holatni uzoq vaqt eslab yuradi va tezda unutmaydi. Rigid tipning asosiy xususiyatlari: xafagarchilikni uzoq vaqt eslab yurish shubha va ehtiyotkorlik; kuchli ambitsiya; o‘z manfaatlarini qat’iyat bilan himoya qilish.

Bunday shaxslar maqsad sari qat’iyat bilan harakat qiladi. Agar biror ishni boshlasalar, natijaga erishmaguncha to‘xtamaslikka harakat qiladi. Profayling nuqtai nazaridan rigid tipdagi insonlar ko‘pincha haqiqatni himoya qiluvchi, ammo ba’zan haddan tashqari prinsipial bo‘lishi mumkin.

3. Pedantik tip. Pedantik tipdagi insonlar tartib va aniqlikni juda qadrlaydi. Ular puxta, ehtiyotkor va mas’uliyatli bo‘lishadi. Bunday odamlar ishni bajarishda quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi: tartibni saqlashga intilish; rejaga qat’iy amal qilish; mayda tafsilotlarga katta e’tibor berish; mas’uliyat va intizom. Pedantik odamlar odatda sekinroq ishlashi mumkin, ammo ular ish sifatiga juda katta e’tibor beradi. Shu sababli ko‘pincha ularning ishlari aniq va ishonchli bo‘ladi. Ular ko‘pincha nizolarga kirishmaydi va mojarolardan chetda turishga harakat qiladi. Biroq tartib buzilganda yoki qoidalar e’tiborga olinmaganda bunga keskin reaksiya bildirishi mumkin.

4. Qo‘zg‘aluvchan tip. Qo‘zg‘aluvchan tipdagi insonlar impulsiv, ya’ni tez va kuchli hissiy reaksiyalar bilan ajralib turadi. Ular ba’zan o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilishda qiynaladi. Bunday odamlar quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin: tez jahli chiqish; sabrsizlik; keskin reaksiyalar; ziddiyatlarga tez kirishish. Ko‘pincha ular hozirgi vaziyat bilan yashaydi va uzoq kelajak haqida kamroq o‘ylaydi. Agar g‘azab yoki hayajon paydo bo‘lsa, bu hissiyotlarni bosish ularga qiyin bo‘ladi. Profayling nuqtai nazaridan bunday insonlar stress vaziyatida keskin va oldindan aytib bo‘lmaydigan reaksiyalar ko‘rsatishi mumkin.

5. Gipertim tip. Gipertim tipdagi odamlar juda faol, quvnoq va ijtimoiy bo‘ladi. Ular energiyaga boy, suhbatni yaxshi ko‘radi va ko‘pincha kompaniya markazida bo‘ladi. Ularning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi: optimizm; faol hayot tarzi; tashabbus-

korlik; ochiq muloqot. Gipertim insonlar ko‘pincha yangi g‘oyalar bilan chiqadi, suhbatni jonlantiradi va boshqalarga yaxshi kayfiyat ulashadi. Ammo ba’zida ular intizom va qat’iy tartibni yomon ko‘rishi, monoton ishlarni qiyin qabul qilishi mumkin.

6. Distim tip. Distim tipdagi odamlar odatda jiddiy, sokin va ichki dunyosi boy insonlar bo‘ladi. Ular ko‘pincha hayotga realistik yoki hatto biroz pessimistik qaraydi. Ularning asosiy xususiyatlari: kamgaplik; chuqur fikrlash; jiddiylik; yolg‘izlikni afzal ko‘rish. Distim odamlar shovqinli kompaniyalarni yoqtirmaydi va ko‘proq tinch muhitni afzal ko‘radi. Shunga qaramay, ular odatda sodiq do‘st va ishonchli hamkor bo‘lishadi.

7. Tashvishli (tashvishli-qo‘rqoq) tip. Tashvishli yoki tashvishli-qo‘rqoq tipdagi insonlar ko‘pincha o‘ziga ishonchsizlik va ehtiyotkorlik bilan ajralib turadi. Ular odatda: uyatchan; sezgir; ehtiyotkor; tanqidga juda sezgir. Bunday odamlar ko‘pincha mojarolardan qochadi va boshqalarning qo‘llab-quvvatlashiga ehtiyoj sezadi. Shu bilan birga ular juda mas’uliyatli, vijdonli va tartibli bo‘lishi mumkin.

8. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tip. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tipdagi insonlar hissiyotlarni juda kuchli boshdan kechiradi. Ular tez quvonadi, tez hayajonlanadi va ba’zan tez tushkunlikka tushishi mumkin. Ularning xususiyatlari: kuchli emotsiyalar; romantiklik; tez ilhomlanish; boshqalarga hamdardlik. Bunday odamlar hayotdagi voqealarni juda chuqur his qiladi va hissiyotlarini ochiq ifodalaydi.

9. Emotiv tip. Emotiv tipdagi shaxslar juda sezgir, mehribon va hamdard insonlardir. Ular boshqalarning his-tuyg‘ularini yaxshi tushunadi. Ularning asosiy xususiyatlari: empatiya; samimiylik; mehribonlik; kuchli hissiy ta’sirchanlik. Emotiv odamlar ko‘pincha mojarolardan qochadi. Agar xafa bo‘lsa ham, bu hissiyotlarni ichida saqlab yurishi mumkin.

10. Siklotim tip. Siklotim tipdagi insonlarda kayfiyat davriy ravishda o‘zgarib turadi. Ba’zi davrlarda ular juda faol va quvnoq bo‘lsa, boshqa paytlarda esa sust va tushkun bo‘lishi mumkin. Bu tip uchun quyidagi holatlar xos: kayfiyatning davriy o‘z-

garishi; faol va sust davrlarning almashinuvi; tashqi voqealarga kuchli hissiy reaksiya. Masalan, ijobiy voqealar ularda energiya va faoliyatni kuchaytiradi, salbiy voqealar esa kayfiyatni pasaytiradi. Profayling nuqtai nazaridan siklotim tipdagi insonlarda kayfiyat o‘zgarishi xulq-atvorga ham ta’sir qilishi mumkin.

Ko‘rsatma:

Sizga xarakteringizga oid bir qator bayonot va savollar taqdim etiladi. Agar bayonotga rozi bo‘lsangiz yoki “ha” deb javob bersangiz, javob varaqasida savol raqami qarshisiga “+” belgisini qo‘ying. Agar rozi bo‘lmasangiz yoki “yo‘q” deb javob bersangiz, “-” belgisini qo‘ying. Savollarga javob berishda uzoq o‘ylab o‘tirmang. Bu yerda to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri javoblar mavjud emas.

1. Sizning kayfiyatingiz odatda quvnoq va beparvomi?
2. Siz ranjishga tez berilasizmi?
3. Ba’zan tez yig‘lab yuborgan holatlaringiz bo‘lganmi?
4. Qilayotgan ishingizda har doim o‘zingizni haq deb hisoblaysizmi va bunga ishonch hosil qilmaguningizcha tinchimaysizmi?
5. Siz o‘zingizni bolalik davringizdagidan ko‘ra jasurroq deb hisoblaysizmi?
6. Kayfiyatingiz chuqur quvonchdan chuqur qayg‘uga oson o‘zgarishi mumkinmi?
7. Davrada ko‘pincha e’tibor markazida bo‘lasizmi?
8. Ba’zan yetarli sabab bo‘lmasa ham g‘amgin yoki jahldor kayfiyatda bo‘lib, hech kim bilan gaplashishni istamaydigan kunlaringiz bo‘ladimi?
9. Siz jiddiy odammisiz?
10. Juda kuchli ilhomlanib ketishingiz mumkinmi?
11. Siz tashabbuskor odammisiz?
12. Agar kimdir sizni xafa qilsa, buni tez unutib yuborasizmi?
13. Siz rahmdil odammisiz?
14. Xatni pochta qutisiga tashlaganingizdan keyin u tirqishda qolib ketmaganini tekshirib ko‘rasizmi?
15. Ishda har doim vijdonan ishlashga harakat qilasizmi?

16. Bolaligingizda momaqaldiroq yoki itlardan qo‘rqqanmisiz?
17. Sizningcha odamlar bir-birlariga nisbatan yetarli darajada talabchan emasmi?
18. Kayfiyatingiz hayotiy voqealar va kechinmalarga kuchli bog‘liqmi?
19. Tanishlaringiz bilan doimo samimiymisiz?
20. Kayfiyatingiz tez-tez tushkun bo‘lib turadimi?
21. Oldin sizda isterik xuruj yoki asab tizimining charchashi bo‘lganmi?
22. Siz kuchli ichki bezovtalik yoki kuchli intilish holatlariga moyilmisiz?
23. Sizga uzoq vaqt stulda o‘tirish qiyinmi?
24. Agar kimdir sizga nisbatan adolatsizlik qilsa, o‘z manfaatlaringizni himoya qilasizmi?
25. Siz odamni o‘ldira olarmidingiz?
26. Qiyshiq osilgan parda yoki notekis yozilgan dasturxon sizni shunchalik bezovta qiladiki, darhol to‘g‘rilagisi keladimi?
27. Bolaligingizda uyda yolg‘iz qolsangiz qo‘rqqanmisiz?
28. Ba’zan hech qanday sababsiz kayfiyatingiz o‘zgarib ketadimi?
29. O‘z faoliyatingizga doimo mas’uliyat bilan yondashasizmi?
30. Siz tez jahlingiz chiqadimi?
31. Ba’zan juda sho‘x va quvnoq bo‘la olasizmi?
32. Ba’zan to‘liq quvonch hissiga berilib ketishingiz mumkinmi?
33. Siz ko‘ngilochar tadbirlarni tashkil qilishga mos odammisiz?
34. Odatda odamlar bilan muayyan masala bo‘yicha o‘z fikringizni ochiq aytasizmi?
35. Qon ko‘rish sizga ta’sir qiladimi?
36. Katta mas’uliyat talab qiladigan ishlarni bajonidil qilasizmi?
37. Adolatsizlik qilingan odamni himoya qilishga moyilmisiz?
38. Qorong‘i podvalga kirish siz uchun qiyinmi?
39. Siz yoqtirmaydigan ishni ham sevimli ishingizdek sinchiklab va sabr bilan bajarasizmi?
40. Siz muloqotga kirishuvchan odammisiz?
41. Maktabda she’rlarni ifodali o‘qishni yoqtirganmisiz?
42. Bolaligingizda uydan qochib ketganmisiz?
43. Hayotni og‘ir qabul qilasizmi?

44. Shunday mojarolar yoki muammolar bo‘lganmi, ular asablaringizni shu qadar charchatganki ishga ham bormaganmisiz?
45. Muvaffaqiyatsizlik paytida ham hazil tuyg‘usini yo‘qotmaysiz deb aytish mumkinmi?
46. Agar kimdir sizni xafa qilsa, yarashish uchun birinchi qadamni o‘zingiz qo‘yasizmi?
47. Siz hayvonlarni yoqtirasizmi?
48. Agar uyda yoki ishda nimadir joyida bo‘lmasa, u yerdan chiqib ketasizmi?
49. Ba’zan siz yoki yaqinlaringiz bilan biror baxtsiz hodisa bo‘lishi mumkin degan noaniq fikrlar sizni bezovta qiladimi?
50. Sizningcha kayfiyat ob-havoga bog‘liqmi?
51. Ko‘p tomoshabinlar oldida sahnaga chiqish siz uchun qiyinmi?
52. Agar kimdir sizni ataylab qo‘pol tarzda jahlingizni chiqarsa, o‘zingizni yo‘qotib qo‘yishingiz mumkinmi?
53. Siz ko‘p muloqot qilasizmi?
54. Agar biror narsadan hafsalangiz pir bo‘lsa, umidsizlikka tushasizmi?
55. Sizga tashkilotchilik xarakteridagi ishlar yoqadimi?
56. Yo‘lingizda ko‘p to‘siqlar bo‘lsa ham maqsadingizga qat’iyat bilan intilasizmi?
57. Film sizni shunchalik ta’sirlantiradiki, ko‘zlaringizga yosh keladimi?
58. Agar kun bo‘yi kelajagingiz yoki muammo haqida o‘ylagan bo‘lsangiz, uxlash qiyin bo‘ladimi?
59. Maktabda o‘qib yurganingizda ko‘chirish yoki boshqalardan yordam olishga to‘g‘ri kelganmi?
60. Tunda qabristonga borish siz uchun qiyinmi?
61. Uydagi har bir narsa o‘z joyida turishini diqqat bilan kuzatasizmi?
62. Yaxshi kayfiyatda uxlab, ertalab tushkun kayfiyatda uyg‘ongan paytlaringiz bo‘lganmi?
63. Yangi vaziyatga oson moslasha olasizmi?
64. Sizda bosh og‘rig‘iga moyillik bormi?
65. Siz tez-tez kulasizmi?

66. Odamlarga haqiqiy munosabatingizni bildirmasdan ham muloyim bo‘la olasizmi?
67. Sizni jonli va chaqqon inson deb atash mumkinmi?
68. Adolatsizlikdan qattiq aziyat chekasizmi?
69. Sizni tabiatni juda yaxshi ko‘radigan inson deb aytish mumkinmi?
70. Uxlashdan oldin yoki uydan chiqishdan oldin gaz va chiroq o‘chirilganini, eshik yopilganini tekshirish odatingiz bormi?
71. Siz qo‘rqoqmisiz?
72. Ba’zan hech qanday sabab bo‘lmasa ham o‘zingizni juda baxtli his qilasizmi?
73. Yoshligingizda badiiy to‘garaklar yoki teatr to‘garaklarida qatnashganmisiz?
74. Ba’zan uzoqqa qarab turishni xohlaysizmi?
75. Kelajakka pessimist qaraysizmi?
76. Kayfiyatingiz qisqa vaqt ichida katta quvonchdan chuqur qayg‘uga o‘zgarishi mumkinmi?
77. Do‘stlar davrasida kayfiyatingiz tez ko‘tariladimi?
78. Jahlingizni uzoq vaqt saqlab yurishingiz mumkinmi?
79. Agar boshqa odamning boshiga kulfat tushsa, siz juda qayg‘urasizmi?
80. Maktabda daftar sahifasiga siyoh tomib ketsa, uni qayta yozish odatingiz bo‘lganmi?
81. Sizni ko‘proq ishonuvchan emas, balki ehtiyotkor va shubhalanuvchan deb aytish mumkinmi?
82. Siz tez-tez qo‘rqinchli tushlar ko‘rasizmi?
83. Ba’zan o‘zingiz istamasangiz ham derazadan sakrash yoki kelayotgan poyezd oldiga tushish haqida fikr paydo bo‘lganmi?
84. Quvnoq muhitda siz ham quvnoq bo‘lib ketasizmi?
85. Sizni qiynayotgan muammolardan oson chalg‘ib, ular haqida o‘ylamaslik mumkinmi?
86. Agar jahlingiz chiqsa, o‘zingizni tiyish qiyinmi?
87. Siz jim turishni afzal ko‘rasizmi (ha), yoki gapga usta odammisiz (yo‘q)?
88. Agar teatr sahnasida rol o‘ynashingizga to‘g‘ri kelsa, rolga to‘liq kirib, o‘zingizni unutib yubora olasizmi?

Javob varaqasi

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88

KALIT

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
1+	2+	3+	4+	5-	6+	7+	8+	9+	10+	1+	2-	3+	4+	2+	5+	4+	6+	7+	7+	9+	7+
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
1+	2+	3-	4+	5+	6+	7+	8+	9-	10+	1+	2+	3+	4-	2+	5+	4+	6+	7+	8+	9+	7+
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
1+	2-	3+	4+	5+	6+	7-	8+	9-	10+	1+	2+	3+	4+	2-	5+	4+	6+	7+	8+	9-	7+
67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+	9+	10+	1+	2+	3+	4+	2+	5+	4+	6+	7+	8+	9+	7+

Natijalarni qayta ishlash. Har bir shkala bo‘yicha “+” (musbat javoblar) va “–” (manfiy javoblar) alohida hisoblab chiqiladi. Ya’ni, berilgan savollarga mos ravishda ijobiy va salbiy javoblar aniqlanadi. Keyin shu shkala bo‘yicha olingan ballar yig‘indisi hisoblanadi va mos koeffitsiyentga ko‘paytiriladi. Har bir aksentuatsiya turi uchun koeffitsiyent alohida bo‘ladi. Natijada testni qayta ishlash jarayonida 10 ta ko‘rsatkich olinadi. Ular shaxsning qaysi aksentuatsiya turi qanchalik darajada ifodalanganini ko‘rsatadi.

Xarakter aksentuatsiyalari

1. Demonstrativ tip ×2
   (Shkala bo‘yicha olingan ballar 2 ga ko‘paytiriladi)
   Qo‘shiladi (+): 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88
   Ayriladi (–): 51
2. Rigid tip ×2
   +: 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81
   –: 12, 46, 59

3. Pedantik tip ×2
+: 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83
–: 36
4. Qo‘zg‘aluvchan tip ×3
+: 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86

Temperament aksentuatsiyalari
5. Gipertim tip ×3
+: 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77
6. Distim tip ×3
+: 9, 21, 43, 75, 87
–: 31, 53, 65
7. Tashvishli/tashvishli-qo‘rqoq tip ×3
+: 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82
–: 5
8. Siklotim tip ×3
+: 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84
9. Affektiv-ekzaltatsiyalangan tip ×6
+: 10, 32, 54, 76
10. Emotiv tip ×3
+: 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79
–: 25

Natijalarni talqin qilish:

Har bir aksentuatsiya turi bo‘yicha maksimal ko‘rsatkich 24 ballni tashkil qiladi. Olingan natijalar “shaxs aksentuatsiyalari profili” ko‘rinishida tasvirlanishi mumkin. Ba’zi manbalarga ko‘ra, 12 balldan yuqori natija aksentuatsiya mavjudligini ko‘rsatadi. Boshqa tadqiqotchilar esa so‘rovnoma amaliyotiga asoslanib quyidagicha talqin qilishni tavsiya qiladilar:

0–12 ball – xususiyat deyarli ifodalanmagan; 13–18 ball – xususiyat o‘rtacha darajada namoyon bo‘ladi (ma’lum aksentuatsiya turiga moyillik mavjud); 19–24 ball – aksentuatsiya aniq ifodalangan. Shunday qilib, shaxsdagi aksentuatsiya darajasi har bir shkala bo‘yicha olingan ballar asosida baholanadi.

3. KOMMUNIKATIV AGRESSIVLIKNING INTEGRAL SHAKLLARINI ANIQLASH METODIKASI (V.V. BOYKO)

Metodikaning maqsadi: ushbu metodika shaxsda namoyon bo‘ladigan agressivlik darajasini aniqlash va agressiya indeksini hisoblash imkonini beradi. Baholash jarayonida agressivlikning 11 ta asosiy ko‘rsatkichi alohida tahlil qilinadi. Metodika yordamida nafaqat agressiyaning ochiq ko‘rinishlari, balki uning nozik va yashirin namoyon bo‘lish shakllari ham aniqlanadi. Shuningdek, unda shaxsning agressiv reaksiyalarga bo‘lgan ehtiyoji, agressiyaning boshqalardan “yuqishi” darajasi, uni nazorat qilish qobiliyati hamda agressiyani boshqa faoliyatga yo‘naltirish usullari baholanadi.

Metodika tavsifi:

Savollar soni: 55 ta

Bajarish vaqti: 10 daqiqa

Ko‘rsatma: quyida keltirilgan fikrlar bilan tanishib chiqing. Javoblar varag‘ida har bir fikr raqami yoniga “ha” yoki “yo‘q” deb belgilang. Savollarga uzoq o‘ylamasdan, o‘zingizga mos keladigan birinchi javobni tanlang.

1. Ba’zan men kutilmaganda kuchli g‘azab yoki jahldorlikni namoyon qilaman.
2. Agar mening asabiyligim yoki g‘azabim boshqalarga ham o‘tayotganini sezsam, odatda darhol o‘zimni nazoratga olaman.
3. To‘planib qolgan g‘azabdan xalos bo‘lish uchun men o‘zimga maxsus usullar o‘ylab topganman (masalan, yostiqni urish, devorni mushtlash, uy atrofida yugurish va boshqalar).
4. Jamoat joylarida odatda o‘zimni tutaman, biroq uyda ba’zan o‘zimni tiyib turolmayman.
5. Ba’zan o‘z xatti-harakatlarim boshqalarda g‘azab yoki asabiylik uyg‘otayotganini tushunaman, lekin xulqimni o‘zgartirish qiyin yoki buni istamayman.
6. Agar kimdir menga qo‘pol munosabat qilsa, odatda o‘zimni tiyaman va keskin javob bermayman.

7. Ba’zan o‘zimga halol tan olaman: men yaxshi inson emasman.
8. Men g‘azablangan paytimda ko‘pincha atrofdagilardan o‘zim xohlagan narsani olishga erishaman.
9. Ba’zan qarama-qarshi tomonlar o‘rtasidagi nizolarga aralashib qolaman.
10. Vaqti-vaqti bilan kim bilandir tortishib yoki janjallashib olish istagi paydo bo‘ladi.
11. Ba’zan o‘zimning keskin yoki qo‘pol muomalalarim uchun javob berishga to‘g‘ri keladi.
12. Hatto kichik sabab ham ba’zan meni tez jahlimni chiqaradi.
13. G‘azablangan paytimda kimnidir urib yuborishim mumkin.
14. Kuchli g‘azab paytida uni jonsiz buyumlarda chiqarishim mumkin (stolni urish, biror narsani sindirish va hokazo).
15. Ba’zan meni hech kim tanimaydigan joylarda g‘azabimni erkin namoyon qilaman.
16. Mening xarakterim juda ham oson emas deb hisoblayman.
17. Agar kimdir men haqimda yomon gapirsa, unga o‘zim o‘ylagan barcha fikrlarni ochiq aytib beraman.
18. Ba’zi paytlarda o‘zimdan nafratlanish yoki o‘zimni yomon ko‘rish hissini boshdan kechiraman.
19. Ba’zan murakkab ishni bajarish uchun o‘zimni ataylab jahlimni chiqarishga to‘g‘ri keladi.
20. Ba’zan yomon kompaniya yoki guruh tarkibida bo‘lib qolganman.
21. Odatda kim bilandir janjallashib olganimdan keyin o‘zimni yengil his qilaman.
22. Ba’zi odamlar mening keskinligim yoki jahldorligim sabab mendan ranjigan.
23. Juda charchagan paytimda tez jahlim chiqib ketadi.
24. Agar meni g‘azablantirgan odam kechirim so‘rasa yoki xatosini tan olsa, odatda g‘azabim tez bosiladi.
25. Men asabiylik yoki ichki zo‘riqishni faol dam olish orqali kamaytira olaman (sport, sayohat, madaniy tadbirlar).
26. Ba’zan savdo joylarida sotuvchilar bilan baland ovozda tortishib qolaman.

27. Mening tilim o‘tkir, javob qaytarishga tayyorman.
28. Atrofdagilarning qo‘polligi yoki agressiv xatti-harakatlari meni tez jahlimni chiqaradi.
29. Hayotimdagi ba’zi salbiy voqealar uchun ehtimol o‘zim ham ma’lum darajada javobgarman deb o‘ylayman.
30. Ba’zan g‘azab hayotda maqsadga erishishimga yordam beradi.
31. Navbatlarda ko‘pincha tortishuvlar yuzaga keladi.
32. Ba’zan boshqalar meni jahldor deb aytishadi, ammo men buni sezmayman.
33. G‘azab yoki jahldorlik hissi sog‘lig‘imga salbiy ta’sir ko‘rsatadi deb hisoblayman.
34. Ba’zan hech qanday sabab bo‘lmasa ham jahlim chiqib ketadi.
35. Agar g‘azablansam, odatda tezda tinchib ketaman.
36. Asabiylikni kamaytirish uchun ko‘pincha o‘zimni biror mashg‘ulot bilan band qilaman (kitob o‘qish, televizor ko‘rish, uy ishlari, ish faoliyati).
37. Transportda yoki do‘konda boshqa joylarga qaraganda ko‘proq agressiv bo‘lishim mumkin.
38. Men keskin yoki juda qat’iy xarakterli insonman.
39. Agar kimdir meni masxara qilsa, ehtimol uni joyiga qo‘yaman.
40. Ko‘pincha turli sabablar bilan o‘zimga jahlim chiqadi.
41. Uyda muloqot qilayotganda ba’zan ataylab yuzimga jiddiy yoki qat’iy ifoda beraman.
42. Agar kerak bo‘lsa, o‘z manfaatlarimni himoya qilish uchun keskin harakatlarga ham tayyorman.
43. Odatda g‘azab menga faol harakat qilish uchun turtki beradi.
44. Ba’zan jahlimni tiyib turolmaganim oqibatlarini bir necha kun davomida o‘ylab yuraman.
45. Ba’zi paytlarda menga go‘yoki hammani yomon ko‘rgandek tuyuladi.
46. Agar g‘azab yoki agressiya kuchaysa, ko‘pincha odamlar bilan aloqani vaqtincha to‘xtatib, yolg‘iz qolishga harakat qilaman.

47. Ba’zan o‘zimni tinchlantirish uchun jahlimni aybdorning buyumlariga chiqarishni o‘ylayman.
48. Ba’zan transportda yoki navbatda juda agressiv bo‘lib ketaman va keyin bundan uyalaman.
49. Ba’zan murosasiz, o‘jar yoki bo‘ysunmas bo‘lib qolaman.
50. Qo‘pollik yoki g‘azabni qo‘zg‘atadigan odamlar bilan ham til topisha olaman.
51. Agar Xudo meni gunohlarim uchun jazolasa, bu adolatli bo‘ladi deb hisoblayman.
52. Atrofdagilarga ta’sir qilish uchun ba’zan g‘azabni faqat ko‘rsataman, aslida esa buni chuqur his qilmayman.
53. Agar zarur bo‘lsa, umumiy manfaatlarni himoya qilish uchun norozilik yig‘ilishlarida ham qatnashgan bo‘lardim.
54. G‘azab yoki asabiylikdan keyin bir muddat o‘zimni yengil his qilaman.
55. Mening asabiyligim yaqinlarim yoki do‘stlarim bilan munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Javob varaqasi

Natijalarni qayta ishlash va talqin qilish. Mazkur so‘rovnoma natijalari asosida “agressiya indeksi” aniqlanadi. Baholash 11 ta alohida parametrni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Har bir parametr *0 dan 5 ballgacha* bo‘lgan oraliqda baholanadi. Kalitga mos keladigan har bir javob uchun *1 ball* beriladi. To‘plangan ball qancha yuqori bo‘lsa, tadqiq qilinayotgan agressivlik ko‘rsatkichi shuncha kuchli namoyon bo‘lganini bildiradi.

Kalit:

Agressiyaning spontanligi: +1, +12, +23, +34, +45.

Agressiyani tiyib turolmaslik: -2, +13, -24, -35, -46.

Agressiyani faoliyatga yoki jonsiz obyektlarga yo'naltira olmaslik: -3, -14, -25, -36, -47.

Anonim agressiya: +4, +15, +26, +37, +48.

Atrofdagilarda agressiyani qo'zg'atish: +5, +16, +27, +38, +49.

Qaytariluvchi agressiyaga moyillik: -6, +17, +28, +39, -50.

Autoagressiya: +7, +18, +29, +40, +51.

Agressiyani ritualizatsiya qilish: +8, +19, +30, +41, +52.

Olomon agressiyasiga beriluvchanlik: +9, +20, +31, +42, +53.

Agressiyadan zavqlanish: +10, +21, +32, +43, +54.

Agressiya oqibatlari uchun "to'lov": +11, +22, +33, +44, +55.

Parametrlarning mazmuni

1. *Agressiyaning spontanligi*. Ushbu ko'rsatkich shaxsda g'azab va agressiv reaksiyalarning kutilmaganda, oldindan nazoratsiz ravishda paydo bo'lish darajasini ifodalaydi. Bunday holatda agressiya tez yuzaga keladi va ko'pincha vaziyatga keskin emotsional javob sifatida namoyon bo'ladi.
2. *Agressiyani tiyib turolmaslik*. Bu parametr shaxsning agressiv impulslarni nazorat qilish yoki to'xtatib turish qobiliyati qanchalik past ekanini ko'rsatadi. Ball yuqori bo'lsa, inson o'z g'azabini boshqarishda qiyinchiliklarga duch keladi.
3. *Agressiyani faoliyatga yoki jonsiz obyektlarga yo'naltira olmaslik*. Mazkur ko'rsatkich shaxsning agressiv energiyani ijtimoiy maqbul yo'l bilan boshqa faoliyatga yoki jonsiz predmetlarga yo'naltirish qobiliyati yetarli emasligini bildiradi.
4. *Anonim agressiya*. Shaxsning anonimlik yoki javobgarlik sezilmaydigan sharoitlarda agressiv xatti-harakatlarni ko'proq namoyon qilishga moyilligini ifodalaydi.
5. Atrofdagilarda agressiyani qo'zg'atish. Mazkur ko'rsatkich

shaxsning xatti-harakatlari yoki muomala uslubi boshqa odamlarda ham agressiv reaksiyalarni keltirib chiqarish ehtimoli qanchalik yuqori ekanini ko‘rsatadi.

6. *Qaytariluvchi agressiyaga moyillik*. Bu parametr shaxsning boshqalardan kelgan agressiv ta’sirga javoban agressiya bilan javob qaytarishga moyilligi darajasini ifodalaydi.
7. *Autoagressiya*. Autoagressiya shaxsning agressiv hissiyotlarini o‘ziga qaratishi, ya’ni o‘zini ayblash, o‘zidan norozi bo‘lish yoki o‘ziga nisbatan salbiy munosabat bildirish holatlari bilan bog‘liq.
8. *Agressiyani ritualizatsiya qilish*. Ushbu ko‘rsatkich agressiv hissiyotlarni maxsus odatlar yoki takrorlanuvchi harakatlar orqali chiqarish tendensiyasini bildiradi (masalan, biror narsani urish, ma’lum jismoniy harakatlar qilish va boshqalar).
9. *Olomon agressiyasiga beriluvchanlik*.
   Bu parametr shaxsning guruh yoki olomon kayfiyatiga berilib, umumiy agressiv kayfiyatni qabul qilishga moyilligi darajasini ko‘rsatadi.
10. *Agressiyadan zavqlanish*. Mazkur ko‘rsatkich insonning agressiv xattiharakat yoki keskin reaksiyalardan ma’lum darajada qoniqish yoki emotsional yengillik his qilishi mumkinligini bildiradi.
11. *Agressiya oqibatlari uchun “to‘lov”*. Bu parametr agressiv xattiharakatlar shaxs hayotida qanday salbiy oqibatlar keltirib chiqarishini aks ettiradi. Masalan, ijtimoiy munosabatlarning yomonlashuvi, pushaymonlik hissi yoki boshqa noxush natijalar.

4. CH.D. SPILBERGER, YU.L. XANIN TASHVISHLIK DARAJASINI BAHOLASH METODIKASI

Metodikaning maqsadi: ushbu metodika shaxsning tashvish darajasini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, ikkita asosiy yo‘nalishni baholaydi: hozirgi lahzadagi tashvishlik (reaktiv yoki vaziyatli tashvishlik) va shaxsiy xususiyat sifatida doimiy tashvishlik. Metodika klinikada tashvish hissiyotlarining kuchliligini aniqlash, holatni dinamik kuzatish va individual stress ta’sirini baholash uchun qo‘llaniladi.

Metodikaning tavsifi va qo‘llanilishi: Spilberger testi 20 ta bayonotdan tashkil topgan bo‘lib, ular tashvishlikning hozirgi holatini (vaziyatli yoki reaktiv tashvishlik) baholashga mo‘ljallangan, shuningdek, 20 ta bayonot shaxsiy xususiyat sifatida doimiy tashvishlikni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot yakka tartibda yoki guruhda o‘tkazilishi mumkin. Har bir qismda 20 ta bayonot mavjud bo‘lib, ular tashvishlikning ikkala turini alohida baholashga imkon beradi.

Shaxsiy tashvishlik – bu shaxsning ko‘p voqealarni xavfli yoki tahdidli deb qabul qilish xususiyati va bunga mos ravishda tashvish holatini his qilishidir. Reaktiv (vaziyatli) tashvishlik esa ayni vaqtda vaziyat ta’sirida yuzaga keladi, u taranglik, bezovtalik va asabiylashuv bilan namoyon bo‘ladi. Tashvishlik faol shaxsiyatning tabiiy va zarur xususiyati hisoblanadi. Ba’zi hollarda optimal darajadagi “foydali” tashvishlik mavjud bo‘lib, u shaxsni faollashtiradi. Shu bilan birga, ortiqcha tashvishlik salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Tashvish darajasining oshishi qon bosimi va yurak-qon tomir tizimi bilan bog‘liq xavf belgisi bo‘lishi mumkin.

Baholash mezoni:

1 – Yo‘q, bu to‘g‘ri emas
2 – Balki shunday
3 – To‘g‘ri
4 – Mutlaqo to‘g‘ri

Vaziyatli (reaktiv) tashvishlik shkala matni:

F.I.Sh: _____

Sana: _____

Ko'rsatma: Quyidagi har bir bayonotni diqqat bilan o'qing va o'zingizni **HOZIRGI** paytda qanday his qilayotganingizga qarab, o'ng tomondagi ustundagi raqamni belgilab o'ting. Savollarga uzoq vaqt o'ylab javob bermang, chunki to'g'ri yoki noto'g'ri javoblar mavjud emas. Odatda birinchi kelgan javob sizning hozirgi holatingizga eng mos bo'ladi.

	Hukmlar	1,2,3,4
1.	Men xotirjamman	
2.	Men hech qanday xavf ostida emasman	
3.	Men taranglik holatida bo'laman	
4.	Men afsuslanaman	
5.	O'zimni erkin his qilaman	
6.	Men xafaman	
7.	Mumkin bo'lgan muvaffaqiyatsizliklardan xavotirdaman	
8.	O'zimni tetik his qilaman	
9.	Men o'zimdan mamnun emasman	
10.	Ichki qoniqish hissini his qilyapman	
11.	O'zimga ishonaman	
12.	Men asabiyman	
13.	O'zimga joy topa olmayapman	
14.	Men hayajondaman	
15.	Men qattiqlik yoki taranglikni his qilmayman	

16.	Men mamnunman	
17.	Men xavotirdaman	
18.	Men juda hayajondaman va o‘zimni noqulay his qilyapman	
19.	Men baxtliman	
20.	Men xursandman	

Shaxsiy (doimiy) tashvishlik shkala matni:

Ko‘rsatma: Quyidagi har bir bayonotni diqqat bilan o‘qing va o‘zingizni **ODATDA** qanday his qilishingizga qarab, o‘ng tomondagi ustundagi raqamni belgilab o‘ting.

	Hukmlar	1,2,3,4
21.	Men zavq his qilyapman	
22.	Juda tez charchayman	
23.	Men osonlik bilan yig‘lay olaman	
24.	Men boshqalar kabi baxtli bo‘lishni xohlardim	
25.	Ko‘pincha qarorlarni yetarlicha tez qabul qilmaganim uchun yutqazaman	
26.	Odatda o‘zimni tetik his qilaman	
27.	Men xotirjam va sovuqqonman	
28.	Kutilayotgan qiyinchiliklar meni odatda juda tashvishga soladi	
29.	Men arzimas narsalarga ortiqcha tashvishlanaman	
30.	Men mutlaqo baxtliman	
31.	Men hamma narsani juda yaqin qabul qilaman	

32.	Menga o‘zimga ishonch yetishmaydi	
33.	Odatda o‘zimni xavfsiz his qilaman	
34.	Men tanqidiy vaziyatlardan qochishga harakat qilaman	
35.	Men ba’zan tushkunlikka tushaman	
36.	Men mamnunman	
37.	Har qanday mayda-chuyda narsalar meni chalg‘itadi va tashvishlantiradi	
38.	Men o‘z xafagarchiliklarimni shunchalik kuchli his qilaman-ki, keyin ularni uzoq vaqt unutolmayman	
39.	Men muvozanatli odamman	
40.	O‘z ishlarim va tashvishlarim haqida o‘ylaganimda kuchli bezovta his qilaman	

Natijalarni tahlil qilish:

Natijalar har bir shkala bo‘yicha alohida baholanadi va savollarga berilgan javoblarga mos ravishda ballarni qo‘shish orqali aniqlanadi. Shu tarzda, har bir shkala bo‘yicha olingan qiymatlar 20 dan 80 gacha bo‘lishi mumkin. Hisob-kitob jarayonida juda muhim jihat shundaki, 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20, 21, 26, 27, 30, 36 va 39-bandlar bo‘yicha ballar matnda ko‘rsatilgan tartibda emas, balki teskari tartibda beriladi: 1-variantga 4 ball, 2-variantga 3 ball va hokazo.

Agar natijalar 30 balldan oshmasa, bu shaxsda tashvishlik darajasi past ekanligini bildiradi. Agar ballar 31–44 oralig‘ida bo‘lsa, bu o‘rtacha darajadagi tashvishlikni ko‘rsatadi. Agar ballar 45 va undan yuqori bo‘lsa, bu tashvishlik yuqori ekanligini bildiradi.

5. EKZISTENSIYA SHKALASI A. LENGLE VA K. ORGLER

Metodikaning maqsadi: ekzistensiya shkalasi shaxsning hayot mazmunini anglash darajasi, ichki erkinlik hissi, shaxsiy mas'uliyatni qabul qilish hamda o'z hayotiga ongli munosabatini baholash maqsadida qo'llaniladigan psixodiagnostik metodika hisoblanadi.

Shkalaning nazariy asoslari: ekzistensial psixologiya nuqtai nazariga ko'ra, insonning psixologik barqarorligi ko'p jihatdan uning hayot mazmunini anglash darajasi, shaxsiy qadriyatlari va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga bog'liq. Agar shaxs hayotining ma'nosini anglamasa yoki o'z faoliyatining maqsadini aniqlay olmasa, unda ichki bo'shliq, ruhiy beqarorlik va hayotiy yo'nalishning yo'qolishi kuzatilishi mumkin. Mazkur metodika shaxsning hayotiy qadriyatlari va ichki psixologik tayanchini baholash imkonini beradi. Natijalar shaxsning psixologik yetukligi, ijtimoiy moslashuv darajasi hamda hayotiy vaziyatlarga nisbatan ongli yondashuvini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Ekzistensial omillarning radikallashuv jarayonidagi roli: zamonaviy psixologik tadqiqotlarda shaxsning hayot mazmunini izlash jarayoni va uning ijtimoiy xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tibor qaratilmoqda. Ekzistensial psixologiya doirasida insonning hayotiy maqsadlari, qadriyatlari va shaxsiy identifikatsiyasi muhim omillar sifatida ko'rib chiqiladi. Ba'zi hollarda shaxsda hayot mazmunining yo'qolishi, identifikatsiya inqirozi yoki ijtimoiy beqarorlik hissi yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlar shaxsning turli radikal g'oyalar yoki ekstremistik guruhlar ta'siriga tushish ehtimolini oshirishi mumkin. Ayrim tadqiqotlarda radikallashuv jarayoni shaxsning ma'no izlash ehtiyoji bilan bog'liq ekanligi qayd etilgan.

Ekstremistik va terroristik guruhlar koʻpincha insonning aynan shu psixologik ehtiyojlaridan foydalanib, unga hayotiy maqsad, guruhga mansublik hissi va muayyan “missiya”ni taklif etadi. Natijada shaxs oʻzining ichki boʻshligini bunday guruhlar orqali toʻldirishga intilishi mumkin. Shu sababli ekzistensiya shkalasi shaxsning ichki psixologik holatini, hayot mazmunini anglash darajasini va ijtimoiy moslashuvini baholashda muhim diagnostik vosita sifatida qoʻllanilishi mumkin. Ushbu metodika yordamida shaxsning psixologik barqarorligi va uning ijtimoiy muhitga moslashish darajasi haqida muhim ma’lumotlar olish mumkin.

Koʻrsatma:

Quyidagi fikrlarning sizga qanchalik mos kelishini shkala yordamida baholang. Baholashda kichik vaziyatga bogʻliq oʻzgarishlarga e’tibor bermang, ya’ni umumiy holatingizga mos ravishda javob bering.

Baholash mezoni:

Toʻgʻri – 1 ball
Cheklovlar bilan toʻgʻri – 2 ball
Koʻproq toʻgʻri – 3 ball
Koʻproq notoʻgʻri – 4 ball
Cheklovlar bilan notoʻgʻri – 5 ball
Notoʻgʻri – 6 ball

№	Hukmlar	
1.	Men talab qilinadigan harakatlar juda yoqimsiz boʻlib qolsa, hatto eng muhim faoliyatni ham koʻpincha tashlab qoʻyaman	1–2–3–4–5–6
2.	Oldimda turgan vazifalar men uchun muhim ahamiyatga ega deb his qilaman	1–2–3–4–5–6

3.	Men uchun biror narsa faqat mening xohishimga mos kelgandagina ahamiyatli bo‘ladi	1–2–3–4–5–6
4.	Mening hayotimda qadrli hech narsa yo‘q	1–2–3–4–5–6
5.	Menga eng ko‘p yoqadigan narsa – o‘zim bilan shug‘ullanish, ya’ni tashvishlarim, istaklarim, orzularim va qo‘rquvlarim haqida o‘ylash	1–2–3–4–5–6
6.	Odatda men parishon bo‘lib yuraman	1–2–3–4–5–6
7.	Hatto ko‘p ish qilgan bo‘lsam ham, muhim ishni bajarmagandek his qilib qoniqmayman	1–2–3–4–5–6
8.	Men doimo boshqalarning kutganlariga qarab ish tutaman	1–2–3–4–5–6
9.	Menga yoqimsiz qarorlarni uzoq vaqtga qoldirish xos	1–2–3–4–5–6
10.	Hatto o‘zimga yoqadigan ish bilan band bo‘lsam ham, meni oson chalg‘itish mumkin	1–2–3–4–5–6
11.	Hayotimda o‘zimni bag‘ishlashni istaydigan hech narsa yo‘q	1–2–3–4–5–6
12.	Ko‘pincha nega aynan men buni qilishim kerakligini tushunmayman	1–2–3–4–5–6
13.	Men olib borayotgan hayotning hech qanday foydasi yo‘q deb o‘ylayman	1–2–3–4–5–6
14.	Narsalarning ma’nosini tushunish menga qiyin	1–2–3–4–5–6
15.	Men o‘zimga yaxshi do‘st kabi munosabatda bo‘la olaman	1–2–3–4–5–6

16.	Men haqiqatan muhim bo‘lgan narsalarga juda kam vaqt ajrataman	1–2–3–4–5–6
17.	Biror vaziyatda nima qilishim mumkinligini darhol aniq tushunmayman	1–2–3–4–5–6
18.	Ko‘p narsani faqat qilishim kerak bo‘lgani uchun qilaman, xohlaganim uchun emas	1–2–3–4–5–6
19.	Muammolar paydo bo‘lsa, men osonlik bilan sarosimaga tushaman	1–2–3–4–5–6
20.	Men ko‘pincha keyin ham qilish mumkin bo‘lgan ishlarni hozir qilaman	1–2–3–4–5–6
21.	Har safar yangi kun nima olib kelishini bilish men uchun qiziq	1–2–3–4–5–6
22.	Ko‘pincha faqat harakatni boshlaganimdan keyin qabul qilgan qarorim qanday oqibatlarga olib kelishini tushunaman	1–2–3–4–5–6
23.	Agar qaror qabul qilishim kerak bo‘lsa, o‘z his-tuyg‘ularimga tayanolmayman	1–2–3–4–5–6
24.	Natijaning noaniqligi meni ishni bajarishdan to‘xtatib turadi, hatto bu ish men uchun juda muhim bo‘lsa ham	1–2–3–4–5–6
25.	Men hech qachon aniq nimaga javobgar ekanligimni bilmayman	1–2–3–4–5–6
26.	Men o‘zimni ichki jihatdan erkin his qilaman	1–2–3–4–5–6
27.	Hayot mening istaklarimni amalga oshirishga imkon bermagani sababli, o‘zimni ajralib qolgandek his qilaman	1–2–3–4–5–6
28.	Tanlovim yo‘qligini ko‘rsam, yengillik his qilaman	1–2–3–4–5–6
29.	Men o‘zimni butunlay noqulay his qiladigan vaziyatlardan qochaman	1–2–3–4–5–6

30.	Men ko‘pincha aslida yaxshi tushunmaydigan ishlar bilan shug‘ullanaman	1–2–3–4–5–6
31.	Odatda vaziyatda nima muhim ekanini bilmayman	1–2–3–4–5–6
32.	O‘z istaklarimni bajarish men uchun birinchi o‘rinda turadi	1–2–3–4–5–6
33.	Boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish menga qiyin	1–2–3–4–5–6
34.	Men bo‘lmaganim yaxshiroq bo‘lardi deb o‘ylayman	1–2–3–4–5–6
35.	Meni bog‘lab turgan ko‘p narsalar menga begona tuyuladi	1–2–3–4–5–6
36.	Men o‘z fikrimni mustaqil shakllantirishni yoqtiraman	1–2–3–4–5–6
37.	Bir vaqtning o‘zida juda ko‘p ish qilayotganim uchun o‘zimni parchalangandek his qilaman	1–2–3–4–5–6
38.	Hatto eng muhim ishlarni ham oxirigacha yetkazishga kuchim yetmaydi deb o‘ylayman	1–2–3–4–5–6
39.	Men ko‘p ishlarni shunchaki, chuqur o‘ylab ko‘rmasdan qilaman	1–2–3–4–5–6
40.	Vaziyat men uchun faqat mening istaklarimga mos kelgandagina qiziqarli bo‘ladi	1–2–3–4–5–6
41.	Kasal bo‘lib qolsam, bu vaqtni qanday o‘tkazishni bilmayman	1–2–3–4–5–6
42.	Men kamdan-kam hollarda vaziyatda turli harakat imkoniyatlari borligini ko‘raman	1–2–3–4–5–6
43.	Men atrofdagi dunyoni bir xildek va zerikarli deb bilaman	1–2–3–4–5–6

44.	Biror ishni xohlaymanmi yoki yo‘qmi degan savol kamdan-kam tug‘iladi, chunki ko‘pincha qilishim kerak bo‘lgan ishlar bo‘ladi	1–2–3–4–5–6
45.	Hayotimda haqiqatan ham yaxshi narsa yo‘q deb o‘ylayman, chunki hamma narsaning o‘z “ijobiy” va “salbiy” tomonlari bor	1–2–3–4–5–6
46.	Ichki erkinsizlik va qaramlik hissi menga ko‘p muammo keltiradi	1–2–3–4–5–6

Natijalarni qayta ishlash va talqin qilish

Shkala nomi		Ballar
SD: O‘zidan masofa olish (Samodistansiyalanish) **– idrok etish qobiliyati**	3, 5, 19,32, 40, 42, 43, 44	
ST: O‘zidan yuqoriga yo‘naltirish (Samotranssendensiya) **– his qilish qobiliyati**	2*, 4, 11, 12, 13, 14, 21*, 27, 33, 34, 35, 36*, 41, 45	
F: Erkinlik **– tanlash qobiliyati**	9, 10, 15*, 17, 18, 23, 24, 26*, 28, 31, 46	
V: Mas’uliyat **– harakat qilish qobiliyati**	1, 6, 7, 8, 16, 20, 22, 25, 29, 30, 37, 38, 39	
P: Shaxsiylik (Personallik) **– fikrlash qobiliyati**	SD va ST yig‘indisi orqali aniqlanadi	
E: Ekzistensiya **– tushunish qobiliyati**	F va V yig‘indisi orqali aniqlanadi	

* Teskari savol (balllarni hisoblashda: 6 = 1, 5 = 2 va hokazo)

Shkala nomi	Past daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
SD: O‘zidan masofa olish **– idrok etish qobiliyati**	26 balldan boshlab	36 balldan boshlab	43 balldan boshlab
ST: O‘zidan yuqoriga yo‘naltirish **– his qilish qobiliyati**	58 balldan boshlab	73 balldan boshlab	81 balldan boshlab
F: Erkinlik **– tanlash qobiliyati**	37 balldan boshlab	49 balldan boshlab	58 balldan boshlab
V: Mas’uliyat **– harakat qilish qobiliyati**	41 balldan boshlab	58 balldan boshlab	70 balldan boshlab
P: Shaxsiylik **– fikrlash qobiliyati**	86 balldan boshlab	109 balldan boshlab	123 balldan boshlab
E: Ekzistensiya **– tushunish qobiliyati**	81 balldan boshlab	107 balldan boshlab	127 balldan boshlab

Past natija **SD – samodistansiyalash** shkalasida kuzatilsa, bu shaxsning psixologik yetukligi yetarli darajada shakllanmaganini ko‘rsatadi. Bunday holat ko‘pincha ichki chalkashlik, qondirilmagan ehtiyojlar, takror-takror paydo bo‘ladigan istaklar va bezovta qiluvchi fikrlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Natijada inson vaziyatni xolis va real baholashda qiynaladi. Uning fikrlashi ko‘pincha avtomatik bo‘lib qoladi, ong esa torayadi. Bu esa insonning o‘zini chuqur tushunishiga to‘sqinlik qiladi. Bunday odam odatda o‘z faoliyatini to‘xtatib, nima sodir bo‘layotganini tahlil qilish uchun pauza qilishga qiynaladi. Natijada u ko‘pincha egoistik qarashlarni namoyon etishi, qaror qabul qilishda ikkilanishi, dunyoni bir xil va zerikarli deb qabul qilishi mumkin. Ko‘pin-

cha uning xatti-harakatlari ichki xohishlardan ko‘ra majburiyat yoki burch hissi bilan belgilanadi.

Agar past ko‘rsatkich **ST – samotranssendensiya** shkalasida kuzatilsa, bu inson hayotdagi voqealar, faoliyat va munosabatlarda chuqur ma’no yoki qadriyatlarni ko‘ra olmasligini anglatadi. Bunday shaxsda hayotga nisbatan qiziqish past bo‘lishi, o‘z maqsadi va hayotiy yo‘nalishini anglash qiyin bo‘lishi mumkin. U ko‘pincha yuz berayotgan voqealar uchun o‘zini emas, balki taqdirni yoki tashqi sharoitlarni ayblashga moyil bo‘ladi. Bundan tashqari, u o‘z fikrini aniq ifoda etishda hamda boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunishda ham qiyinchiliklarga duch keladi.

Past ko‘rsatkich “erkinlik” (**F – tanlash qobiliyati**) shkalasida aniqlansa, bu inson ko‘pincha yoqimsiz yoki murakkab qarorlar qabul qilishdan qochishga harakat qilishini bildiradi. Bunday shaxs oson chalg‘iydi, ichki zo‘riqishni his qiladi va ko‘pincha tashqi omillarga qaram bo‘lib qoladi. U uchun nimaning muhim ekanini aniqlash qiyin bo‘ladi va ko‘pincha o‘zi bilan yolg‘iz qolishdan ham qochadi.

Past natija “mas’uliyat” (**V – harakat qilish qobiliyati**) shkalasida kuzatilsa, bu insonning qabul qilgan qarorlarini oxirigacha amalga oshirishda qiyinchilikka duch kelishini ko‘rsatadi. U ko‘pincha boshlagan ishini yakunlashda yoki o‘z rejalari va g‘oyalarini hayotga tatbiq etishda qiynaladi. Bunday holatda inson hayotini aniq rejalashtira olmaydi va ko‘pincha kutish pozitsiyasida qoladi. U faol harakat qilish o‘rniga voqealarni tashqaridan kuzatib turadi. Natijada “birinchi qadamni qo‘yish” qo‘rquvi paydo bo‘lishi mumkin. Bunday odam ko‘pincha o‘zini ojiz his qiladi va ko‘plab harakatlarni avtomatik tarzda bajaradi. Uning faoliyatida asosiy yo‘nalish ko‘pincha tashqi talablar, qoidalar, kafolatlar va boshqalarning kutganlariga moslashish bo‘ladi.

Past ko‘rsatkich **“personallik” (P) va “ekzistensiallik” (E)** shkalalarida kuzatilsa, bu insonning ichki dunyosi bilan aloqa zaif ekanini bildiradi. Bunda shaxs o‘z fikrlari, his-tuyg‘ulari va motivlarini tahlil qilishga odatlanmagan bo‘ladi. U o‘ziga sa-

vol berish va o‘zini chuqurroq anglash ko‘nikmasiga ega emas. Masalan, “Men aslida nimani xohlayman?”, “Meni harakatga keltirayotgan narsa nima?”, “Nega men bu qarorni qabul qilmadim?” kabi savollar kamdan-kam o‘ylab ko‘riladi. Natijada inson o‘z hayotidan qoniqish darajasini ham aniq baholay olmaydi va hayotida qanchalik qadriyatli narsalar borligini ham to‘liq anglamasligi mumkin.

Agar **SD** ko‘rsatkichi **ST** ko‘rsatkichidan yuqori bo‘lsa, bu insonning boshqalardan masofa saqlashga intilishini va o‘zini yopiqroq tutishini bildiradi. Shu bilan birga, bunday nisbat ba’zan insonning o‘zini chuqur anglashdan yoki shaxsiy rivojlanishdan qo‘rqishini ham ko‘rsatishi mumkin.

Agar **F (erkinlik)** ko‘rsatkichi **V (mas’uliyat)** ko‘rsatkichidan past bo‘lsa, bu insonda kuchli burch hissi mavjudligini anglatadi. Bunday shaxs ko‘pincha o‘z ichki istaklariga emas, balki majburiyatlar, talablar yoki boshqalarning kutganlariga asoslanib harakat qiladi. Natijada u ichki erkinlikni kam his qiladi va ko‘pincha boshqalarning fikri va talablariga moslashadi.

Agar P (personallik) ko‘rsatkichi E (ekzistensiya) ko‘rsatkichidan past bo‘lsa, bu inson tashqi muhitga yaxshi moslasha olishini, ammo o‘z individualligini yetarli darajada qabul qilmaganini bildiradi. Bunday odam ijtimoiy talablarni bajarishda faol bo‘lishi mumkin, biroq bu jarayonda o‘z shaxsiyligini yo‘qotish xavfi mavjud. Psixologiyada bunday shaxs ba’zan ichki erkinligi cheklangan va turli vaziyatlarda turli “rol”larni qabul qiladigan shaxs sifatida tavsiflanadi.

Agar **ST** ko‘rsatkichi **F** dan yuqori bo‘lsa, bu qaror qabul qilish qobiliyati sust rivojlanganini va vaziyatlarga javob reaksiyasi sekin bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Agar **SD** ko‘rsatkichi **F** dan yuqori bo‘lsa, bu inson uzoq vaqt davomida qat’iy nazorat, taqiqlar, ko‘rsatmalar yoki qattiq ijtimoiy talablar ta’sirida yashagan bo‘lishi mumkinligini bildiradi. Natijada unda tashqi cheklovlar ta’sirida shakllangan ichki erkinsizlik hissi paydo bo‘ladi.

6. V. GARBUZOVNING DOMINANT INSTINKTNI ANIQLASH TESTI

Mazkur metodikada inson xulq-atvori va motivatsiyasiga ta'sir qiluvchi yetti asosiy instinkt ajratib ko'rsatiladi:

I – o'zini saqlash instinkti (egofil)
II – naslni davom ettirish instinkti (genofil)
III – altruistik instinkti
IV – tadqiqot yoki izlanish instinkti
V – hukmronlik yoki dominatsiya instinkti
VI – erkinlik instinkti (libertofil)
VII – qadr-qimmatni saqlash instinkti (dignitofil)

Odatda insonda ushbu instinktlardan bittasi yoki bir nechtasi yetakchi bo'lishi mumkin. Qolgan instinktlar ham mavjud bo'ladi, biroq ular nisbatan kamroq darajada namoyon bo'ladi. Dominant instinktning qaysi biri ustunligi esa shaxsning xarakteri, motivatsiyasi va xulq-atvor shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Metodikaning maqsadi: mazkur metodikaning maqsadi inson xulq-atvori va motivatsiyasida qaysi instinkt ustun ekanligini aniqlashdir. Test yordamida shaxs faoliyatini boshqaruvchi asosiy instinktlar, ya'ni o'zini saqlash, naslni davom ettirish, altruizm, tadqiqotchilik, hukmronlik, erkinlik va qadr-qimmatni saqlash instinktlaridan qaysi biri yetakchi ekanligi aniqlanadi. Olingan natijalar shaxsning psixologik xususiyatlarini, uning qaror qabul qilish uslubini, motivatsiyasini va ijtimoiy xulq-atvorini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Ko'rsatma: so'rovnomadagi barcha bayonotlar bilan diqqat bilan tanishib chiqing. Shundan so'ng jadvalda sizga eng yaqin va mos keladigan fikrlarni "+" belgisi bilan belgilang.

I.

1. Siz sog'lig'ingizni saqlash masalasiga yetarli vaqt va kuch ajratasiz va sog'liq hayotdagi eng muhim qadriyat deb hisoblaysiz.

2. Sizni eng ko‘p yaqin insonlaringizning sog‘ligi tashvishga soladi.
3. Sizni ko‘proq odamlarning bir-biriga nisbatan sovuqqonligi, mehr va yaxshilikning yetishmasligi xafa qiladi.
4. Siz tadqiqot, tajriba o‘tkazish va yangi narsalarni izlash bilan bog‘liq faoliyatni afzal ko‘rasiz.
5. Siz doimo yetakchilikka intilgansiz va karyera siz uchun shaxsiy o‘zini namoyon qilishning tabiiy yo‘li hisoblanadi.
6. Insonning boshqa inson tomonidan yoki davlat tomonidan bosim ostida bo‘lishi sizni juda qattiq g‘azablantiradi.
7. Hech qanday sharoitda sizga nisbatan manmanlik yoki kibrli munosabatni qabul qilmaysiz.
8. Sizningcha, inson hayotdagi quvonch va lazzatning biror lahzasini ham boy bermasligi kerak, chunki hayot bir marta beriladi.
9. Sizni eng ko‘p yaqinlaringizning farovonligi bilan bog‘liq masalalar o‘ylantiradi.
10. Siz boshqalarning holatini his qilish va ularning kechinmalarini tushuna olish qobiliyatini eng muhim fazilatlardan biri deb bilasiz.
11. Siz eng ko‘p ilhomlangan va iste’dodli insonlar jamoasida ishlashni orzu qilasiz.
12. Siz boshqaruv va tashkiliy faoliyatni afzal ko‘rasiz va “ishga qodir insonlarga xalaqit bermasangiz, farovonlik o‘zi keladi” degan fikrga yaqin turasiz.
13. Agar sizga karyera, boylik, xavfsizlik yoki erkinlikdan birini tanlash taklif qilinsa, siz ikkilanmasdan erkinlikni tanlaysiz.
14. Siz sharaf va oilaviy g‘ururni saqlash uchun farovonlikdan voz kechishga tayyor bo‘lgan insonlarni qo‘llab-quvvatlaysiz.
15. Eng jozibador maqsadlar bo‘lsa ham, sog‘liq va farovonlikni xavf ostiga qo‘yishni qabul qilmaysiz.
16. Sizni eng ko‘p yaqin insonlaringizning xavfsizligi tashvishga soladi.

17. Siz insonlar o‘rtasidagi munosabatlarda beg‘arazlik va samimiylikni eng qadrlanadigan sifat deb bilasiz.
18. Siz yangi va qiziqarli ish boshlanishi uchun yashab turgan joyini tashlab boshqa hududga ketishga tayyor bo‘lgan odamlarni yaxshi tushunasiz.
19. Siz uchun xizmat pog‘onasida o‘sish istiqboli moddiy rag‘batlardan ko‘ra muhimroq.
20. Sizningcha, inson huquqlari orasida eng muhimlari so‘z erkinligi, erkin harakatlanish va e’tiqod erkinligidir.
21. Siz insonni inson tomonidan yoki davlat tomonidan kamsitilishiga qarshi kurashadigan va o‘z sha’nini himoya qiladigan odamlarni hurmat qilasiz.
22. Sizningcha, eng katta xatolardan biri kasallikni e’tiborsiz qoldirib, shifokorga vaqtida murojaat qilmaslikdir.
23. Sizni eng ko‘p yaqinlaringizning kelajagi o‘ylantiradi.
24. Siz o‘z xalqingiz boshiga tushgan kulfatlarni ko‘pincha shaxsiy muammolaringizdan ham og‘irroq qabul qilasiz.
25. Sizni iste’dodsiz, lekin hokimiyatga ega bo‘lgan va iqtidorli odamlarning ishlashiga to‘sqinlik qiladigan shaxslarning loqaydligi juda asabiylashtiradi.
26. Siz uchun muhim bo‘lgan sohada raqobatchilar bilan keskin kurash olib borishga tayyorsiz.
27. Siz uchun eng muhim narsalardan biri – har qanday odam yoki vaziyatdan mustaqil bo‘lishdir.
28. Siz o‘z shaxsingizni kamsitishga olib keladigan har qanday holatga mutlaqo toqat qilmaysiz va sizning hayotiy tamoyilingiz: “Sha’n hamma narsadan ustun”.
29. Siz “atrofimdagi barcha narsalar men mavjud bo‘lganim uchungina ma’noga ega” degan falsafiy fikrga to‘liq qo‘shilasiz.
30. Siz o‘zingizni eng yaxshi his qiladigan joy – bu oilangiz davrasidir. Sizning hayotiy tamoyilingiz: “Mening uyim – mening qal’am”.
31. Sizni jamiyatda zaiflar, bemorlar va keksalarga yetarli e’tibor berilmasligi eng ko‘p tashvishga soladi.

32. Siz o‘z ijodiy maqsadlari yo‘lida farovonlik va hatto sog‘lig‘idan ham voz kechishga tayyor bo‘lgan insonlarga qoyil qolasiz.
33. Siz aniq natijaga erishadigan ishbilarmon odamlarni va boshqaruvda qat’iyatli rahbarlarni qadrlaysiz.
34. Siz faoliyatingizda, hayotingizda va shaxsiy erkinligingizda qo‘yiladigan cheklovlarni qabul qilmaysiz.
35. Sizningcha, har qanday vaziyatda ham “tiz cho‘kib yashagandan ko‘ra tik turib o‘lish afzal” degan tamoyilga amal qilish kerak.

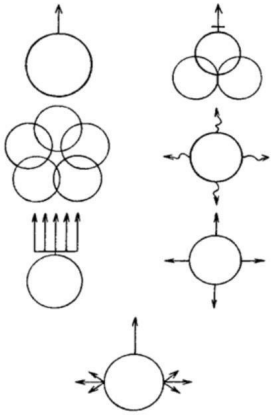
II. Jadvaldan quyidagi raqamlardan birini tanlang va belgilang: 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9.

III. Jadvalda berilgan daraxt nomlaridan birini tanlang va belgilang:

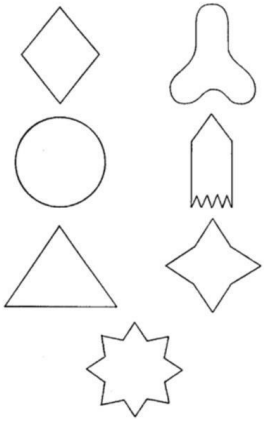
“terak”, “qarag‘ay”, “olma daraxti”, “chinor”, “qoraqayin”, “kashtan”, “eman”. IV. “Doiralar va strelkalar” variantini tanlang. Berilgan raqamlar tartibiga muvofiq jadvalda tanlangan raqamni belgilang.

V. “Figuralar”ni tanlang va yuqorida ko‘rsatilgan raqamlar tartibiga asoslanib jadvalda mos raqamni belgilang.

IV. Doiralar va strelkalar.

V. Figuralar

To‘ldirilishi lozim bo‘lgan jadval

I. Instinktlar						
I	**II**	**III**	**IV**	**V**	**VI**	**VII**
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31	32	33	34	35
II. Raqamlar						
1	3	4	5	7	8	9
III. Daraxtlar						
terak	qara-g‘ay	olma daraxti	chinor	qora-qayin	kash-tan	eman
IV. “Doiralar va strelkalar”						
I	II	III	IV	V	VI	VII
V. “Figuralar”						
I	II	III	IV	V	VI	VII
∑ =	∑ =	∑ =	∑ =	∑ =	∑ =	∑ =

Natijalarni talqin qilish:

Eng katta ball yig‘indisi qaysi instinkt ustun ekanini va shaxs qaysi tipga mansubligini ko‘rsatadi. Agar ikki instinkt bo‘yicha ballar soni teng chiqsa, bu holda sizda aralash tip xususiyatlari mavjud deb hisoblanadi.

I. O‘zini saqlash instinkti. Bu turdagi insonlarda ehtiyotkorlik va xavfsizlikka intilish juda erta yoshdan namoyon bo‘ladi. Vaqt o‘tishi bilan bunday xususiyatlar egotsentrizmga, ortiqcha

xavotirga va shubhalanishga moyil shaxs shakllanishiga olib kelishi mumkin. Noqulay vaziyatlarda esa turli qo‘rquvlar, fobiyalar yoki hissiy reaksiyalar paydo bo‘lishi ehtimoli mavjud. Bu turdagi insonlar uchun xavfsizlik va sog‘liq eng muhim qadriyat hisoblanadi. Ularning hayotiy tamoyili odatda shunday bo‘ladi: “Hayot bir marta beriladi, shuning uchun uni asrash kerak”.

Asosiy xususiyatlari: egotsentrik qarashlarning kuchli bo‘lishi, konservativ fikrlash, shaxsiy xavfsizlikni ijtimoiy ehtiyojlardan ustun qo‘yish, xavfli vaziyatlardan qochish, o‘z sog‘ligi va farovonligi haqida doimiy xavotir.

II. Naslni davom ettirish instinkti. Bu instinktga ega insonlarda shaxsiy manfaatlardan ko‘ra oila manfaatlari ustun turadi. Bunda “men” tushunchasi ko‘pincha “biz”, ya’ni oila bilan almashadi. Hayotiy maqsadlar, qadriyatlar va rejalar asosan farzandlar va oila farovonligiga qaratiladi. Bunday insonlar bolaligidan oilaga juda bog‘liq bo‘ladi va oila a’zolari birga bo‘lgandagina o‘zini xotirjam his qiladi. Oiladagi kelishmovchiliklar esa ularni juda tashvishga soladi. Bu turdagi odamlar uchun oila eng muhim qadriyat hisoblanadi va ularning hayotiy shiori ko‘pincha: “Mening uyim – mening qal’am”.

Asosiy xususiyatlari: farzandlarga kuchli mehr, oilaparvarlik, farzandlarning sog‘ligi va xavfsizligi uchun ortiqcha qayg‘urish, shaxsiy manfaatlarni oila manfaatlari foydasiga chetga surish, farzandlar kelajagi haqida yuqori darajadagi tashvish.

III. Altruistik instinkti. Bu tipdagi insonlar boshqalarga mehribon va g‘amxo‘r bo‘lishi bilan ajralib turadi. Ular yaqinlariga yordam berish uchun hatto o‘ziga zarur bo‘lgan narsadan ham voz kechishi mumkin. Bunday odamlar uchun boshqalarning dardi befarq emas. Ular shunday fikrga ishonadi: agar kimdir azob chekayotgan bo‘lsa, unda hamma uchun haqiqiy baxt bo‘lishi mumkin emas. Shu sababli ular jamiyatda mehr, tinchlik va insonparvarlikni saqlab turuvchi insonlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Asosiy xususiyatlari: mehribonlik, hamdardlik, insonlarni tushunish qobiliyati, munosabatlarda beg‘arazlik, zaif va kasallarga g‘amxo‘rlik qilish, tinchlikparvarlik.

IV. Tadqiqot (izlanish) instinkti. Bu turdagi insonlarda bolalikdan boshlab kuchli qiziqish va hamma narsaning mohiyatini tushunishga intilish kuzatiladi. Ular yangi bilimlarni o‘rganishga, tajriba o‘tkazishga va yangilik yaratishga moyil bo‘ladi. Dastlab ularni ko‘plab sohalar qiziqtiradi, keyinchalik esa bir yo‘nalish ularning asosiy qiziqishiga aylanadi. Ko‘plab olimlar, kashfiyotchilar va sayohatchilar aynan shu tipga mansub bo‘ladi. Ular uchun ijodkorlik va rivojlanish eng muhim qadriyat hisoblanadi.

Asosiy xususiyatlari: izlanishga moyillik, yangilik yaratishga intilish, ilm-fan yoki san’atda novatorlikka qiziqish, yangi imkoniyatlar paydo bo‘lsa, odatiy hayotni o‘zgartirishga tayyorlik, ijodiy faoliyatga sadoqat.

V. Dominantlik (hukmronlik) instinkti. Bu tipdagi insonlarda bolalikdan yetakchilikka intilish kuzatiladi. Ular o‘yin yoki faoliyat jarayonida boshqalarni tashkil qila oladi, maqsad qo‘yadi va unga erishish uchun qat’iyat ko‘rsatadi. Bunday shaxslar odatda nimani xohlashini aniq biladi va maqsadiga erishish yo‘lini topa oladi. Ular qat’iyatli, tashabbuskor va zarur bo‘lsa, o‘ylangan riskka ham tayyor bo‘ladi. Odamlarni tushunish va ularni ortidan ergashtira olish qobiliyati ham ularga xosdir. Ularning hayotiy shiori ko‘pincha: “Tartib va ish – eng muhim narsa”.

Asosiy xususiyatlari: yetakchilikka intilish, hokimiyatga moyillik, murakkab tashkiliy vazifalarni hal qila olish, xizmat pog‘onasida o‘sishga intilish, yetakchilik uchun kurashishga tayyorlik.

VI. Erkinlik instinkti. Bu tipdagi insonlarda mustaqillikka intilish juda kuchli bo‘ladi. Hatto bolaligidan boshlab ular o‘z erkinligini cheklovchi har qanday holatga qarshi norozilik bildiradi. Vaqt o‘tishi bilan bu xususiyat yanada kuchayadi. Bunday odamlar mustaqil qaror qabul qilishni yoqtiradi, ko‘pincha autoritet-

larga shubha bilan qaraydi va cheklovlarni yoqtirmaydi. Ular yangi joylarga borishga, o‘z hayot yo‘lini mustaqil tanlashga moyil bo‘ladi. Rutin ishlar va byurokratik to‘siqlar ularga yoqmaydi. Ularning asosiy hayotiy qadriyati – erkinlik.

Asosiy xususiyatlari: norozilik bildirishga moyillik, mustaqillikka intilish, tez-tez joy yoki faoliyatni o‘zgartirishga tayyorlik, islohot va o‘zgarishlarga moyillik, har qanday cheklovlarga toqat qilmaslik.

VII. Qadr-qimmatni saqlash instinkti. Bu tipdagi insonlar bolaligidan boshlab kamsitish yoki masxara qilishni juda keskin qabul qiladi. Ular o‘z sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilish masalasida juda qat’iy bo‘ladi. Ba’zan hatto farovonlik yoki xavfsizlikdan ham voz kechib, o‘z prinsiplari va sha’nini himoya qilishga tayyor turadi. Ularning hayotiy pozitsiyasi ko‘pincha “Sha’n hamma narsadan ustun” degan fikr bilan ifodalanadi. Bunday odamlar adolatsizlikka qarshi turishda qat’iy va murosasiz bo‘lishi mumkin.

Asosiy xususiyatlari: har qanday kamsitishga murosasizlik, o‘z qadr-qimmatini himoya qilishga tayyorlik, sha’n va g‘ururni xavfsizlikdan ustun qo‘yish, rahbarlar bilan munosabatda ham to‘g‘rilik va ochiqlik, inson huquqlarining buzilishiga toqat qilmaslik.

7. G.U. SOLDATOVA METODIKASI: “ETNIK IDENTIFIKATSIYA TURLARI”

Metodikaning maqsadi va nazariy asoslari: mazkur metodika shaxsning etnik o‘zini anglash darajasini, ya’ni uning o‘z millatiga bo‘lgan munosabati hamda boshqa etnik guruhlarga nisbatan qarashlarini aniqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, u millatlararo munosabatlar keskinlashgan sharoitda etnik identifikatsiyaning qanday o‘zgarishini baholash imkonini beradi. Bunday vaziyatlarda insonning o‘z milliy mansubligini qanday qabul qilishi va boshqalarga qanday munosabatda bo‘lishi uning xulq-atvori va qarorlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Ushbu metodikaning muhim jihatlaridan biri – etnik tolerantlik va intolerantlik darajasini aniqlashdir. Aynan shu ko‘rsatkich millatlararo munosabatlarda asosiy psixologik omillardan biri hisoblanadi. Tolerantlik deganda boshqa millat vakillariga nisbatan hurmat, qabul qilish va xotirjam munosabat tushuniladi, intolerantlik esa aksincha, salbiy qarashlar, rad etish, agressiya va dushmanlik bilan ifodalanadi. Respondentning etnik tolerantligi bir nechta muhim mezonlar asosida baholanadi, jumladan, o‘z millatiga va boshqa millatlarga nisbatan salbiy munosabat darajasi, boshqa etnik muhitga nisbatan hissiy reaksiyaning kuchi, shuningdek boshqa guruhlarga nisbatan agressiv yoki dushmanona reaksiyalarning ifodalanganlik darajasi orqali aniqlanadi. Bu ko‘rsatkichlar shaxsning ichki qarashlari va uning ijtimoiy xulq-atvorini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Metodika etnik identifikatsiyani turli daraja va shakllarda ko‘rib chiqadi. Ushbu turlar etnosentrizm darajasining keng spektri asosida ajratilgan bo‘lib, u eng past darajadagi – ya’ni inson o‘z millatini inkor qiladigan holatdan boshlab, eng yuqori darajadagi – milliy fanatizmga qadar davom etadi. Bu spektr orqali etnik o‘zlikning qanday transformatsiyaga uchrashi va qanchalik keskin shakllarga o‘tishi mumkinligi aniqlanadi. So‘rovnoma tarkibiga oltita asosiy shkala kiritilgan bo‘lib, ularning har biri etnik identifikatsiyaning muayyan turini ifodalaydi. Etnonigilizm shaxsning o‘z millatidan uzoqlashishi va o‘zini boshqa

ijtimoiy mezonlar orqali aniqlashga intilishi bilan tavsiflanadi. Bunday holatda inson o‘z etnik mansubligini muhim deb hisoblamaydi yoki undan voz kechishga moyil bo‘ladi.

Etnik befarqlik holatida esa milliy identifikatsiya aniq shakllanmagan bo‘ladi, inson uchun millat masalasi muhim emas, u o‘zini qaysi etnik guruhga mansub ekanini aniq belgilamaydi yoki bunga e’tibor bermaydi.

Ijobiy yoki normal etnik identifikatsiya esa o‘z millatiga nisbatan ijobiy munosabat bilan bir qatorda boshqa millatlarga ham hurmat bilan qarashni o‘z ichiga oladi. Bu tur ko‘p millatli jamiyatlarda eng maqbul va barqaror model hisoblanadi, chunki u bir tomondan milliy o‘zlikni saqlab qolishga yordam beradi, boshqa tomondan esa turli madaniyatlar o‘rtasida tinch va samarali hamkorlikni ta’minlaydi.

Biroq ayrim holatlarda etnik o‘zlik haddan tashqari kuchayib ketib, destruktiv shakllarga o‘tishi mumkin. Bunday o‘zgarishlar gipertrofik identifikatsiya deb ataladi va ular uchta asosiy shaklda namoyon bo‘ladi. Etnoegoizm – bu o‘z millatini ustun qo‘yish tendensiyasi bo‘lib, u ba’zan oddiy fikr darajasida namoyon bo‘lsa-da, amalda boshqa millat vakillariga nisbatan salbiy munosabat yoki ijtimoiy ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

Etnoizolyatsionizm esa yanada yopiq va keskin pozitsiyani bildiradi, bunda inson o‘z millatini boshqalardan ustun deb hisoblaydi, milliy madaniyatni “toza” saqlash tarafdori bo‘ladi va boshqa millatlar bilan yaqin aloqalarni rad etadi. Bu holatda ksenofobiya, ya’ni begonalardan qo‘rquv va nafrat kuchayadi.

Eng yuqori va xavfli daraja – etnofanatizm hisoblanadi. Bu turda inson milliy manfaatlarni mutlaqo ustun qo‘yadi va ularni himoya qilish uchun har qanday vositani oqlashi mumkin. Bunday qarashlar boshqa millat vakillarining huquqlarini cheklash, zo‘ravonlikni oqlash va hatto ekstremistik harakatlargacha olib borishi mumkin.

Etnoegoizm, etnoizolyatsionizm va etnofanatizm birgalikda etnik identifikatsiyaning keskin kuchaygan shakllarini tashkil etadi va ular millatlararo munosabatlarda diskriminatsiya, ziddiyat va agressiyaning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Amaliy ji-

hatdan bu holatlar oddiy noqulaylik yoki irritatsiyadan boshlab, ochiq dushmanlik, zo‘ravonlik va hatto genotsidgacha bo‘lgan ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Ko‘rsatma. Quyida millatlararo munosabatlar va milliy madaniyatga oid turli odamlarning fikrlari keltirilgan. Ushbu fikrlar sizning qarashlaringizga qanchalik mos kelishini baholang. Har bir bayonotga nisbatan rozilik darajangizni belgilang.

“Men shunday odamman...”

Bayonotlar	**To‘liq roziman**	**Ko‘proq roziman**	**Qisman roziman, qisman yo‘q**	**Ko‘proq rozi emasman**	**Umuman rozi emasman**
1. O‘z xalqining turmush tarzini afzal ko‘radi, lekin boshqa xalqlarga ham qiziqish bildiradi					
2. Millatlararo nikohlar xalqni zaiflashtiradi deb hisoblaydi					
3. Ba’zan boshqa millat vakillarini o‘zidan ustun deb his qiladi					
4. Millat huquqlari har doim inson huquqlaridan ustun bo‘lishi kerak deb hisoblaydi					

5. Kundalik muloqotda millat muhim emas deb hisoblaydi					
6. Faqat o‘z xalqining turmush tarzini afzal ko‘radi					
7. O‘z millatini yashirmaydi					
8. Haqiqiy do‘stlik faqat bir millat vakillari o‘rtasida bo‘ladi deb hisoblaydi					
9. Ba’zan o‘z millati uchun uyaladi					
10. O‘z xalq manfaatlarini himoya qilish uchun har qanday vosita o‘rinli deb hisoblaydi					
11. Hech bir milliy madaniyatga ustunlik bermaydi, hatto o‘zinikiga ham					
12. O‘z xalqini boshqalardan ustun deb his qiladi					
13. O‘z xalqini sevadi, lekin boshqa xalqlarning tili va madaniyatini ham hurmat qiladi					

14. Millat “tozaligini” saqlash zarur deb hisoblaydi					
15. O‘z millati vakillari bilan til topishish qiyin deb hisoblaydi					
16. Boshqa millat vakillari bilan aloqalar ko‘pincha muammo keltiradi deb o‘ylaydi					
17. O‘z milliy mansubligiga befarq qaraydi					
18. Atrofida begona til eshitganda noqulaylik his qiladi					
19. Millatidan qat’i nazar har qanday inson bilan ishlashga tayyor					
20. O‘z xalqi o‘z muammolarini boshqa xalqlar hisobiga hal qilishga haqli deb hisoblaydi					
21. O‘z milliy mansubligi sababli o‘zini pastroq his qiladi					
22. O‘z xalqini boshqalarga qaraganda iste’dodliroq va rivojlangan deb hisoblaydi					

23. Boshqa millat vakillarining yashash huquqi cheklanishi kerak deb hisoblaydi					
24. Boshqa millat vakillari bilan yaqin muloqotda tez jahli chiqadi					
25. Millatlararo nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish mumkin deb hisoblaydi					
26. O‘z xalq madaniyatini boshqa madaniyat ta’siridan “tozalash” kerak deb hisoblaydi					
27. O‘z xalqini hurmat qilmaydi					
28. O‘z hududida barcha resurslar faqat o‘z xalqiga tegishli bo‘lishi kerak deb hisoblaydi					
29. Millatlararo muammolarga jiddiy qaramaydi					
30. O‘z xalqini boshqalardan na ustun, na past deb hisoblaydi					

Natijalarni qayta ishlash va talqin qilish.

Javoblar quyidagicha baholanadi:
“To‘liq roziman” – 5 ball
“Ko‘proq roziman” – 4 ball
“Qisman roziman” – 3 ball
“Ko‘proq rozi emasman” – 2 ball
“Umuman rozi emasman” – 1 ball

Har bir tur bo‘yicha ballar yig‘iladi va eng yuqori natija qaysi turga to‘g‘ri kelsa, o‘sha etnik identifikatsiya turi ustun hisoblanadi.

Etnik identifikatsiya turlari:

Etnonigilizm (3, 9, 15, 21, 27) – o‘z millatini inkor qilish, o‘ziga nisbatan salbiy munosabat.

Etnik befarqlik (5, 11, 17, 28, 30) – milliy mansublik ahamiyatsiz deb qabul qilinadi.

Norma (ijobiy etnik identifikatsiya) (1, 7, 13, 19, 25) – o‘z millatini qabul qilish va boshqalarga hurmat bilan qarash.

Etnoegoizm (6, 12, 16, 18, 24) – o‘z millatini ustun qo‘yish, boshqalarga nisbatan ehtiyotkorlik.

Etnoizolyatsionizm (2, 8, 20, 22, 26) – boshqa millatlardan ajralish, yopiq pozitsiya.

Milliy fanatizm (4, 10, 14, 23, 29) – millat manfaatlarini mutlaqo ustun qo‘yish, keskin qarashlar.

AMALIY QISM

1-mashq: Jinoyatchi shaxsini kompleks tahlil qilish

Koʻrsatma: quyida jinoyat sodir etgan shaxsning hayoti, xulq-atvori va jinoyat faoliyati haqida ma'lumotlar keltirilgan. Matnni diqqat bilan oʻrganing. Shundan soʻng, berilgan savollarga javob bering va shaxsning psixologik xususiyatlarini tahlil qiling.

F.I.Sh.	Matyakubov Baxtiyor Atajonovich
Taxallusi	"Oʻzbek Chikatilosi", "Oq qoʻlqopli manyak"
Tugʻilgan sana	9-aprel 1973-yil
Tugʻilgan joy	Oʻzbekiston SSR
Jinoyatlar soni	10 qurbon
Jinoyatlar sodir etilgan davr	2015-yil (yanvar – aprel)
Jinoyatlar sodir etilgan hudud	Rossiya, Oʻzbekiston, Ukraina

Jinoyat usuli	Ko‘plab pichoq jarohatlari yetkazish, bir holatda – bo‘g‘ish
Asosiy motiv	Seksual sadizm, ayollarga nisbatan agressiya
Qo‘lga olingan sana	15-aprel 2015-yil
Sud hukmi	Umrbod ozodlikdan mahrum qilish

Matyakubov Baxtiyor Atajonovich 1973-yil 9-aprel kuni sobiq O‘zbekiston SSR hududida tug‘ilgan. Uning bolalik davri haqida mavjud ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, u erta yoshdan boshlab muvozanatsiz va agressiv xulq-atvor namoyon etgan. Yaqinlari ta’kidlashicha, u oilada tez-tez nizolar keltirib chiqargan, ota-onasi bilan keskin munosabatda bo‘lgan, aka-uka va opa-singillariga nisbatan zo‘ravonlik ishlatgan. Maktab davrida ham u tengdoshlari bilan muntazam janjallarga kirishgan. Zo‘ravonlik sodir etish jarayonida u oq qo‘lqop kiyishni odat qilgan va bu holat uning xulq-atvorida takrorlanuvchi element sifatida shakllangan.

Voyaga yetmagan davridayoq u jinoyat sodir etgan bo‘lib, 17 yoshida talonchilik va zo‘rlash bilan bog‘liq jinoyatlar uchun javobgarlikka tortilgan va oz muddatga ozodlikdan mahrum qilingan. Keyingi yillarda ham u qonunga xilof harakatlarni davom ettirib, yana bir necha bor o‘xshash jinoyatlar uchun sudlangan. Natijada u O‘zbekiston hududidagi jazoni ijro etish muassasalarida jami o‘n ikki yilga yaqin vaqt o‘tkazgan. Har safar u jazoni to‘liq o‘tamasdan, muddatidan oldin ozod qilingan yoki amnistiya asosida chiqarilgan.

2006-yilda navbatdagi ozodlikdan so‘ng u Rossiyaga, xususan Moskva shahriga ishlash maqsadida yo‘l olgan. Biroq bu davr ham uzoq davom etmagan, chunki u yana jinoyat sodir etib, Moskva viloyatining Ximki hududida bosqinchilikda gumon qilinib qo‘lga olingan. Retsidivist sifatida sud uni 12 yil

muddatga ozodlikdan mahrum etgan. Ushbu jazodan u 8 yilini o‘tab, 2014-yil kuzida yana muddatidan oldin ozod qilingan. Ozodlikka chiqqach, u Moskvada O‘zbekistondan kelgan tanishi bo‘lgan ayol bilan birga yashay boshlagan. Ular o‘rtasidagi munosabatlar Yangi yil arafasida keskinlashgan, bunga ayolning boshqa erkak bilan yozishayotgani sabab bo‘lgan. Ushbu holat Matyakubov tomonidan og‘ir qabul qilingan va u keyinchalik bu vaziyat unga kuchli ruhiy ta’sir ko‘rsatganini bildirgan. Shundan so‘ng u ayolni kuzatishni boshlagan va uni Kursk vokzaligacha ta’qib qilgan. U yerda u ayol hamda uning yonidagi erkakka nisbatan zo‘ravonlik qilish, aniqrog‘i ularni o‘ldirish niyatida bo‘lgan, biroq voqea joyida odamlar ko‘pligi va qo‘lga tushish ehtimoli tufayli bu harakatni amalga oshirmagan.

Matyakubovning jinoyat faoliyati qisqa vaqt oralig‘ida turli davlatlar hududida sodir etilgan bir qator o‘ta shafqatsiz hujumlar bilan tavsiflanadi. Uning harakatlarida qurbonni tanlash, uni yolg‘iz holatda qo‘lga olish, sovuq qurol ishlatish, shuningdek jinoyatdan keyin jabrlanuvchiga tegishli buyumlarni o‘zlashtirish kabi takrorlanuvchi belgilar kuzatiladi.

Birinchi qotillik Yangi yil kechasida Moskvada sodir etilgan. U tungi vaqtda avtomobilda harakatlanib, Lyublino metro bekati yaqinida uyiga ketishga urinayotgan ayolni uchratadi va uni mashinaga o‘tqazadi. Suhbat davomida ayol o‘zini turmush qurgan deb tanishtirgach, jinoyatchida agressiv reaksiya paydo bo‘ladi. U ayolni shahardan tashqariga olib chiqib, mashinadan tushiradi va pichoq bilan bir necha marotaba zarba berib o‘ldiradi. Shundan so‘ng u jasadni jabrlanuvchining ustki kiyimi bilan yopib, uni zovurga yashiradi, natijada jasad uzoq vaqt davomida aniqlanmaydi. Keyinchalik u ushbu qotillikdan so‘ng o‘zini “yengillashganini” aytgan. Ushbu voqeadan keyin u Toshkentga yo‘l oladi va qisqa vaqt ichida yana bir nechta jinoyat sodir etadi. Dorixonada ishlayotgan ayolga hujum qilib, uni zo‘rlaydi va bo‘g‘ib o‘ldiradi. Oradan bir necha kun o‘tib, tikuv sexida ishlovchi boshqa bir ayolga nisbatan ham xuddi shunday harakatlarni

takrorlaydi. Keyinchalik u Samarqandga borib, yana bir ayolni o‘ldiradi, ayrim ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu epizodlardan birida o‘ta shafqatsizlik, jumladan jasadga nisbatan qo‘shimcha zo‘ravonlik harakatlari qayd etilgan.

Keyingi bosqichda u Kiyevga yo‘l oladi va jinoyatlarini o‘rmonzor hududlarda davom ettiradi. U yerda it sayr qildirayotgan ayolni kuzatib borib, qulay vaziyatni tanlaydi va pichoq bilan ko‘krak qismiga zarba berib o‘ldiradi. Jinoyatdan so‘ng u jasadni butalar orasiga sudrab olib boradi, jabrlanuvchining sirg‘alari, oltin uzugi va mobil telefonini yechib oladi hamda jasadga nisbatan jinsiy harakat sodir etadi. Oradan ikki kun o‘tib, u yana bir ayolga hujum qilib, unga ko‘plab pichoq zarbalari beradi, o‘ldirgach esa yana jasadga nisbatan jinsiy harakat sodir etadi va mobil telefon hamda zargarlik buyumlarini olib voqea joyini tark etadi. Keyingi epizodda u savdo nuqtasida ishlovchi ayolni poylab, ichkarida boshqa odam yo‘qligiga ishonch hosil qilgach hujum qiladi, biroq jabrlanuvchining qarshiligi va yordam so‘rab baqirishi sababli u qotillikni yakunlay olmaydi. Shunga qaramay, u ayolning sumkasidan pul va qimmatbaho buyumlarni olib qochadi. Shu vaqtga kelib, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan jinoyatchining fotoroboti tuzilib, qidiruv ishlari boshlanadi, bu esa uni hududni tark etishga majbur qiladi.

Moskvaga qaytgach, uning harakatlari yanada tizimli va shafqatsiz tus oladi. U jamoat joylarida ayollarni kuzatib, tashqi ko‘rinishiga qarab ularga nisbatan subyektiv baho beradi. Masalan, u turmush qurgan deb hisoblagan ayolni kiyinish uslubi uchun “nomunosib” deb baholab, unga hujum qiladi. Dastlabki zarbalar ayolni darhol o‘ldirmaydi, biroq u qarshilik ko‘rsatganiga qaramay, jinoyatchi hujumni davom ettirib, ko‘plab pichoq zarbalari bilan uni o‘ldiradi. Yana bir holatda u savdo do‘koniga kirib, guvohlar yo‘qligidan foydalanib, sotuvchiga 29 marotaba pichoq bilan zarba beradi, so‘ng kassadagi pulni olib chiqib ketadi. Sud jarayonida u ushbu ayolni uning tashqi belgilariga – sochlari och rangda va ko‘zlari ko‘k bo‘lgani sababli o‘ldirganini, bunday ayollarni u axloqsiz deb hisoblaganini bildiradi.

Shuningdek, uning xatti-harakatlarida keskin impulsivlik ham kuzatiladi. Masalan, tibbiy buyumlar do‘konida u dastlab oddiy savol bilan murojaat qiladi, biroq sotuvchining qarashi unga yoqmagani sababli ortga qaytib, unga pichoq bilan bir necha bor zarba beradi va voqea joyini tark etadi. Uning so‘nggi epizodlaridan birida esa u o‘z tug‘ilgan kunini yana bir qotillik bilan “nishonlash”ni rejalashtiradi.

Shu maqsadda u intim mahsulotlar sotiladigan do‘konga kirib, u yerda ishlovchi ayolni pichoq bilan o‘ldiradi, undan pul va ayrim tovarlarni olib chiqib ketadi. Keyinchalik u aynan shu holat bo‘yicha qisman pushaymonlik bildirganini qayd etgan.

Matyakubovning jinoyat faoliyati davom etar ekan, u o‘zining fosh etilishi ehtimoli ortib borayotganini anglay boshlaydi. Shu sababli 2015-yil aprel oyining o‘rtalarida u yana Kiyevga yo‘l oladi va u yerda yashirinish maqsadida qurilishda oddiy ishchi sifatida ishlashni boshlaydi hamda yotoqxonadan joy oladi. Bu davrda u tashqi tomondan oddiy hayot tarzini ko‘rsatishga harakat qiladi. Kiyevga kelganidan bir necha kun o‘tib, u bir ayol bilan tanishadi va 14-aprel kuni kechqurun ayol uni o‘z uyiga taklif qiladi. Dastlab u ushbu ayolga nisbatan ham zo‘ravonlik

sodir etishni rejalashtiradi, biroq uyda ikki nafar voyaga yetmagan bola borligini ko‘rgach, o‘z niyatidan voz kechadi.

Uning qo‘lga olinishi bevosita o‘zi tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolik bilan bog‘liq bo‘ladi. Avval sodir etilgan jinoyatlar vaqtida u jabrlanuvchilardan olingan buyumlarni odatda saqlab qolmagan bo‘lsa-da, bu safar u 3 mart kuni o‘ldirilgan ayolga tegishli mobil telefonni o‘zida qoldiradi va Kiyevga kelgach undan foydalanishni boshlaydi. Aynan shu holat uning aniqlanishiga olib keladi. 2015-yil 15-aprel kuni u Kiyev jinoyat qidiruv xodimlari tomonidan mahalliy kafelardan birida spirtli ichimlik iste’mol qilayotgan vaqtida qo‘lga olinadi. Qo‘lga olish jarayonida u qarshilik ko‘rsatmaydi.

Dastlabki so‘roqlarning o‘zidayoq u sodir etgan jinoyatlarni tan oladi va agar uni to‘xtatishmaganida yana davom ettirgan bo‘lishini bildiradi, hatto u o‘z harakatlari ko‘lami boshqa mashhur jinoyatchilarnikidan ham oshib ketishini aytgan. Tergov davomida ishni olib borgan tergovchi – Dmitriy Tkachuk bilan suhbatda u o‘z jinoyatlari haqida batafsil ko‘rsatma berishga rozi bo‘ladi, biroq buning evaziga unga nisbatan umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi qo‘llanilmasligini so‘raydi. Tergovchi tomonidan ma’lum darajada umid berilgach, u barcha epizodlarni batafsil bayon qilib beradi. Biroq sud jarayonida davlat ayblovchisi unga nisbatan eng og‘ir jazo chorasi – umrbod ozodlikdan mahrum qilishni talab qiladi. Ushbu talabni eshitgan Matyaku-

bov keskin agressiv holatga o‘tadi, sud zalida nazorat ostidan chiqishga urinadi, baland ovozda haqoratli so‘zlar aytadi va tergovchiga nisbatan tahdidlar bildiradi. Hatto u oldindan tayyorlab olib kirilgan o‘tkir buyum yordamida kameraning qulfining mexanizmini buzishga uringan, biroq uning harakatlari vaqtida to‘xtatilgan.

Keyingi bosqichda unga nisbatan sud-psixiatrik ekspertiza o‘tkaziladi. Ushbu jarayonda u o‘zini ruhiy kasallikka chalingan shaxs sifatida ko‘rsatishga urinadi va go‘yoki ichki “ovozlar” uni ayollarni o‘ldirishga undaganini bildiradi. Shuningdek, u o‘z jinoyatlarini bolalik davrida onasi tomonidan ko‘rsatilgan zo‘ravonlik bilan izohlashga harakat qiladi, biroq ushbu ma’lumotlar uning yaqinlari tomonidan tasdiqlanmaydi. Ekspertiza yakuniga ko‘ra u aqli raso deb topiladi, shu bilan birga unda emotsional beqarorlik, to‘satdan yuzaga keladigan agressiya, shuningdek jinsiy sadizm va nekrofil moyillik belgilarining mavjudligi qayd etiladi.

2016-yil oxiriga kelib sud tomonidan u barcha qo‘yilgan ayblovlar bo‘yicha aybdor deb topilib, umrbod ozodlikdan mahrum etiladi. Oradan bir yil o‘tib, u Rossiyaga ekstraditsiya qilinadi va u yerda ham sodir etgan jinoyatlari yuzasidan javobgarlikka tortiladi. Takroriy psixiatrik tekshiruvlar ham uning jinoyat sodir etgan paytda o‘z harakatlarini anglay olganini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, unda boshqalarning hissiyotlarini anglay olmaslik, yuqori darajadagi talabchanlik, egotsentrizm va nisbatan past intellektual daraja kabi xususiyatlar mavjudligi ko‘rsatib o‘tiladi.

Sud jarayonini kutish davrida unga tayinlangan advokat – Marina Efimenko uning xulq-atvori tashqi tomondan osoyishta va tartibli bo‘lganini, hatto unga otkritkalar yuborganini qayd etadi. Biroq keyinchalik bu holat atayin yaratilgan obraz bo‘lishi mumkinligi haqida fikr bildiradi. 2019-yil 2-aprel kuni Moskva shahar sudi uni Rossiya hududida sodir etilgan beshta qotillik bo‘yicha aybdor deb topadi va yana bir bor umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlaydi.

Hukm e'lon qilingandan so'ng u qarorni shikoyat qilmasligini bildiradi, shu bilan birga qilgan jinoyatlari uchun pushaymon emasligini va imkoniyat bo'lsa yana takrorlashi mumkinligini aytadi. Jazoni o'tash davrida u diniy e'tiqodini o'zgartirganini va boshqa zo'ravonlik harakatlaridan voz kechganini bildiradi, biroq bu holat ko'plab mutaxassislar tomonidan uning xulq-atvorini yumshoqroq ko'rsatishga qaratilgan strategiya sifatida baholanadi. 2022-yil may holatiga ko'ra, u Rossiya hududidagi jazoni ijro etish muassasasida saqlanmoqda va kelgusida O'zbekistonga ekstraditsiya qilinishi mumkinligi qayd etilgan bo'lib, bu holatda u yana umrbod ozodlikdan mahrum qilinishi ehtimoli mavjud.

Tahlil uchun savollar va amaliy topshiriqlar

1. Jinoyatchining bolalik davridagi xulq-atvori va uning keyingi jinoiy faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiling. Qaysi omillar uning agressiv shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin?
2. Jinoyatchining harakatlarida impulsivlik va rejalashtirish elementlari qanday uyg'unlashgan? Misollar asosida izoh bering.
3. Matyakubov tomonidan qurbonlarni tanlash mezonlarini aniqlang. Uning qaror qabul qilish jarayonida qanday subyektiv omillar ustun bo'lgan?
4. Jinoyatchining ayollarga nisbatan shakllangan qarashlari uning jinoyatlariga qanday ta'sir ko'rsatgan? Ushbu holatni psixologik nuqtai nazardan tushuntiring.
5. Jinoyatchining jinoyatdan keyingi xatti-harakatlarini tahlil qiling. Qaysi belgilar uning ichki holati va motivatsiyasi haqida ma'lumot beradi?
6. Tergov jarayonida jinoyatchining xulq-atvori (tan olish, shart qo'yish, agressiya) uning shaxsiy xususiyatlari haqida qanday xulosalar chiqarishga imkon beradi?

7. Sud-psixiatrik ekspertiza natijalariga asoslanib, jinoyatchining psixologik portretini mustaqil ravishda shakllantiring.
8. Jinoyatchining o‘zini ruhiy kasal sifatida ko‘rsatishga urinishi qanday psixologik himoya mexanizmlariga kiradi?
9. Ushbu jinoyatlarni oldindan aniqlash yoki oldini olish imkoniyatlari bo‘lganmi? Profayling nuqtai nazaridan baholang.
10. Mazkur holatda huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan qo‘llanilgan choralarni tahlil qiling va ularni takomillashtirish bo‘yicha takliflar bildiring.

2-mashq: Jinoyatchining xulq-atvori va shaxsiyati

Ko‘rsatma: Quyidagi savollarga Billi Milligan haqida berilgan ma’lumotlar asosida javob bering. Har bir savolga o‘ylab, batafsil javob yozishga harakat qiling. Javoblaringizda faktlar, shaxsiyatlar xususiyatlari va iqtiboslardan foydalanishingiz mumkin.

F.I.Sh.	Uilyam Stenli Milligan
Taxallusi	Billi Milligan
Tug’ilgan sana	14 fevral 1955
Tug’ilgan joy	Florida, AQSh
Jinoyatlar soni	3 marotaba zo‘rlash, talonchilik va o‘g‘irlash

Jinoyatlar sodir etilgan davr	1977
Jinoyatlar sodir etilgan hudud	AQSh
Jinoyat usuli	Odam o‘g‘irlash, talonchilik, zo‘ravonlik
Asosiy motiv	Ruhiy buzilish
Qo‘lga olingan sana	1977
Sud hukmi	Majburiy Davolash

Uilyam Stenli Milligan (Billi Milligan) zamonaviy kriminal va sud psixologiyasi tarixida alohida o‘rin egallagan shaxslardan biri hisoblanadi. Uning ishi dissotsiativ identiklik buzilishi (ko‘p shaxsli buzilish) bilan bog‘liq eng mashhur va bahsli holatlardan biri sifatida ilmiy va amaliy doiralarda keng o‘rganilgan.

Billi Milligan 1955-yilda AQShda ijtimoiy jihatdan beqaror va muammoli oilada tug‘ilgan. Uning bolalik davri xavfsizlik, barqarorlik va psixologik qo‘llabquvvatlash yetishmovchiligi bilan tavsiflanadi. Otasining erta vafoti oiladagi ijtimoiy-psixologik muvozanatni yanada izdan chiqargan. Keyinchalik onasining qayta turmush qurishi bilan Milligan hayotida yangi, ammo salbiy omillar paydo bo‘lgan. Manbalarga ko‘ra, uning o‘gay otasi tomonidan muntazam ravishda jismoniy va jinsiy zo‘ravonlik holatlari kuzatilgan. Ushbu zo‘ravonlik uzoq vaqt davom etgan bo‘lib, bola psixikasiga chuqur travmatik ta’sir ko‘rsatgan. Doimiy qo‘rquv, himoyasizlik hissi va psixologik bosim sharoitida yashash natijasida bola ongida himoya mexanizmlari shakllana boshlagan.

Psixologik nuqtai nazardan, bunday og‘ir travmatik tajribalar dissotsiatsiya jarayonining rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Dissotsiatsiya – bu ongning ayrim qismlarini ajratish orqali ruhiy og‘riqdan himoyalanish mexanizmi bo‘lib, ekstremal holatlarda u alohida «shaxslar» yoki identiklik holatlarining shakllanishiga olib keladi. Aynan shu jarayon keyinchalik Milliganda ko‘p sonli

alternativ shaxslar paydo bo‘lishiga zamin yaratgan deb taxmin qilinadi. O‘smirlik davriga kelib, Milliganning xulq-atvorida ijtimoiy moslashuv buzilishlari yaqqol namoyon bo‘la boshlagan. U maktabda muammolarga duch kelgan, intizomiy qoidalarni buzgan, tengdoshlari bilan munosabatlarda qiyinchiliklar sezilgan. Shu bilan birga, uning xatti-harakatlarida ichki ziddiyatlar, beqarorlik va vaziyatga nomos keluvchi reaksiyalar kuzatilgan.

Ayrim holatlarda uning xulq-atvori keskin o‘zgarib ketishi, kayfiyatning tez almashishi va o‘zini tutishidagi nomuvofiqliklar atrofdagilar tomonidan qayd etilgan. Biroq bu belgilar o‘sha davrda chuqur psixologik tahlil qilinmagan va tizimli baho berilmagan. Natijada, Milligan shaxsining shakllanishi jarayoni quyidagi omillar bilan belgilanadi: uzoq muddatli psixotravmatik ta’sirlar, oiladagi zo‘ravonlik muhiti, emotsional va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi, himoya mexanizmlarining patologik shakllanishi. Ushbu omillar kombinatsiyasi uning psixikasida chuqur o‘zgarishlarni yuzaga keltirib, keyinchalik murakkab dissotsiativ strukturaning shakllanishiga asos bo‘lgan. Voyaga yetgan davrga kelib, Billi Milliganning xulq-atvorida yanada murakkab va xavfli o‘zgarishlar kuzatila boshladi. U asta-sekin og‘irroq huquqbuzarliklar sodir etishga o‘tgan, uning harakatlarida rejalashtirish elementlari, shuningdek vaziyatga moslashuvchan, biroq nomuvofiq xulq namoyon bo‘lgan.

1970-yillarning oxiriga kelib, AQShda bir qator og‘ir jinoyatlar – xususan, talonchilik va zo‘ravonlik bilan bog‘liq epizodlar qayd etilgan. Ushbu jinoyatlarning ayrimlari o‘ziga xosligi bilan ajralib turgan: jinoyatchining xatti-harakati turli epizodlarda keskin farq qilgan, uning nutqi, muomala uslubi va hatto tashqi xulq dinamikasi bir-biriga mos kelmagan. 1977-yilda sodir etilgan bir qator og‘ir jinoyatlardan so‘ng Billi Milligan huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan qo‘lga olindi. Dastlabki tergov jarayonida u bilan ishlagan mutaxassislar uning xulq-atvorida g‘ayrioddiy belgilarni qayd eta boshlagan. So‘roq jarayonida uning reaksiyalari beqaror bo‘lgan, ayrim savollarga turlicha javoblar berilgan, nutq uslubi va hatto aksent o‘zgarib turgan.

Ba’zi holatlarda u o‘zini butunlay boshqacha tutgan, ayrim epizodlarni inkor etgan yoki ularni umuman eslay olmasligini bildirgan. Bu esa tergovchilarni shaxsning ruhiy holati bilan bog‘liq muammolar mavjudligi haqida o‘ylashga majbur qilgan. Keyinchalik psixolog va psixiatrlar tomonidan o‘tkazilgan ekspertiza jarayonida uning psixik holati chuqur o‘rganildi. Tadqiqotlar davomida unda bir nechta mustaqil identiklik holatlari mavjudligi haqidagi gipoteza ilgari surildi. Har bir identiklik o‘ziga xos xulq-atvor, nutq uslubi, emotsional reaksiyalar va hatto ma’lum bilim hamda ko‘nikmalarga ega ekanligi qayd etilgan.

Billi Milligan Va Uning Shaxsiyatlari Rasmi:
«Monstrlar Ichida: Billi Milliganing 24 Shaxsiyati» Serialidan Kadr.

Ushbu ta’rif D. Kizning «Billi Milliganing ko‘p aql-idrokli shaxslari» kitobiga asoslangan.

Billi Milliganning alter-shaxsiyatlari 3–4 yoshida paydo bo‘lgan. Ularning ilklari – nomsiz bola, u bilan o‘ynagan, va Kristin, kichik ukasiga g‘amxo‘r bo‘lgan shaxsiyat. 8–9 yoshda, Billi bolaligida doimiy zo‘ravonlik va zo‘rlashga uchraganda, shaxsiyatlar soni oshgan. Asosiy shaxsiyatlar 10 ta bo‘lib, bu holat 1977–1978-yillarda davolanish vaqtida qayd etilgan. 16 yoshida Billi o‘z joniga qasd qilmoqchi bo‘lganida, shaxsiyatlar xavfsizligini ta’minlashga mas’ul bo‘lgan.

Billi – aslida Uilyam Stenli Milligan bo‘lib, asosiy shaxsiyat hisoblanadi va o‘z joniga qasd qilishga moyil.

Artur Smit – 22 yoshda, bilimli va madaniyatli ingliz. Ilm-fan va tibbiyot, xususan gematologiya bo‘yicha mutaxassis. Arab va suaheli tillarini mustaqil o‘rgangan. Mantiq va tahlil orqali Milligan tanasida yagona emasligini aniqlagan va boshqa shaxsiyatlarni topgan. Artur va Reyjen bilan birga xavfli vaziyatlar tashqari umumiy tana xavfsizligini nazorat qiladi. Shaxsiyatlar uchun qoidalar belgilagan, trubka chekadi, ateist, ko‘zoynak taqadi.

Reyjen Vadaskovinich – 23 yoshda, Yugoslav. Ingliz tilida slavyan aksenti bilan so‘zlaydi, serb-xorvat tilida yozadi va gapiradi. Rangni farqlay olmasligi sababli monoxrom rasm chizadi. “Nafrat qo‘riqchisi”, kommunist, qurol bo‘yicha mutaxassis, jismoniy holatni nazorat qiladi. Adrenalin oqimini boshqarishni bilganligi sababli juda kuchli. Zaif tomonlari – ayollar va bolalar; ularga yordam berishdan tortinmaydi, hatto ovqat va narsalarni o‘g‘irlashi mumkin. Xavfli vaziyatlarda asosiy harakatlarni boshqaradi va Artur bilan birga shaxsiyatlarni tasniflaydi. Og‘irligi 95 kg, qo‘llari katta va kuchli.

Allen – 18 yoshda, firibgar va manipulyator. Juda yaxshi nutq qobiliyatiga ega, tashqi dunyo bilan eng ko‘p aloqada bo‘ladi. Agnostik, portret chizadi, baraban chaladi. Yagona o‘ng qo‘l va tamaki chekadi. Og‘irligi 75 kg, sochlarini o‘ng tomonga ajratadi.

Tommi – 16 yoshda, “qutqaruvchi qo‘riqchi”. O‘z so‘zlariga ko‘ra, ko‘pincha Allen bilan aralashib ketadi. Elektr, mexanik qurilmalar va qulflarni tushunadi, mushaklar va bo‘g‘imlarni boshqarishni, qo‘lbilak va belbog‘dan chiqishni o‘rgangan. Saksofon chaladi, landshaft chizadi.

Denni – 14 yoshda, qo‘rqoq bola, odamlardan, ayniqsa erkaklardan qo‘rqadi. Faqat tabiat tasvirlarini chizadi, chunki yerga qo‘rqadi – Chalmer uni ilgari qazib o‘zini yerga yashirishga majbur qilgan.

Devid – 8 yosh, “og‘riq qo‘riqchisi”. Boshqalarning og‘rig‘ini o‘z ongiga oladi.

Kristin – 3 yoshda, Billining birinchi shaxsiyatlaridan biri, boshqalar mavjudligini bilgan birinchi shaxsiyat. “Burchakdagi bola” – maktabda yoki uyda Billining yaramasligi paytida burchakda

turadi. Diskleksiya kasalligi bor, Artur unga o‘qishni va yozishni o‘rgatadi. Reyjen unga alohida mehr qo‘yadi. Oilaning sevimlisi.

Kristofer – Kristinning 13 yoshli ukasi, itoatkor va doim harakatda bo‘luvchi.

Adalana – 19 yoshda. Ovqat tayyorlaydi, oilani tartibga keltiradi, she’r yozadi. Tananing ongini egallash qobiliyatiga ega. Zo‘rlash voqealarida iliqlik va mehr olish uchun qatnashgan. Hibsga olinishi oldin faqat Artur va Kristin uni bilgan.

Sochlari uzun qora.

Artur va Reyjen tomonidan 13 boshqa shaxsiyat ham xohlanmagan deb e’lon qilingan, ular asosan asotsial xatti-harakatlar yoki qoidabuzarliklar uchun edi.

Xohlanmagan shaxsiyatlar:

Fil – 20 yosh, Bruklindan, qalin aksent bilan. Jinoyatchi, narkotik savdosi bilan shug‘ullangan, qurolli talonchilik qilgan. Sochlari jingalak jigarrang, ko‘zlari jigarrang, burni egri.

Kevin – 20 yosh, Filning do‘sti, dorixona o‘g‘irlash rejasi tuzgan. Keyinchalik klinikada reja buzilganidan keyin Artur uni xohlanmaganlar ro‘yxatidan chiqarib tashlagan. Sochlari sariq, ko‘zlari yashil.

Uolter Milligan – 22 yosh, avstraliyalik, ovchi. Yo‘nalishni topish qobiliyati kerak bo‘lganda tana bilan ruxsat berilgan. Artur uni “vahshiylik” – o‘rmonda qarg‘a o‘ldirgani uchun xohlanmagan deb topgan.

Eypril – 19 yosh, qora sochli, jigarrang ko‘zli, Bostondan aksent bilan. Billi otasini o‘ldirishni xohlardi. Uni o‘ldirmaslikka ishontirishga Artur Kristin yordam bergan.

Samuel – 18 yosh, diniy yahudiy. U ortodoks yahudiylikni qabul qiladi. Shaxsiyatlar ichida yagona bo‘lib Xudoga ishonadi. Haykaltarosh. Sochlari bilan birga soqol ham bor.

Mark – 16 yosh, “ishchi ot”. Ko‘p hollarda zombiga o‘xshash, hech narsa qilmaydi, faqat aytilganda harakat qiladi.

Li – 20 yosh, hazilkash. Livan qamoqxonasida birinchi marta tana ustidan nazorat qilgan va xohlanmagan deb topilgan. Soch va ko‘zlari jigarrang.

Stiv – 21 yosh, parodist. Li chiqarilgandan keyin qamoqxona ichida chaqirilgan. Reyjen va Arturni g‘azablantirgan.

Jeyson – 13 yosh, “bosim chiqaruvchi”. Bolaligida taranglikni chiqarish uchun ishlatilgan.

Bobbi (Robert) – 17 yosh, amaliy harakatsiz orzu qiluvchi shaxs. Sarguzashtlar haqida orzu qilgan, ammo hech narsa qilmagan. Och qolganligi uchun xohlanmagan deb topilgan.

Shon – 4 yosh, kar bola. Bolaligida qo‘rquv ongni egallagan, Billi jazolangan va unga baqirilgan.

Martin – 19 yosh, Nyu-Yorkdan, maqtanchoq. O‘zini rivojlantirish istagi yo‘qligi sababli xohlanmagan deb topilgan. Sochlari sariq, ko‘zlari kulrang.

Timoti – 15 yosh, gul do‘konda ishlagan, lekin unga yoqimsiz hodisa yuz berdi: mijoz-gomoseksual unga bosim o‘tkaza boshladi, natijada u o‘z dunyosiga yopildi.

Barcha shaxsiyatlarni birlashtiruvchi – 26 yoshdagi **Ustoz** bo‘lib, u Billi Afina psixik salomatlik markazida davolanish kursi davomida birinchi marta aniq ko‘rinadi. Shu orqali Kizga Billi Milliganing hikoyasini yetkazishga yordam bergan, chunki u boshqa shaxsiyatlar ko‘ra olmaydigan epizodlarni eslashi mumkin edi.

Umumiy xususiyatlar: ayol shaxsiyatiga xos belgilar, juda rivojlangan SuperEgo mavjud bo‘lib, kuchli g‘azab paytida vaqtincha yo‘qolishi mumkin. Psixotik jarayon yoki shizofrenik fikrlash alomatlari aniqlanmagan. Barcha shaxsiyatlar turli darajada san’at va musiqa bilan shug‘ullangan, har biri o‘z yo‘nalishida iqtidorli. Ularning EEG va IQ ko‘rsatkichlari bir-biridan farq qilgan.

Shu tariqa, mutaxassislar Milliganning ruhiy holatini oddiy psixologik buzilish sifatida emas, balki murakkab dissotsiativ struktura sifatida baholay boshlagan. Sud jarayoni davomida ushbu holat asosiy muhokama markaziga aylandi. Himoya tomoni Milliganning jinoyat sodir etgan paytda o‘z harakatlarini anglash va nazorat qilish qobiliyati cheklangan yoki mavjud bo‘lmaganini ta’kidladi. Ayblov tomoni esa jinoyatlar rejalashtirilganligini va ularning ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori ekanligini asos qilib ko‘rsatdi.

Mazkur ish sud-amaliyotida muhim misollardan biriga aylandi. Natijada sud Milliganni majburiy psixiatrik davolanishga yuborish haqida qaror qabul qildi. Ushbu qaror jamiyatda, ilmiy doiralarda va huquqshunoslar o'rtasida keng bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Ayrim mutaxassislar bu qarorni insonparvarlik va ilmiy yondashuv natijasi deb baholagan bo'lsa, boshqalar uni xavfli ish sifatida ko'rgan. Billi Milligan ishi nafaqat kriminal va sud-amaliyot nuqtai nazaridan, balki psixologik va profayling yondashuvlari doirasida ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu holat shuni ko'rsatadiki, jinoyat sodir etgan shaxsning xulq-atvorini baholashda faqat tashqi harakatlarga tayanish yetarli emas, balki uning ichki psixologik holatini ham chuqur tahlil qilish zarur. Milligan holatida kuzatilgan asosiy murakkablik shundan iborat ediki, uning xulq--atvori barqaror emas, balki vaziyatga qarab keskin o'zgarib turgan. Turli epizodlarda uning nutqi, emotsional reaksiyalari, qaror qabul qilish uslubi va hatto ijtimoiy rollari sezilarli darajada farq qilgan. Bu esa klassik profayling yondashuvlarini qo'llashni murakkablashtirgan.

Shu bilan birga, ayrim umumiy indikatorlarni ajratish mumkin bo'lgan. Xususan: xulq-atvordagi nomuvofiqlik va keskin o'zgaruvchanlik, vaziyatga mos kelmaydigan emotsional reaksiyalar, ayrim epizodlar bo'yicha xotira uzilishlari, muloqot jarayonida identiklikning o'zgarishi, stress vaziyatlarida noodatiy reaksiyalar.

Mazkur belgilar kompleks tarzda tahlil qilinganda, shaxsning psixologik holatida chuqur buzilishlar mavjudligi haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Profayling nuqtai nazaridan muhim jihat shundaki, bunday shaxslar har doim ham an'anaviy "xavfli jinoyatchi" modeliga mos kelavermaydi. Ular tashqi ko'rinishda ijtimoiy moslashgan, hatto ayrim vaziyatlarda ishonch uyg'otuvchi bo'lishi mumkin. Shu sababli faqat tashqi belgilar asosida xulosa chiqarish noto'g'ri natijalarga olib kelishi ehtimoli yuqori.

1. Billi Milliganning shaxs shakllanishiga ta'sir qilgan asosiy omillarni sanab bering.
2. Uning bolalikdagi travmalari xulq-atvoriga qanday ta'sir ko'rsatgan?
3. Uni qanday turdagi jinoyatchilar qatoriga kiritish mumkin?
4. Dissotsiativ identiklik buzilishining asosiy belgilarini ayting.
5. Milligan xulq-atvoridagi o'zgaruvchanlikni qanday tushuntirish mumkin?
6. Uning harakatlarida rejalashtirish mavjud deb hisoblaysizmi?
7. Bunday shaxsni oldindan aniqlash mumkinmi deb o'ylaysiz?
8. U javobgarlikka tortilishi kerak edi deb o'ylaysizmi?
9. Sud qarorini qanday baholaysiz?
10. Psixologik buzilish bo'lgan shaxslarni baholashda qanday qiyinchiliklar mavjud?

3-mashq: Operativ orientirovkalarni tahlil qilish

Mazkur mashqning asosiy maqsadi – tashqi ko'rinish asosida tez va stereotipik xulosa chiqarish emas, balki mavjud belgilarni kompleks tahlil qilishdir. Har doim tashqi belgilar va xulqiy tavsif o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olish zarur. Quyida jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxslar haqida 3 ta orientirovka berilgan. Shuningdek, sizga 4 ta shaxsning fotosurati taqdim etiladi.

Vazifa: har bir orientirovkaga mos keluvchi shaxsni aniqlang, bitta ortiqcha shaxsni belgilang, tanlovingizni izohlang.

Orientirovka 1. Erkak shaxs uzoq vaqt davomida og'ir jinoyatlar sodir etishda gumon qilinmoqda. Yoshi katta, tashqi ko'rinishida keskin e'tibor tortadigan belgilar kam. Ko'pincha atrofdagilar tomonidan oddiy va sokin inson sifatida qabul qilinadi. Biroq xulq-atvorida hisob-kitobli yondashuv va ehtiyotkorlik kuzatiladi. Jinoyatlar oldindan o'ylangan bo'lib, shaxs vaziyatni nazorat qilishga intiladi. Ijtimoiy muhitga moslashgan, shubha uyg'otmaslikka harakat qiladi.

Orientirovka 2. Erkak shaxs o‘ta tajovuzkor jinoyatlar bilan bog‘liq epizodlarda gumon qilinmoqda. Xulq-atvori beqaror, harakatlarida keskinlik va impulsivlik ustun. Zo‘ravonlik darajasi yuqori, jinoyat sodir etish jarayonida ortiqcha shafqatsizlik kuzatiladi. Tashqi ko‘rinishida ba’zan beparvolik yoki noodatiylik sezilishi mumkin. Qurol ishlatishga qiziqishi mavjud, xavfli vaziyatlarda tez va o‘ylamasdan harakat qiladi.

Orientirovka 3. Erkak shaxs bir nechta epizodlarda o‘ta og‘ir jinoyatlar sodir etishda gumon qilinmoqda. Tashqi ko‘rinishida yaqqol agressivlik sezilmasligi mumkin. Ba’zan u odatiy, hatto ishonch uyg‘otuvchi ko‘rinishga ega bo‘ladi. Biroq uning harakatlarida yuqori darajadagi xavflilik va sovuqqonlik kuzatiladi. Jinoyatlar turli sharoitlarda sodir etilgan bo‘lib, bu shaxsning moslashuvchanligini ko‘rsatadi.

			
a	**b**	**c**	**d**

Mashq: Psixologik portretni identifikatsiya qilish

Quyida 3 ta psixologik portret berilgan. Sizga esa 4 ta shaxsning fotosurati taqdim etiladi.

Vazifa: har bir portretga mos keluvchi shaxsni aniqlang; bitta ortiqcha shaxsni toping; tanlovingizni asoslab bering.

1-Ushbu shaxs tashqi jihatdan ijtimoiy jihatdan moslashgan, muloqotga oson kirishadi va atrofdagilarda ishonch uyg‘ota oladi. U o‘zini nazorat qila oladi, vaziyatga moslashadi va kerak bo‘lsa o‘z obrazini ongli ravishda o‘zgartiradi. Jinoyatlar odatda oldindan rejalashtiriladi, qurbon bilan aloqa o‘rnatish bosqichi muhim rol o‘ynaydi. U boshqalarni manipulyatsiya qilish orqali nazorat hissini oladi. Bunday shaxs ko‘pincha o‘zini jamiyatning oddiy a’zosi sifatida ko‘rsatadi, lekin ichki jihatdan sovuqqon va empatiya darajasi past bo‘ladi.

2-Ushbu shaxsda xulq-atvor barqaror emas, kuchli ichki ziddiyatlar va nazoratning yetishmasligi kuzatiladi. Jinoyatlar ko‘pincha keskin emotsional holat yoki ichki zo‘riqish natijasida sodir etiladi. Harakatlarida tartibsizlik, izlarni yashirishga urinishning sustligi yoki umuman yo‘qligi kuzatiladi. Qurbonlarga nisbatan zo‘ravonlik darajasi yuqori bo‘lib, harakatlarda sadistik elementlar mavjud. Ijtimoiy jihatdan moslashuv past, muloqot qiyinlashgan, ichki agressiya tashqi harakatlarda aks etadi.

3-Ushbu shaxsda izolyatsiya va ijtimoiy ajralish ustunlik qiladi. U odatda yolg‘iz hayot kechiradi, yaqin ijtimoiy aloqalar kam yoki umuman yo‘q. Ichki fantaziyalar muhim o‘rin tutadi va vaqt o‘tishi bilan real xulq-atvorga aylanishi mumkin. Jinoyatlar orqali u nazorat va “egalik” hissini boshdan kechiradi. Emotsional sovuqlik, real munosabatlar o‘rniga xayoliy konstruksiyalar ustunligi kuzatiladi.

			
a	**b**	**c**	**d**

4-amaliy mashq: Ovoz xususiyatlarini kuzatish va tahlil qilish

Mazkur mashqning maqsadi: nutq jarayonida ovozning o‘zgarishini anglash va uni psixologik holat bilan bog‘lash ko‘nikmasini shakllantirishdir. Profayling faoliyatida ovozning paralingvistik belgilarini to‘g‘ri baholash muhim ahamiyatga ega.

Ishtirokchilarga quyidagi savollar ustida mustaqil fikr yuritish tavsiya etiladi: Siz turli vaziyatlarda gapirganingizda ovozingiz qanday o‘zgaradi? Qaysi holatlarda bu o‘zgarish eng yaqqol namoyon bo‘ladi? Qachon ovozingiz balandlashadi, qachon pasayadi? Nutqingiz qachon tezlashadi yoki aksincha, sekinla-

shadi? Stress holatida ovozingizda qanday o‘zgarishlar yuz beradi? Ushbu o‘zgarishlarni o‘zingiz sezishingiz mumkinmi?

Ovozning asosiy paralingvistik ko‘rsatkichlari. Ovoz xususiyatlarini tahlil qilishda quyidagi jihatlarga e’tibor qaratiladi:

Balandlik. Ovoz balandligi ko‘pincha insonning emotsional holati bilan bog‘liq bo‘ladi. Asabiylashgan yoki hayajonlangan shaxs odatda balandroq ovozda gapiradi. Aksincha, o‘z fikrini qat’iy bildirishga harakat qilganda ovoz pastroq va bosimli bo‘lishi mumkin.

Kuch. Ovozning baland yoki past eshitilishi diqqatni jalb qilish va hissiy holatni ifodalash vositasi hisoblanadi. Baland ovoz ko‘pincha kuchli emotsiyalar bilan bog‘liq bo‘lsa, past ovoz ishonchsizlik yoki ichki zo‘riqishni ko‘rsatishi mumkin.

Nutq tempi (tezlik). Nutq tezligi shaxsning psixologik holatini aks ettiradi. Hayajon, qo‘rquv yoki asabiylik holatida nutq tezlashadi. Aksincha, inson suhbatdoshni ishontirmoqchi bo‘lsa yoki vaziyatni nazorat qilishga harakat qilsa, sekinroq gapiradi.

Tembr (ovoz ohangi). Ovozning tembri insonning ichki hissiy kechinmalari haqida ma’lumot beradi. Masalan, g‘azab holatida ovoz keskin va qo‘pol eshitiladi, norozilik yoki shikoyat ohangida esa burun orqali chiqadigan, cho‘zilgan tembr kuzatiladi.

Nutqdagi “to‘siqlar” (vokal xatolar). Nutq jarayonida paydo bo‘ladigan ortiqcha so‘zlar yoki tovushlar (masalan, “ee”, “mmm”, “demak”, “xullas”) fikrning uzluksizligini buzishi mumkin. Shu bilan birga, ular ba’zan pauza o‘rnini bosib, fikrni shakllantirish jarayonini aks ettiradi.

1-amaliy topshiriq

Quyidagi vazifani bajaring:

1. Kun davomida kamida 3 xil vaziyatni kuzating: oddiy muloqot, stress yoki bahsli vaziyat, rasmiy yoki nazorat ostidagi suhbat.
2. Har bir vaziyatda quyidagilarni qayd eting: ovoz balandligi, nutq tezligi, tembr o‘zgarishi, vokal “to‘siqlar” mavjudligi.

3. Olingan natijalar asosida xulosa chiqaring: qaysi holatda ovoz eng ko‘p o‘zgaradi, bu o‘zgarishlar qaysi psixologik holat bilan bog‘liq.

Xulosa uchun savol: Ovozdagi o‘zgarishlar insonning ichki holatini qanchalik aniq aks ettiradi va ular profayling jarayonida qanchalik ishonchli indikator bo‘la oladi?

2-amaliy topshiriq

“Huquqbuzar shaxsning psixologik portreti” mavzusida klaster tuzing va unda quyidagi komponentlarni ajrating: jinoyat motivlari, xulq-atvor strategiyalari, psixologik xususiyatlar, noverbal belgilar, ijtimoiy muhit ta’siri, ehtimoliy xavf darajasi. Har bir komponentni aniq misollar bilan to‘ldiring va ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsating.

3-amaliy topshiriq

Rejalashtirilgan va impulsiv jinoyatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini T-sxema asosida taqqoslang. Tahlil jarayonida quyidagi jihatlarga e’tibor qarating: motivlar, qaror qabul qilish jarayoni, xulq-atvor xususiyatlari, jinoyatni sodir etish usuli, jinoyatdan keyingi harakatlar, shaxsning psixologik xususiyatlari. Har bir ustunni aniq misollar bilan to‘ldiring va farqlarni asoslab bering.

Rejalashtirilgan jinoyat	Impulsiv jinoyat

4-amaliy topshiriq

Quyidagi fikrlarni diqqat bilan o‘qing. Har bir bayonotning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlang va javobingizni asoslang.

Bayonotlar:

1. Impulsiv jinoyatlar doimo oldindan rejalashtirilgan bo‘ladi.
2. Rejalashtirilgan jinoyat sodir etgan shaxs har doim yuqori intellektga ega bo‘ladi.
3. Kuchli emotsional holat jinoyat sodir etishda muhim omil bo‘lishi mumkin.
4. Jinoyatdan keyin izlarni yashirishga urinish rejalashtirilgan jinoyatga xos belgi hisoblanadi.
5. Impulsiv jinoyat sodir etgan shaxs har doim qilgan ishidan pushaymon bo‘ladi.
6. Noverbal xatti-harakatlar orqali shaxsning ichki holati haqida ma’lum xulosa qilish mumkin.
7. Agressiv xulq har doim yuqori ijtimoiy xavf belgisi hisoblanadi.
8. Jinoyat motivlari har doim faqat moddiy manfaat bilan bog‘liq bo‘ladi.

5-amaliy topshiriq

Quyidagi psixologik sifatlarni diqqat bilan o‘rganing va ularni uchta toifaga ajrating:

1. temperament xususiyatlari
2. xarakter xususiyatlari
3. qobiliyatlar

Har bir sifatni tanlangan toifaga kiritishda o‘z qaroringizni asoslashga harakat qiling.

Ekstravertlik, rigidlik, diqqatni tez o‘zgartira olish, sezgirlik, ta’sirchanlik, tez jahllanish va tez tinchlanish, emotsional reaksiyaning kuchi, sekinlik, mehnatsevarlik, qat’iyatlilik, topqirlik, ziyraklik, kuzatuvchanlik, nutq faolligi, prinsipiallik, tashabbuskorlik, talabchanlik, o‘ziga ortiqcha baho berish, tartibsizlik,

dangasalik, iroda, qat'iylik, optimizm, ixtirochilik, musiqiy qobiliyat, ijodiy tasavvur, iste'dod, hissiyot chuqurligi, daholik, tez fikrlash.

Ba'zi sifatlar chegaraviy bo'lishi mumkin (masalan, "tez fikrlash" yoki "topqirlik"), shuning uchun asoslash talab qilinadi – bu mashqning eng muhim qismi hisoblanadi.

6-amaliy topshiriq

Quyidagi fikrlarga nisbatan o'z munosabatingizni bildiring. Har bir savolga asoslangan, dalillarga tayangan holda javob bering.

Savollar:

1. "Agar inson tashqi ko'rinishidan agressiv bo'lsa, u albatta xavfli shaxs hisoblanadi." Siz bunga qo'shilasizmi?
2. "Jinoyatchilarni oldindan aniqlash mumkin, agar ularning psixologik belgilarini bilsak." Bu fikr qanchalik to'g'ri?
3. "Og'ir bolalik har doim jinoyatchilikka olib keladi." Siz bu fikrni qanday baholaysiz?
4. "Agar shaxs jinoyatdan keyin pushaymon bo'lmasa, u psixik jihatdan nosog'lom hisoblanadi." Bu fikrga munosabatingiz?
5. "Ayollar erkaklarga nisbatan kamroq jinoyat sodir etadi, chunki ular kamroq agressiv." Bu qanchalik asosli?
6. "Noverbal belgilar orqali yolg'onni aniq aniqlash mumkin." Siz bunga ishonasizmi?
7. "Agar inson bir marta jinoyat sodir etgan bo'lsa, u albatta yana takrorlaydi." Bu fikrni tahlil qiling.

Yakuniy test

I. Bir javobli savollar

1. Profaylingning asosiy vazifasi nima?

A) Jinoyatchini jazolash
B) Xulq-atvorni tushuntirish va prognozlash
C) Faqat tashqi ko‘rinishni baholash
D) So‘roq o‘tkazish

2. Impulsiv jinoyatning asosiy belgisi nima?

A) Oldindan rejalashtirilganlik
B) Emotsional holat ta’sirida sodir bo‘lishi
C) Dalillarni yashirish
D) Strategik fikrlash

3. Noverbal xatti-harakatlar nimani anglatadi?

A) Har doim yolg‘onni
B) Ichki holat haqida taxminiy ma’lumot
C) Faqat agressiyani
D) Hech narsani

4. Qaysi biri psixologik himoya mexanizmi?

A) Temperament B) Proyeksiya
C) Intellekt D) Qobiliyat

5. Qaysi xususiyat xarakterga tegishli?

A) Ekstravertlik B) Sezgirlik
C) Iroda D) Tezlik

6. Rejalashtirilgan jinoyatga xos belgi:

A) Xaotik harakat B) Emotsional portlash
C) Oldindan tayyorgarlik D) Tasodifiylik

7. Jinoiy xulq-atvorni tushuntirishda asosiy yondashuv:

A) Bir omilli B) Kompleks
C) Faqat biologik D) Faqat ijtimoiy

8. Qaysi biri qobiliyatga kiradi?

A) Dangasalik B) Iste'dod
C) Agressivlik D) Tashabbus

II. Ko'p javobli savollar

9. Jinoiy xulq-atvorga ta'sir qiluvchi omillar:

A) Ijtimoiy muhit B) Psixologik xususiyatlar
C) Biologik omillar D) Tasodifiy vaziyatlar

10. Impulsiv shaxsga xos belgilar:

A) Tez qaror qabul qilish B) Emotsional beqarorlik
C) Rejalashtirish D) Nazoratning pastligi

11. Rejalashtirilgan jinoyatchiga xos belgilar:

A) Strategik fikrlash B) Izlarni yashirish
C) Xaotik harakat D) Sovuqqonlik

12. Noverbal belgilar orqali aniqlanishi mumkin:

A) Stress B) Xavotir
C) 100% yolg'on D) Emotsional holat

13. Xavf omillari:

A) Past empatiya B) Barqaror agressivlik
C) Impulsivlik D) Yuqori motivatsiya

14. Profaylingda muhim tamoyillar:

A) Shoshma xulosa qilmaslik
B) Kompleks tahlil
C) Faqat tashqi ko'rinishga tayanish
D) Kontekstni hisobga olish

III. Ochiq savollar

Bo'sh joyni to'ldiring

15. Profayling – bu shaxsning _____ xususiyatlarini tahlil qilish orqali uning xulq-atvorini _____ qilish jarayonidir.

16. Impulsiv jinoyatlar ko'pincha kuchli _____ ta'sirida sodir bo'ladi.

17. *Noverbal xulq-atvor shaxsning _____ holati haqida ma'lumot berishi mumkin.*

18. *Shaxs o'zidagi salbiy xususiyatlarni boshqalarga yuklasa, bu _____ mexanizmi hisoblanadi.*

19. *Quyidagi tushunchalarni ularning ta'riflari bilan moslashtiring:*
    1. Temperament
    2. Xarakter
    3. Qobiliyat

    A. Faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga imkon beruvchi individual xususiyatlar
    B. Tug'ma psixodinamik xususiyatlar
    C. Ijtimoiy shakllangan barqaror xulq-atvor xususiyatlari

20. *Quyidagi xususiyatlarni tegishli turga ajrating:*
    1. Impulsiv jinoyat
    2. Rejalashtirilgan jinoyat

    A. Oldindan tayyorgarlik mavjud
    B. Emotsional portlash asosida
    C. Izlarni yashirishga urinish
    D. Xaotik harakatlar

21. *Profayling jarayonining to'g'ri ketma-ketligini belgilang:*

    A. Xulosa chiqarish B. Ma'lumot yig'ish
    C. Tahlil qilish D. Prognozlash

22. *Quyidagilardan qaysi biri psixologik himoya mexanizmiga kirmaydi?*

    A. Proyeksiya B. Regressiya
    C. Temperament D. Ratsionalizatsiya

23. *Quyidagi ta'rif qaysi tushunchaga tegishli:*
"Shaxsning emotsional reaksiyalar tezligi va kuchi bilan bog'liq tug'ma xususiyatlar"

24. *Tushunchani aniqlang*
"Shaxsning xatti-harakatini ongli ravishda tushuntirishga urinish, asl sabablarni yashirish orqali"

25. *Agressivlik, impulsivlik, empatiya pastligi Qaysi guruhga kiradi?*

Javoblar kaliti

1 – B
2 – B
3 – B
4 – B
5 – C
6 – C
7 – B
8 – B
9 – A, B, C, D
10 – A, B, D
11 – A, B, D
12 – A, B, D
13 – A, B, C
14 – A, B, D
15 – psixologik / prognozlash
16 – emotsional holat
17 – ichki (yoki emotsional)
18 – proyeksiya
19 – 1 – B, 2 – C, 3 – A
20 – 1 – B, D; 2 – A, C
21 – B → C → A → D
22 – C
23 – Temperament
24 – Ratsionalizatsiya
25 – xavf omillari

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2016-yil 16-sentyabr, O‘RQ-407-son (2017-yil 18-martdan kuchga kirgan).
2. O‘zbekiston Respublikasining “Transport xavfsizligi to‘g‘risida”gi Qonuni. 2021-yil 9-avgust, O‘RQ-706-son.
3. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступления и наказания: монография. – М.: Проспект, 2017. – 434 с. – ISBN 9785392-26978-5.
4. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений. – М.: Юрист, 1996. – С. 40.
5. Белинская Д. Б., Антонова Э. А., Заицева Е. С. Психологические особенности прогнозирования деятельности сотрудников ОВД с учетом механизмов психологическои защиты // Вестник Московского университета МВД России. – 2016. – № 6.
6. Вахнина В. В. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / В. В. Вахнина [и др.]. – М.: Академия управления МВД России, 2018. – 100 с. – ISBN 978-5-906942-81-4.
7. Васильев В. Л. Юридическая психология: учебник для вузов. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2019. – 608 с.: ил.
8. Валуев М. В., Башлуева М. А. Криминологические портреты серийных убийц в России XXI века: учебное пособие. – М.: Московский университет МВД России имени В. Я. Кикотя, 2019. – 80 с. – ISBN 9785-9694-0686-5.
9. Денисенко Ю. Реабилитация при социальной зависимости на примере экстремистских и террористических групп: профайлинг. – Представительство Penal Reform International в Центральной Азии, 2018. – ISBN 978-601-06-53836-3.

10. Духновский С. В., Злоказов К. В. Профайлинг: учебник и практикум для вузов. – М.: Юрайт, 2020. – 178 с.
11. Еникеев М.И. Юридическая психология: краткий учебный курс. – М.: Норма, 2004. – С. 41.
12. Ивкин С. В. Правоприменение полиграфа в органах внутренних дел // Вестник магистратуры. – 2022. – № 3-1 (126). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravoprimenenie-poligrafa-vorganahvnutrennih-del
13. Канузель А. Е., Рашидова К. М., Шалягин В. А. Этические принципы применения полиграфа при раскрытии и расследовании преступлений // Криминалистика: вчера, сегодня, завтра. – Иркутск: ВосточноСибирский институт МВД России, 2023. – Т. 27, № 3. – С. 97–103. – DOI: 10.55001/2587-9820-2023-27-3-97-103.
14. Киз Д. Множественные умы Билли Миллигана / Д. Киз; пер. с англ. – М-СПб : Эксмо, 2002. – 512 с.
15. Климонтова О. А. Механизмы психологической защиты // Вестник науки и творчества. – 2018. – № 12 (36). – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/mehanizmy-psihologicheskoy-zaschity-1
16. Морозова Ю. В. Юридическая психология: учебное пособие для обучающихся по программам специалитета и магистратуры. – СПб.: СанктПетербургский университет МВД России, 2021. – 110 с.
17. Нежкина Л. Ю., Душкин А. С. Содержание и технологии дисциплины «Профайлинг, методы выявления лиц, вынашивающих преступные замыслы» в образовательных организациях МВД России // Вестник СанктПетербургского университета МВД России. – 2021. – № 1 (89).
18. Основы профайлинга в обеспечении безопасности на транспорте: учебное пособие / СПбУ МВД России; сост. В. А. Золотенко [и др.]. – СПб., 2021. – 156 с.
19. Паршукова Л. П. Акцентуации характера: учебное пособие. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 84 с.

20. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2012. – 336 с.: ил. – ISBN 978-5-459-00575-2.
21. Прикладная юридическая психология: учебник / под ред. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
22. Профайлинг. Технологии предотвращения противоправных действий: учебное пособие / под ред. Н. Д. Эриашвили, М. Е. Каменевой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2016. – 199 с.
23. Профайлинг в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / под ред. В. Л. Цветкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 254 с.
24. Психология профессионального общения оперативных сотрудников полиции с гражданами: учебное пособие / под ред. Г. С. Човдыровой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 129 с.
25. Социальная психология: учебник и практикум для вузов / И. С. Клецина [и др.]; под ред. И. С. Клециной. – М.: Юрайт, 2022. – 348 с.
26. Таганова А. А., Бурцев А. О. Современные методы выявления лиц, вынашивающих преступные замыслы // Прикладная юридическая психология. – 2018. – № 2.
27. Устройства, определяющие ложь человека в следствии. – URL: tergov.uz
28. Цветков В. Л., Хрусталева Т. А., Нурадинов Ш. М. Основы профайлинга (психологический аспект): учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Московский университет МВД России имени В. Я. Кикотя, 2020. – 244 с. – ISBN 978-5-9694-0852-4.
29. Экман П. Психология лжи. – СПб.: Питер, 1985.
30. Экман П. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2003.

Mirzaaxmedova Sabina Baxodirovna

SHAXSNI BAHOLASH SAN'ATI: PROFAYLING VA PSIXODIAGNOSTIKA

Muharrir: Navro'z BEKMURODOV
Musahhih: Soliha ERGASHEVA
Texnik muharrir: Inomjon O'SAROV
Sahifalovchi: Hasan MAQSUDOV

Bosishga ruxsat etildi: 12.08.2026.
Ofset qog'ozi. Qog'oz bichimi: 84x108 $^{1}/_{32}$.
AGPresquire garniturasi. Ofset bosma.
Hisob-nashriyot t.: 11,7. Shartli b.t: 15,1.
Adadi: 500 nusxa.
Buyurtma: №

«YANGI SAHIFA» nashriyotida nashrga tayyorlandi.
700097, Toshkent shahri Bunyodkor shohko'chasi 44A-uy.
Tel: (+99890) 817-11-10
email: yangisahifa1@gmail.com

«YANGI SAHIFA» MCHJ matbaa korxonasida chop etildi.
700097, Toshkent shahri Bunyodkor shohko'chasi 44A-uy.